

ISTITUTO UNIVERSITARIO ORIENTALE

ANNALI

SEZIONE SLAVA

a cura di
LEONE PACINI SAVOJ e NULLO MINISSI

XII

NAPOLI 1969

INSTITUTO UNIVERSITARIO ORIENTALE

ANNAI

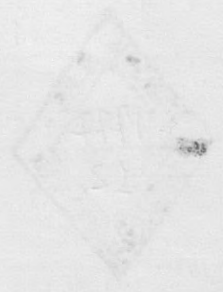
DIRITTI RISERVATI

SESTIONE 1914

1914

LIBRERIA EDITRICE TRUZZI

XII

1914

INDICE

G. Струве, Александр Кондратьев по неизданным письмам	p. 3
E. Michálek, Z České Právní terminologie doby Předhusitské	» 61
L. Klimeš, Pořádek slov v české historické próze z let 1685 - 1759	» 105
G. Dall'Aglio, « Andrej Kolosov », opera della maturità	» 167
S. Molinari, Aspetti stilistici e strutturali dell'Egloga di S. A. Esenin	» 199
RECENSIONI	» 229
LIBRI RICEVUTI	» 235

Глеб СТРУВЕ

АЛЕКСАНДР КОНДРАТЬЕВ ПО
НЕИЗДАННЫМ ПИСЬМАМ

Александр Алексеевич Кондратьев (1876-1967) едва ли не совершенно забыт сейчас как писатель. Для него не нашлось места в выходящей в настоящее время советской «Краткой Литературной Энциклопедии». Но не было его имени ни в вышедшей в 30-х годах «Литературной Энциклопедии», ни в «Большой Советской Энциклопедии». Между тем в десятилетие, предшествовавшее революции 1917 года, он играл довольно заметную роль в лагере писателей-символистов. Поэт и романист, сотрудник «Весов» и «Золотого Руна», «Аполлона» и «Русской Мысли», он оставил свой след в истории русской литературы предреволюционной поры и мог бы оставить, при более благоприятных условиях, и более заметный след в истории русского Зарубежья.

Первый сборник стихов Кондратьева вышел в 1905 г., даже без его имени, под названием «Стихи А. К.» (как увидит читатель из печатаемых ниже писем, Кондратьев и потом остался на редкость скромным человеком). За этой первой книжкой последовали — уже под полным именем автора — две книги прозы (мифологический роман «Сатирисса» в 1907 г. и сборник мифологических же рассказов «Черный козел» в 1908 г.) и вторая книга стихов, «Черная Венера», в 1909 г. Два года спустя вышла вторая книга рассказов, «Улыбка Ашеры», о которой, как припоминал сам Кондратьев (см. ниже, письмо № 10), был очень высокого мнения Валерий Брюсов. В 1917 г. вышла пьеса «Еле-

на», с подзаголовком «Драматический эпизод из времен Троянской войны». Перед тем Кондратьев выпустил (в 1912 г.) книгу «Гр. А. К. Толстой. Материалы для истории жизни и творчества». Ему принадлежал также перевод знаменитых в свое время «Песен Билитис» Пьера Луиса, за который издатель был привлечен к ответственности по обвинению в порнографии.

Юрист по образованию (по окончании гимназии, где его учителем был Иннокентий Анненский, он окончил юридический факультет Петербургского Университета), Кондратьев, в отличие от многих своих современников, сочетал занятия литературой с гражданской службой — сначала в управлении Железных Дорог в Министерстве Путей Сообщения, а потом (с осени 1908 г.) делопроизводителем в Канцелярии Государственной Думы. В составленной уже в эмиграции краткой памятной записке о своей жизни, которую я получил от его дочери, А. А. писал:

Служа в Канцелярии Гос. Думы, исполнял обязанности помощника редактора «Справочного Листка Гос. Думы» (род газеты для членов Гос. Думы и лиц, интересующихся ходом работы в ней), а после революции — «Известий Временного Комитета Гос. Думы». Начиная с 1908 г., исполнял делопроизводительские обязанности в комиссии по запросам (о незаконных действиях правительства). Кроме того несколько последних лет службы был одним из редакторов «Стенографических отчетов заседаний Гос. Думы». Был зачислен во время правительства Керенского в организовавшуюся тогда из чиновников Гос. Думы и Государственной Канцелярии канцелярию Учредительного Собрания, но после перехода власти к большевикам и упразднения Гос. Думы и ее канцелярии остался без места. В январе 1918 г. с разрешения начальства покинул Петроград и уехал в Крым, где тогда проживала моя семья.

Из Крыма (кажется в 1919 г.) А. А. переехал на Вольнь, где и прожил в небольшой усадьбе под Ровно (в 25 верстах от города) до 1939 г., занимаясь сельским хозяйством и литературой. Печатаемые ниже его письма ко мне бросают

некоторый свет на образ его жизни в эти годы. Она проходила вне большой дороги литературы, и жил он вне литературной среды. Печатался иногда в выходивших в Польше русских газетах, главным образом местных (ровенской и виленской), а также изредка в редактировавшихся моим отцом изданиях: в берлинской «Русской Мысли», в парижском «Возрождении», в еженедельниках «Россия» и «Россия и Славянство», и в «Вечернем Времени» Б. А. Суворина. С его сотрудничеством в изданиях моего отца было связано и начало нашей переписки. Его интерес к греческой мифологии, игравший большую роль в его ранних произведениях, сменился интересом к русскому фольклору и к славянской мифологии (может быть, отчасти не без влияния Алексея К. Толстого, которым он еще в России занимался). Об этом свидетельствуют обе его вышедшие в эмиграции книги: роман «На берегах Ярыни» (Берлин, 1930), который он назвал «демонологическим», и сборник «стихотворений на мифологические темы» под названием «Славянские боги», вышущенный им как собственное издание в 1936 г. и состоящий из 69 мастерски написанных сонетов сплошь на славянские мифологические темы (см. еще об этом сборнике в письме № 11 и комментарии к нему). Вместе с тем, как он писал мне (см. письмо № 8), он занимался на досуге разными литературно-исследовательскими работами, готовил исследование о русской литературной эпиграмме и т. д. К сожалению, плоды всех этих его работ, повидимому, пропали во время войны в Польше (письмо ко мне дочери А. А. от 31 марта 1969 г.), а то, что уцелело тогда, было уничтожено позже (см. письмо к Е. Н. Рудневой от 6 декабря 1957 г.).

Моя переписка с А. А. Кондратьевым почему-то оборвалась в 1937 г. — во всяком случае более поздних писем не сохранилось — и с тех пор я до этого года ничего о его судьбе не знал. В конце января 1969 г. я напечатал в парижской газете «Русская Мысль» статью, в которой вспоминал о том, как в своей литературной войне с В. Ф. Ходасевичем Георгий Иванов использовал фамилию Кондратьева (см. об этом ниже, письмо № 5 и комментарий к нему), а также рассказал вкратце об отношениях между Конд-

ратьевым и Александром Блоком. Откликом на эту мою статью было полученное мною из Франции письмо от Е. Н. Рудневой, из которого я узнал, что в декабре 1939 г. А. А. удалось выбраться из Ровно в Варшаву, где он некоторое время прожил на квартире у нее и ее дочери, которая была замужем за В. В. Брандом, сотрудником газет «За Свободу», «Меч» и «Молва», впоследствии погибшим в Смоленске. Благодаря Е. Н. Рудневой и некоторым другим читателям «Русской Мысли», откликнувшимся на мою статью, мне удалось связаться с проживающей в Нью Йорке дочерью А. А., Еленой Александровной Андреевой, и узнать всю его эпопею. Из Варшавы он с семьей, из-за все возрастающих трудностей жизни, перебрался сначала в глушь на Холмщину, а потом в Краковскую область, где жена его умерла в 1941 г. от рака.

Позднее им удалось уехать в Австрию, под Вену, откуда потом, «уходя от приближающегося фронта», они попали (в апреле 1945 г.) под Берлин. Но вскоре, «чудом Божьим», как писала мне Е.А. Андреева, выбрались в Белград, где прожили до 1950 г., когда, как многие русские, были, очевидно, высланы правительством Тито и очутились в лагере около Триеста. Оттуда дочери А.А. и ее детям удалось в 1952 г., при содействии Толстовского фонда, выехать в С. Ш. А. Сам Кондратьев поселился в Швейцарии, в доме для престарелых (Altersheim Pelikan), который он в своих письмах называл «приютом», в маленьком местечке Веезен, на озере Валлен. Здесь он прожил до конца 1957 г., когда тоже получил американскую визу и уехал в С.Ш.А. Тут он жил сначала на Толстовской Ферме, а потом неподалеку в санатории, куда его пришлось перевести, поскольку он все больше и больше нуждался в уходе, начал слепнуть и не вполне ориентировался в том, что происходит — ему перевалило уже за 85 лет. В мае 1967 г. он заболел уреимией и был помещен в больницу, где, пробыв десять дней, тихо скончался — 26 мая, через два дня после того как ему исполнился 91 год. В истории русской литературы это случай редкого долголетия — особенно если принять во внимание все испытания, выпавшие на долю А.А. во время войны и в послевоенное время.

Живя в Швейцарии, А. А. изредка переписывался с Е. Н. Рудневой, которая разыскала его, попав во Францию после войны. Е. Н. прислала мне полученные ею от А. А. два письма и четыре открытки. Еще до того А. А. вступил в переписку с проживавшим в Парагвае д-ром Александром Михайловичем Асеевым, редактором сборников «Оккультизм и йога». Совсем недавно, благодаря Н. Я. Лидарцевой, мне удалось связаться с ним, и он прислал мне выдержки из писем А. А. и разрешил включить их в настоящую публикацию. Кроме того, А. А. переписывался в послевоенные годы с покойной ныне Л. Д. Рындиной, вдовой своего старого друга С. А. Соколова-Кречетова, жившей во Франции. К сожалению, эти письма были, повидимому, Л. Д. Рындиной перед ее смертью уничтожены (информация, полученная от Н. Я. Лидарцевой). Возможно, что у кого-нибудь еще сохранились письма А. А. — довоенные (в те годы он очень ценил письма и переписывался с разными людьми, хотя по скромности и не любил «навязывать» себя) или более поздние. Воспоминания о нем могли сохраниться у русских, проживавших в конце 40-х и начале 50-х годов в Белграде, а также в Триестском лагере. От этого периода мне неизвестно никаких писем.

Ниже мною печатаются все сохранившиеся у меня письма А. А. ко мне, охватывающие период с 1925 по 1937 год, а также выдержки из писем к А. М. Асееву (1953-54 гг.) и Е. Н. Рудневой (1955-57 гг.). В письмах ко мне, кроме первого, в интересах экономии места, опущены обращение и заключительная формула и подпись, а также сделаны небольшие и несущественные купюры (адреса и пр.), каждый раз обозначенные. В остальном письма печатаются как есть, чтобы дать возможно более полное представление о личности А. А., о его взглядах, его пристрастиях и оттаиваниях, порою очень сильных и иногда резко и откровенно выраженных, хотя он и был человеком хорошо воспитанным и в общем сдержанным. В письмах к А. М. Асееву и Е. Н. Рудневой мною также выброшены обращения и заключительные формулы, а также сделаны небольшие, продиктованные разными соображениями, купюры. Все письма Кондратьева написаны по старой орфографии.

Письма снабжены мною пояснительным, литературным и иным, комментарием — в интересах изучающих русскую литературу и историю русской эмиграции. Когда-нибудь, надо надеяться, произойдет и литературная «реабилитация» А. А. Кондратьева, и будут переизданы хотя бы избранные его произведения, в прозе и в стихах.
Berkeleyo California

Сентябрь 1969 г.

I. ПИСЬМА К Г. П. СТРУВЕ (1925-1937)

1

2-15.XI - 1925

Многоуважаемый Глеб Петрович!

Ваше любезное письмо от 24 октября я получил. Простите, что не тотчас отвечаю. Причина — затруднительность сообщения с городом, от коего проживаю на расстоянии 24 верст, и не очень часто там бываю. Получение же писем через гмину (10 верст расстояния) подвержено многим случайностям, чтобы не сказать больше. За полчаса до получения мною в Ровне Вашего письма я отправил по адресу общего хорошего знакомого Сергея Алексеевича Кречетова [следует адрес в Берлине] заказною бандеролью *исправленную* редакцию рассказа «Статуя по заказу Береники», отрывок из слав[янского] мифологич[еского] романа и 2 беллетр[истических] этюда по славянской мифологии. В письме, посланном туда же, я просил Сергея Алексеевича пристроить эти вещи, если встретится благоприятный случай. О получении письма от Вас (и аналогичного, — с предложением сотрудничать, — из Веч[ернего] Времени) я написал Соколову дополнительно, прося выслать Беренику Вам, ибо сотрудничество в Возрождении мне очень приятно. Теперь же посылаю Вам, м[ожет] б[ыть] пригодится, для Вашей газеты статью. В несколько измененном, по обстоятельствам места и времени, виде она («Пророчества русских

поэтов») появилась ранней весной 1921 г. в Волынском Слове (тираж газеты был 400 экз[емпляров]). Теперь она значительно переделана и кое-чем дополнена, но о том, что она была в печати, считаю долгом предупредить. Не вредным полагаю однако и вновь напечатать (хотя, м[ожет] б[ыть], ошибаюсь). Если напечатаете «Воспоминания о Недоброво» или «Отрывок из студенческих воспоминаний», буду рад. При случае постараюсь прислать еще что-нибудь из воспоминаний или беллетристики. Корреспонденций же от нас посылать нельзя. Да я, впрочем, и не писал их ни разу в жизни.

Если «Возрождение» платит, буду рад получить что-нибудь непосредственно на имя того же доктора Пospelовского [следует адрес]; если же дела газеты плохи — не стесняйтесь: пока не голодаю.

Передайте, пожалуйста, мои поклоны и лучшие пожелания Петру Бернгардовичу и Нине Александровне. С Ниной Александровной мне мало приходилось видеться, а вот подите — приветливое ее отношение в редакции «Русской Мысли» (довоенной) до сих пор вспоминаю.

Будьте здоровы, благополучны и счастливы.

Ваш Ал. Кондратьев

Возможно, что это не первое письмо, полученное мною от А. А. Кондратьева, и что мы переписывались еще в 1922-24 гг., когда я жил в Берлине и наблюдал за печатанием редактировавшейся в Праге «Русской Мысли» — Кондратьев в ней сотрудничал. Не все письма берлинского периода у меня сохранились.

С. А. Кречетов (Соколов, 1879-1936) — поэт-символист, редактор-издатель альманахов «Гриф». В эмиграции жил сначала в Берлине, потом в Париже. Основал издательство «Медный Всадник», которое напечатало роман Кондратьева «На берегах Ярыни», и выпускал альманах под тем же названием, в котором тоже печатал Кондратьева.

«Статуя Береники» и «Пророчества русских поэтов» — не имея сейчас доступа к комплектам русских зарубежных газет, не могу установить, были ли напечатаны эти произведения в «Возрождении». Газета начала выходить в Париже 3-го июня 1925 г. под редакцией моего отца. Письмо — вероятно, ответ на приглашение сотрудничать

в газете. Начиная с дореволюционной «Русской Мысли», Кондратьев сотрудничал во всех изданиях моего отца.

«Воспоминания о Недоброво» — к сожалению, насколько я припоминаю, воспоминания эти в газете напечатаны не были. Появились ли они в другом месте, сохранились ли в редакционном архиве, мне неизвестно. Николай Владимирович Недоброво (1884-1919) — поэт, критик, автор замечательной статьи об Анне Ахматовой («Русская Мысль», 1915) и посмертно напечатанной трагедии «Юдифь» (в пражско-берлинской «Русской Мысли»). Скончался безвременно в Крыму. Недоброво и Кондратьев были оба сотрудниками «Аполлона» и деятельными членами «Академии стиха», но у них кроме того была и вне-литературная связь: они были сослуживцами по Канцелярии Государственной Думы. Воспоминания Кондратьева, вероятно, касались и этой стороны деятельности Недоброво. Мною давно уже готовится издание сочинений Н. В. Недоброво и некоторых его писем (к В. В. Анрепу и к В. А. Знаменской).

«Нина Александровна» — жена П. Б. Струве.

2

[Конец 1925 или начало 1926 г.]

За эту зиму я направил Вам несколько статей, но вероятно они пропали на почте, а м[ожет] б[ыть] и оказались не пригодными. Теперь посылаю рассказ «Сон Весны». Рассказ, можно сказать, не важный, но если он случайно будет напечатан, не откажите, пожалуйста, прислать мне соответствующий №. Тех №№, где были напечатаны мои вещи (188 и 209), я так и не получил и еще раз очень прошу: вышлите хоть 209-ый. У меня его совсем нет. Не знаю также, не забракованы ли кем-нибудь статья о Н. В. Недоброво и рассказ о случае на экзамене у Д. Д. Гримма (вещем сне), о которых Вы осенью мне писали.

Если Вы видите с В. Кадашевым-Амфитеатровым, написавшим в одном из №№ Возрождения, что А. А. Блок в 1898 г. был еще гимназистом, то передайте ему, пожалуйста, если случайно вспомните, что я познакомился с покойным Александром Александровичем осенью 1897 г. при поступлении моем на I курс юрид[ического] ф[акультета].

А. А. Блок переходил тогда со 2-го курса Юридического на 1-й Историко-Филологического. Я читал также одну заметку Петра Бернгардовича в защиту Антона Владимировича Карташева, обвинявшегося кем-то в изгнании покойного Розанова из Философского О[бщест]ва. Петр Бернгардович писал, что Василий Васильевич был скорее юдофилом, чем юдофобом. Я хорошо помню за что и при каких обстоятельствах изгнан был Розанов из Философского О[бщест]ва, и покойный Н. В. Недоброво рассказывал мне как энергично Петр Бернгардович защищал Василия Васильевича. Я не знаю подкладки дела, заставившей Антона Владимировича нападать на Розанова, и не могу понять, почему такой любезный и симпатичный человек, как Карташев, мог так горячиться... А что в эпоху «Нового Пути» В. В. Розанов был поклонником юдаизма — это верно.

Передайте поклоны мои Нине Александровне и Петру Бернгардовичу. С Буниным мы не знакомы. Не приходилось встречаться.

Жму руку.

Это письмо, в виде исключения, не датировано. Примерная датировка определяется содержанием.

Гримм, Давид Давыдович (р. 1864) — известный юрист, профессор, а позднее ректор, Петербургского Университета, член Государственного Совета по выборам. После революции эмигрировал, жил долго в Праге, а потом переехал в Эстонию, в Юрьев (Тарту), где и скончался.

В. Кадашев — псевдоним Владимира Александровича Амфитеатрова, писателя, журналиста, сына А. В. Амфитеатрова. Внося поправку в то, что написал Кадашев, Кондратьев, обычно очень точный и щепетильный в деталях, ошибался: А. А. Блок окончил Введенскую гимназию в мае 1898 г. и осенью того же года поступил на юридический факультет Петербургского Университета. Переход на историко-филологический факультет состоялся лишь осенью 1901 г. (см. «Дни и дела А. А. Блока» в сборнике «Памяти Блока. Сборник материалов под редакцией П. Н. Медведева», издание 2-ое, дополненное. «Полярная Звезда», Петербург, 1923, стр. 35-36).

«Новый Путь» — журнал, выходивший в 1903-04 гг. при ближайшем участии Д. С. Мережковского и З. Н. Гиппиус.

[12-25.I.1926]

Благодарю Вас за присылку денег 223 фр. 80 сант., полученных мною через доктора. Последний получил их уже в польской валюте — 58 злотых 66 грошей. № 188 мне удалось добыть. № же 209-й пока не удалось. Не знаю даже, что в нем напечатано.

При сем препровождаю отрывок из своих студенческих воспоминаний, относящихся к 8 февраля 1899 г. День 8 февраля как-нибудь будет, вероятно, поминаться в Вашей газете. Если Петр Бернгардович того пожелает, можно сократить. Я ничего против не имею.

Адрес д[окто]ра, на имя которого я получаю письма, из-за отсутствия вблизи от нашего села почтовых отделений, слегка изменился [следует адрес].

В случае посылки денег на адресе должно писать лишь докторскую фамилию; на препроводительном купоне [...] упомянуть, как Вы это и сделали — просьба передать такому-то за то-то.

Контора Ваша так, кажется, и сделала.

Еще раз благодарю Вас и Петра Бернгардовича за внимание.

Нине Александровне, если она меня еще не забыла — лучшие пожелания и поклон.

Дата поставлена на письме в конце.

Отрывок из студенческих воспоминаний, кажется, не был напечатан в «Возрождении».

8 февраля — праздник С. - Петербургского Университета, годовщина его основания.

26.II.26 н. ст.

В дополнение к посланному ранее отрывку своих воспоминаний (о 8-м февраля 1899 г.) препровождаю на восьми

страницах воспоминания о первых днях революции 1917 г. Нового для публики в них будут лишь кое-какие строки на стр. 4 (об отсутствии кворума) и заключительные строк 12 3-й страницы. Да и этого, пожалуй, Петр Бернгардович не решится напечатать. На всякий случай, однако, посылаю. Я уже писал Вам в предыдущем письме о получении мною 223 fr. 80 с. за №№ и 209. Очень просил Вас выслать эти №№ по адресу д-ра Поспеловского в Ровне [следует адрес]. № 188 мне удалось добыть (весь зачитанный), а что напечатано в № 209 я даже и не знаю...

Если «Девятая годовщина» не подойдет для «Возрождения» вовсе (предоставляю Петру Бернгардовичу право делать необходимые сокращения), предоставляю эту статью в Ваше распоряжение.

Прошу передать поклоны мои Нине Александровне и Петру Бернгардовичу.

Будьте здоровы, благополучны и счастливы.

Не знаю, была ли напечатана статья Кондратьева о первых днях революции. Возможно, что он писал в ней о том, о чем сообщил мне позднее в другой связи (см. письмо № 9).

5

9.I.1931 м. ст.

Весьма тронут был Вашим вниманием и добрым предложением сообщить мне отзыв обо мне покойного Блока в его «Записных книжках». Буду весьма Вам благодарен, если таковой мне пришлете. Присылаемые мне №№ «России и Славянства» весьма скрашивают грустное существование мое в заспанной снегом деревне, где очень трудно раздобыться материалом для историко-литер[атурных] работ и даже для чтения...

Меня смущает лишь вопрос, как мне с Вами расплатиться за эту газету. Боюсь, что если пришлю Вам статейку из личных или литературных воспоминаний, она не пригодится, ибо место в газете нужно для более серьезного материала.

Если не получу ответа от Ходасевича, пошлю статью Диесперова Вам. Статья написана прилично, хотя б[ыть] м[ожет] чересчур обстоятельно. Диесперову же, по моему мнению, если он до тех пор не помрет (я кое-какие шаги предпринял уже в этом отношении), надо будет послать не деньги, а съестные припасы (деньги посылать невыгодно). Если бы давние друзья Диесперова, Б. Зайцев и Муратов (с которыми я не знаком), заинтересовались его адресом, то таковой — С.С.С.Р., г. Каменец-Подольск, ул. Шевченко, д. № 63. Я, лично, с Диесперовым не знаком, но мне говорили верные люди, что это очень приличный и порядочный человек, и если он сам пишет, что ослабел от недоедания, — это так и есть...

Если Вы улучите момент мне написать и Вам будет уже известно, чем руководствовался Георгий Иванов, подписываясь моим именем, не откажите сообщить. Порой мне не хочется верить, что это он...

От души желаю Вам в наступающем Новом Году благополучия и радости. К стыду своему, я не поздравил Нины Александровны. Если будете писать ей, не откажите передать мои извинения, а я как только представится возможность напишу и отошлю письмо и от себя.

Примите еще раз мои наилучшие пожелания.

Между предыдущим письмом и этим — перерыв в пять с лишним лет. Более чем вероятно, что какие-то промежуточные письма затерялись или остались в архиве газет «Россия» и «Россия и Славянство». В обеих этих еженедельных газетах я был членом редакции, а А. А. Кондратьев в них сотрудничал (во всяком случае во второй из них). «Россия» была основана моим отцом после того как он был смещен издателем (А. О. Гукасовым) с поста редактора «Возрождения» и заменен Ю. Ф. Семеновым. «Россия и Славянство» заменила «Россию» в 1928 г. и редактировалась коллегией из бывших сотрудников «Возрождения», ушедших из газеты вместе с П. Б. Струве. Газета выходила «при ближайшем участии» П. Б. Струве, который к тому времени переселился в Белград. А. А. Кондратьев продолжал сотрудничать и в «Возрождении» под новой редакцией. О том, что настоящему письму должно было предшествовать по крайней мере одно другое, свидетельствует фраза о статье А. Диесперова, упоминаемой явно не в первый раз.

Диесперов (или Диэсперов), Александр Федорович — второстепенный и ныне совершенно забытый (я не мог даже отыскать его дат)

поэт эпохи символизма, сотрудник «Весов», «Золотого Руна», «Перевала». Книжка стихов Диесперова вышла в 1911 году. После революции оставался в России. Кондратьевым была получена через кого-то какая-то его статья, которую он хотел напечатать за рубежом (случай в те годы весьма редкий). Эту статью Кондратьев, очевидно, направил (может быть, по моему совету) В.Ф. Ходасевичу для «Возрождения», к литературному отделу которого Ходасевич имел ближайшее касательство. Если не ошибаюсь, статья в конце концов была напечатана с некоторыми сокращениями в «России и Славянстве» (см. о ней еще в следующем письме).

Зайцев, Борис Константинович (р. 1881) — известный, ныне здравствующий и проживающий в Париже писатель.

Муратов, Павел Павлович (1881-1951) — известный историк искусства, романист и публицист. В конце 20-х и начале 30-х годов был видным сотрудником «Возрождения». Потом жил в Ирландии и в Англии (я встречался с ним в Лондоне во время Второй мировой войны).

Иванов, Георгий Владимирович (1894-1958) — известный поэт, один из т.н. «младших акмеистов». Вопрос Кондратьева (тоже, между прочим, свидетельствующий о том, что между нами уже была переписка перед тем) относится к напечатанной в журнале «Числа» (№ 2-3, 1930), редактировавшемся другим «младшим акмеистом», Н. А. Оцупом, статье «К юбилею В. Ф. Ходасевича. Привет читателя». Статья была написана по случаю 25-летия литературной деятельности Ходасевича, и, хотя в ней говорилось о «высоких» и «ценных» заслугах его перед русской поэзией, тон статьи был более чем странный, не только не юбилейный, а даже и издевательский. Статья была подписана «А. Кондратьев». В парижских литературных кругах вскоре стало известно, что автор ее — Георгий Иванов. Литературная вражда между Ходасевичем и Ивановым была притчей во языцех. Но чем руководствовался Иванов, выбирая подпись, неизвестно. Едва ли эта подпись была случайной. Иванову не могло не быть известно о существовании писателя А. А. Кондратьева. Оба были сотрудниками «Аполлона», должны были встречаться в Академии Стиха и на литературных собраниях. В то же время Кондратьев был по возрасту ближе к Ходасевичу и одно время вращался в тех же самых литературных кругах. Можно поэтому заподозрить, что, подписываясь так, Иванов имел сознательное намерение еще сильнее задеть Ходасевича. Иванов едва ли мог не знать, что Кондратьев еще жив, но даже если он думал, что его уже нет в живых, подписываться его именем было по меньшей мере странно. См. об этом эпизоде мою статью в «Русской Мысли» от 30 января 1969 г. и отклик на нее Ю. К. Терапиано там же 20 февраля.

«Записные книжки» А. Блока — я тогда прочел незадолго до того вышедшее издание этих «Записных книжек» (в извлечениях) под редакцией П. Н. Медведева и хотел сообщить А. А. Кондратьеву, что под декабрем 1906 года Блок записал: «Кондратьев удиви-

тельный человек. Его рассказ о чертике и Христе — глубоко символичен. Он — совершенно целен, здоров, силен инстинктивной волей; всегда в пределах гармонии, не навязывается на тайну, но таинствен и глубок. Он — страна, после него душа очищается — хорошо и ясно». — В новом издании «Записных книжек», составляющем дополнительный том к восьмитомному Собранию сочинений Блока (М., 1965), к этой записи дано такое примечание: «Рассказ А. Кондратьева "В пещере" был представлен на объявленный в 1906 г. журналом "Золотое Руно" конкурс литературных и живописных произведений на тему "Дьявол". Блок входил в состав жюри конкурса и 2-4 декабря участвовал в присуждении премий (в Москве). Рассказ А. Кондратьева премирован не был и появился в журнале "Перевал", 1907, № 6 (апрель), стр. 4-13» (А. Блок, «Записные книжки», стр. 533). Несмотря на дотошность этого издания, в котором составление, подготовка и редактирование текста и предисловие принадлежат самому сейчас известному советскому «блоковеду», проф. В.Н. Орлову, в именном указателе эта запись об А. А. Кондратьеве отнесена к Андрею Кондратьеву. В указателе к изданию Орлова мы находим двух Кондратьевых: 1) «Кондратьев, А. А.» — без обозначения, кто он такой, и 2) «Кондратьев, Андрей, писатель». Все три постраничные ссылки после первого имени относятся к писателю А. А. Кондратьеву, о котором здесь идет речь. Из шести ссылок после второго имени три определенно относятся к Андрею Кондратьеву, но что он был тоже писателем, ни из чего не вытекает: в одном случае речь идет о его дневнике, причем редактор делает примечание о том, что дневник такой неизвестен. В двух других случаях дело касается перепечатки стихотворения Блока «Россия» «Торгово-Промышленной Газетой» — сначала Андрей Кондратьев сообщает об этом Блоку по телефону, потом присылает вырезку. Можно думать, что этот Кондратьев имел какое-то отношение к газете, ее редакции или конторе. Из трех других ссылок две без всякого сомнения относятся к Александру Алексеевичу Кондратьеву; третья почти наверное тоже, хотя инициал отчества дан как «В.» (а для Андрея Кондратьева Орлов дает таковым «С.»). В указателе к 8-му тому Собрания сочинений фигурирует только А. А. Кондратьев, причем дан правильно год его рождения, сказано, что он был товарищем Блока по университету, и добавлено: «после Октября — в эмиграции». Вообще же мною замечено, что в указателе к этому собранию немало погрешностей и путаницы.

6

24.I.1931 н.ст.

Одновременно с сим высылаю заказною бандеролью рукопись А. Ф. Диесперова. Если Вы не сочтете более под-

ходящим пристроить ее куда-либо полностью, печатайте (если конечно подойдет) в «Р[оссии] и Сл[авянстве]». Лицо, от которого я рукопись получил, это разрешило. Что же касается до высылки гонорара, то тут обст[оятельст]ва складываются следующим образом. На «съестные посылки» в С.С.С.Р. наложены в настоящий момент почти запретительные пошлины, делающие совершенно неудобной отправку туда таких посылок. Послать деньгами — выдадут при размене 1/10 часть действительной стоимости посланного. Поэтому, если в Вашем распоряжении нет особенно верных путей безболезненной доставки денег в Каменец-Подольск [следует адрес], лицо, от которого я получил эту рукопись (А. Ф. Кулиш, преподаватель гимназии и *хороший* поэт и хороший человек) просило гонорар переслать родной сестре А. Ф. Диесперова — Вере Федоровне Пономаревой [следует адрес]. А она, пользуясь близостью расстояния от границы, сама уже изыщет пути отправки денег брату. Печатать статью меня просили под инициалами. Той же Пономаревой прошу выслать пару оттисков или №.

Хотел было послать Вам статью о И. И. Ясинском, но решил, что ее, вероятно, напишет или П. Б. или другой кто-либо из членов редакции, знавших покойного, а потому послал в Вильно. Умерший не был дурным человеком, и я хотел за него заступиться, а то слишком уж его ругают (даже те, что принесли отечеству вреда больше, чем он)...

Будьте здоровы, благополучны и счастливы.

Написано на почтовой открытке (почерк у Кондратьева был на редкость убористый и вместе с тем четкий).

Ясинский, Иероним Иеронимович (1850-1930?) — популярный и плодовитый романист, критик, журналист и посредственный поэт, писавший под множеством псевдонимов, в том числе «Максим Белинский» (именно этот псевдоним почему-то не указывается в некоторых советских справочных изданиях). После революции примкнул к большевикам и даже стал членом РКП(б). Не помню, чтобы мой отец или кто-либо либо другой написал о нем для «России и Славянства». В библиографическом указателе по русской литературе под редакцией К. Д. Муратовой дата смерти Ясинского дана как 31 декабря 1931 г., но это не вяжется с датой письма Кондратьева; вероятно, он умер либо в январе 1931 г., либо 31 декабря 1930 г.

21-III.31 н.ст.

Мне стало очень совестно получать бесплатно Вашу газету. Т[ак] к[ак] стихи на славянские мифологические темы, оставшиеся не напечатанными, надо думать, не годятся, то я написал статью на русскую фольклорную тему и посылаю Вам таковую вместо платы за получаемую мною «Р[оссию]и Слав[янство]». Если пригодится и будет напечатана — обрадуюсь (особенно если Вы пришлете лишний экземпляр). А если не подойдет — или бросьте в корзину, или, если будет доброе желание и представится удобный случай — передайте в «Возрождение» с тем, чтобы дали, в случае напечатания, несколько франков в какой-нибудь фонд борьбы с большевиками (лучше — в более правую, чем более левую организацию). Хотя я не слишком надеюсь, чтобы «Возрождение» напечатало эту статью. На такие темы там есть свой специалист — Абданк-Коссовский. Если же статья моя Вам не пригодится, — напишите — я тогда восстановлю для «Р[оссии] и Сл[авянства]» страничку моих «Воспоминаний», относительно которой Петр Бернгардович писал мне некогда, что оставляет эту вещь за собою, с целью напечатания, но потом она у него, кажется, затерялась. (Тема — вещей экзаменационный сон с участием проф. Д. Д. Гримма). М[ожет] б[ыть] пригодится.

Если будете мне когда-либо писать, — сообщите, пожалуйста, если случайно вспомните, как удалось разоблачить авторство Георгия Иванова в статье против Ходасевича.

Сообщением о «Записных книжках» А. А. Блока Вы разожгли мое любопытство. Написал одной знакомой даме в Белград, прося ее сделать для меня соответствующие выписки. Моя знакомая раздобыла в Библиотеке книгу, но сообщает, что все почти знакомые Блока обозначены там тремя звездочками, и обо всех почти (кроме, кажется, Терещенки) покойный поэт отзывается не слишком лестно.

С Блоком я был знаком и часто с ним виделся (одни годы чаще, после его женитьбы — реже) с 1897 г. в уни-

верситете вплоть до отъезда моего из СПБ в январе 1918 г. Мы состояли с ним в очень приличных отношениях, несмотря на мою размолвку с его женою, Любовь Дмитр[иев-ной], которая, кажется, восстанавливала его против меня, хотя я никогда ни в чем виноват против нее не был. Противоположность наших с Ал[ександром] Ал[ександровичем] политических симпатий отнюдь не отражалась на взаимных (как мне казалось) симпатиях наших. Я бывал у него реже, чем он у меня. Т[ак] к[ак] я вступил в литературу раньше его и никогда его успехам не завидовал (а он это вероятно чувствовал) и не эксплуатировал добрых с ним отношений, он относился ко мне, кажется, без задней мысли и без каких-либо опасений. Наши разговоры никогда, насколько помню, не касались политики, хотя мы переживали в то время эпоху студенческих забастовок. Он избегал меня приглашать, когда у него собирались его левые друзья, а я никогда не говорил в его присутствии о литераторах, соблазвившихся щедрыми гонорарами красных агитационных журналов. Лишь раз он рассказывал мне, в последнее наше свидание, зимой 1917-18 г. на вечере Союза Деятелей Искусства (в И.А.Х.), где оба выступали, о том как вели себя на допросах муравьевской комиссии некоторые лица, в частности — Марков 2-й...

Я не считал себя в праве осуждать Блока за его работу в этой комиссии — такова уж у него была судьба. Да и сам я уклонился от работы в ней лишь потому, что во-время получил предупреждающий сон. А быть назначенным в нее было не трудно для служащих в канцелярии Гос[ударственной] Думы, которым доверяло Временное Пр[авитель-ство]во... И я даже подумывал. У меня были на то свои соображения.

Думаю, всетаки, что Вы ошиблись, и дружеская запись Блока относится не ко мне.

Что касается до меня, то я о покойном Ал[ександре] Ал[ександровиче], хотя и писал, но ничего дурного для него сказать не мог. А ему могли что-нибудь про меня наговорить его друзья из левого литературного лагеря или жена.

За то, что Блок остался у большевиков, я его не виню.

Не все ли равно, от кого быть в зависимости: от Соловейчика, Вишняка, Гоца и Керенского или от Ленина с Троцким. У каждого, повторяю, своя судьба. По-моему, не следует теперь ни в каком случае ругать советских служащих и угрожать им на случай переворота. Угрозы вызывают в них страх перед переворотом и теснее скрепляют с советскою властью, от чего падение последней может замедлиться. Этого не понимал лишь такой политический невежда и недоучка как М. Арцыбашев. Не понимают и его поклонники...

Простите за мелкий почерк, а равно и за разные просьбы, переполняющие письмо. Знаю, что теперь, в период острого экономического кризиса и борьбы за существование, Вам не до писем. Но в деревенской глуши, где тот же кризис лишает возможности приобретать газеты, журналы и книги, письма из культурных центров очень утешают.

Будьте здоровы, благополучны и счастливы.

Крепко жму руку.

В. Абданк-Коссовский — постоянный сотрудник «Возрождения», писавший часто статьи на культурно-исторические, «антропологические» и другие сходные темы.

Статья на фольклорную тему — «Души деревьев». Эта статья, в которой отразился давний интерес Кондратьева к славянской мифологии, была напечатана в «России и Славянстве» 16 мая 1931 г.

«Авторство Георгия Иванова» — как именно была разоблачена принадлежность статьи «А. Кондратьева» о Ходасевиче Георгию Иванову, я не помню. Кажется, он сам ничуть не скрывал своего авторства и даже гордился им, и в парижских литературных кругах оно стало «секретом Полишинеля».

И. А. Х. — Императорская Академия Художеств.

Муравьевская комиссия — назначенная Временным Правительством Чрезвычайная Комиссия по расследованию деятельности министров дореволюционного правительства. Комиссию возглавлял прис. поверенный Н. К. Муравьев (1870-1936). Блок был одним из редакторов стенографических отчетов о производившихся Комиссией допросах.

Вишняк, Марк Вениаминович (р. 1883) и Абрам Рафаилович Гоц (1882-1937) — видные деятели партии с. - р. Р. А. Гоц в эмиграции даже не был и был расстрелян большевиками шесть лет спустя. М. В. Вишняк был одним из редакторов «Современных Записок» в Париже, а сейчас проживает в С.Ш.А. Один из самых видных

зарубежных русских публицистов, автор нескольких книг. Какой Соловейчик имеется здесь в виду — известный петербургский банкир или сравнительно малоизвестный тогда левый журналист — не совсем ясно; вероятно, второй. В этом письме Кондратьева прозвучала явная антисемитская нотка. Кондратьев по своим политическим взглядам и симпатиям отнюдь не был крайним правым, черносотенцем; он называл себя конституционным монархистом и, не принадлежа, насколько я знаю, ни к какой политической партии, стоял, пожалуй, всего ближе к октябристам. В каком-то смысле он, может быть, был и прав, называя свой антисемитизм (см. следующее письмо) «головным», отвлеченным. Но вместе с тем он, как и многие русские эмигранты-антибольшевики в те годы, исходил из ошибочного, наивно-преувеличенного представления о роли еврейства в русской революции и в советском режиме. Конечно, надо принять во внимание, что эти его письма относятся к периоду до сталинских чисток 30-х годов, когда Сталин стал жестоко расправляться равно с евреями и не-евреями в рядах как «аппарата», так (особенно позже) и советской интеллигенции. Когда начались проявления официального советского антисемитизма, Кондратьев воспринял их тоже довольно наивно (см. ниже, письмо № 10).

Арцыбашев, Михаил Петрович (1878–1927) — известный писатель, до Революции нашедший своим романом «Санин». В эмиграции жил в Варшаве и играл видную роль в газете «За Свободу».

8

19.IV.31 н.ст.

Благодарю Вас за скорое сообщение о «Душах деревьев» и прочем. Адрес сестры Диесперова, на какой он просил выслать гонорар, следующий [следует адрес]. Диесперов просил (письменно, по почте) также выслать ему экземпляр по приложенному адресу в Каменец-Подольск, но я полагаю, что эта просьба удовлетворению не подлежит, как самоубийственная. Можно, думаю, будет послать экземпляр или два его сестре. Кроме того Диесперов дополнительно просил сестру свою и та (я с нею не знаком) передала мне через местного поэта (учитель в гимназии) Ив. Ф. Кулиша пожелания своего брата относительно некоторых оговорок к статье. Листок с последними прилагаю...

Ваше сообщение об антисемитизме покойного Блока очень любопытно. Действительно, насколько помню, я не встречал у него иудеев (у меня же таковые бывали). Но т[ак] к[ак] он, кажется, был масон или что-то вроде этого (обратите внимание на стих[отворен]ие «Вот облечен я в пояс Иоанна» (этот пояс, мне кажется, я видел; он был сделан из белого верблюжьего волоса...)) и на другое с картинным описанием особы, вроде Астреи, которая «... оперлась на циркуль тяжкий...»), то и избегал «выражаться» вслух. Он, вообще, был сдержан и молчалив. Я же, грешен человек, порой не стеснялся. Да и трудно было иногда удержаться... В 1905–6 гг. очень, как известно, расплодились сатирические журналы с избытком красной краски на обложках. Не знаю, кто давал деньги, но причастные к большинству этих изданий иудеи платили очень хорошо. И значительная часть русских поэтов оказалась не то чтобы на содержании, а в некоторой очень м[ожет] б[ыть] приятной денежной зависимости от этих издателей (большинство сотрудничавших там писателей, конечно, сочувствовали направлению таких журналов) и старались поддерживать с работодателями приятельские отношения. У покойного Ф. К. Тетерникова-Сологуба издатели, со всею роднею, собирались на литературных вечерах даже во множественном числе. Один раз, когда я к нему пришел в воскресенье (soirée fixe), Федор Кузьмич, сам отворяя мне двери, показал жестом на свои комнаты, где уже собрались гости, тихо шепнул мне: «Вы — первый христианин»... Эти иудеяне вели себя у Сологуба как хозяева дома, а некоторые молодые поэты всячески старались даже обратиться на себя их благосклонное внимание, словно одалиски, ожидающие, что султан бросит им платок. Люди не литературные, издатели эти не знали, да и знать, вероятно, не хотели, установившихся в писательских кругах обычаев, напр[имер], не разговаривать, когда в комнате кто-либо из собравшихся поэтов, по просьбе хозяина или в порядке очереди, читает вслух стихи. А эти привилегированные гости продолжали во время чтения умышленно громко разговаривать и смеяться. Возможно, что это не понравилось как-нибудь Блоку, так же как и мне не очень нрави-

лось. ... Я, впрочем, не будучи связан с этими издателями и довольствуясь моим маленьким чиновничьим жалованьем, не стеснялся выражать свое мнение по вышеозначенному поводу. Случалось мне выражать свое мнение и по поводу так называемых «семитических» рифм. Насколько мне известно, у арабов и евреев гласные выговариваются очень неясно, благодаря чему некоторые еврей-поэты ввели у нас в моду неполные рифмы, иногда с проглатыванием гласных (напр[имер] «мускулы» — «тусклый»), что вполне соответствовало их семитическому уху. На собрании поэтов в редакции «Аполлона» (не помню как назывался тогда кружок реорганизованный из «Академии Поэтов») я прошелся неосторожно насчет этих рифм. Тотчас же я обвинен был председательствовавшим тогда на собрании Вячеславом Ивановым в человеконенавистничестве. Я даже растерялся от неожиданной страстности нападения В. И., доходившей до предложения вызвать его на дуэль, если я сочту себя обиженным его словами, тем более, что поэтов-евреев в собрании не было (был один еврей, и даже не писатель, но, кажется, игравший не явно кое-какую общественную роль, но он в дебаты не вмешивался и лишь молча слушал). Помня, что вызванный имеет право на выбор оружия, я заявил, что обиженным себя не считаю, но в свою очередь не отказываюсь дать удовлетворение, если В. И. сочтет себя [обиженным] какими-либо моими словами, высказанными при объяснениях (я предпочитал рапиру пистолету, из которого не умел стрелять). Дело до дуэли не дошло, но Вяч[еслав] Иванов немедленно получил на Высших Женских Курсах кафедру, освободившуюся после смерти Иннок[ентия] Фед[оровича] Анненского. Эти два поэта не очень любили друг друга. Вяч[еслав] Ив[анов] не мог, кажется, простить Анненскому приоритет последнего. Оба занимались исследованиями культа Диониса, и мы, ученики Иннокентия Федоровича, еще в 7-м классе гимназии знали все, что, несколько лет спустя, Вяч[еслав] Ив[анов] читал как откровение на публичных лекциях в Париже. Я имел как-то неосторожность ему об этом сообщить... Мережковский тоже не любил Анненского. Последний же, в свою очередь, был недоволен Сологубом за то, что тот восполь-

зовался в трагедии своей «Дар мудрых пчел» уклонениями от античного канона, сделанными им, Инн[окентием] Фед[оровичем], в трагедии на ту же тему (кажется, «Лаодамия»). Соперничество между поэтами процветало и в мое время, не мешая однако творчеству каждого... Я отклонился от темы. Антисемитизм у меня, если и был, то больше в голове чем в темпераменте (Вы, кажется, подозреваете во мне убежденного жидоеда?). У меня были даже приятели среди евреев. Был даже один друг — поэт Виктор Лазаревич Поляков, в знак особого расположения познакомивший меня со своею матерью и, перед тем как застрелиться в 1905 г., приславший мне письмо с обещанием просить за меня Иегову, чтобы Тот пощадил меня в дни, когда будет плясать, как виноградарь в точиле, по колено в крови неверных. Мой покойный друг, как мне кажется, сдержал свое слово. Это был очень интересный и одаренный человек. Я был свидетелем того, как большая толпа весьма антисемитически настроенных черносотенцев, как один человек, встала с тем, чтобы почтить его память, по предложению читавшего доклад о нем архичерносотенного профессора (это тоже был поэт, большой знаток поэзии, в частности — Державина и Катулла, очень хороший пушкинист — Б. В. Никольский)... Здесь на Волыни, где много евреев, я к ним привык, и вражды до сих пор у меня с ними не было... При наличности мирового закона борьбы за существование между племенами земными еврейство — противник очень опасный. Я это сознаю, но ненавидеть их не умею, как вообще не умею ненавидеть. Их много у большевиков, но немало есть и в противобольшевицком лагере, отчего я с некоторым недоверием отношусь к тем группам левой эмигрантской общественности, которые имеют в руководящих верхах своих представителей этого одаренного, сильного единением своим племени. Из этих взглядов своих я никогда не делал секрета, что и отразилось на литературном формуляре моем...

Кузена Вашего Михаила (отчество забыл), при случае, приветствуйте от меня. Какая судьба его постигла? Мы с ним познакомились летом 1918 г. в Ялте, во время германской оккупации. Я познакомил его тогда с С. А. Крече-

товым, но сам, к сожалению, по семейным обстоятельствам, должен был вскоре покинуть Крым. Не помню и того, при каких обстоятельствах мы с ним познакомились... В Крыму (Ялте) жил тогда мой сослуживец, сотрудник «Русской Мысли», поэт Н. В. Недоброво. Это был весьма одаренный и очень интересный человек. Его собственные учителя — акад[емики] Н. А. Котляревский и Ф. Ф. Зелинский (я обратил на это внимание) с большим интересом следили за тем, что он говорил на собраниях Литер[атурного] Кружка в редакции «Аполлона». В нем я потерял большого друга...

Не знаю, окажется ли для Вас что-нибудь интересным в моих воспоминаниях. То, что сообщили мне Вы, для меня весьма ценно. И я ценю Ваши письма тем более, что Вы — человек очень занятой, не страдающий избытком времени. Я же письма получаю редко, а занятия у меня совсем иного рода: раздобыть топлива для дома, съездить на мельницу или маслобойню, вытопить печи, сделать попытку получить что-либо с арендатора или с крестьян, купивших землю. А радости — раздобыть где-либо старых книг и журналов, перелистать их и сделать выписки для своих бесконечных историко-литературных работ. Работаю я между прочим над историей эпиграммы в России (переимущественно над эпиграммами на литераторов), над условными прозвищами литераторов в эпиграммах же и литер[атурных] посланиях и над многим другим... За последнее время печатаюсь редко, ибо единственная русская газетишка на Вольни, не дожив немного до 10 лет своего существования, тихо скончалась. Варшавская же и львовская газеты руководятся представителями «левой общественности». Вот если бы сюда вернулся В. В. Шульгин, — наверное удалось бы возродить в нашем городе газету и оживить несколько местную нашу общественность, во главе которой стоят теперь люди не слишком одаренные, недостаточно осведомленные, а порою, м[ожет] б[ыть], и вредные.

Боюсь, что я слишком заболтался. Это оттого, что здесь не с кем говорить на интересующие меня темы.

Жму крепко руку.

Кажется, в этом письме А. А., действительно, впервые так «заболтался». Поводом для его рассуждений о собственном «антисемитизме», повлекших за собой и разного рода литературные и окололитературные воспоминания, было, кажется, то, что я, прочтя «Записные книжки» Блока, усмотрел в них проскальзывавшие там и сям антисемитические нотки, вследствие чего, видимо, отдельные места и слова вычеркивались советской цензурой. Антисемитизм этот носил не политический, а скорее житейски-бытовой характер. Я, конечно, не могу сейчас припомнить что я отвечал Кондратьеву на его письмо. Его домысел насчет «семитических» рифм тогда казался мне и сейчас кажется весьма сомнительным. То, что он писал о Вячеславе Иванове и Иннокентии Анненском и о зависти первого ко второму, было, я думаю, просто неверно: классические «студии» В. И. Иванова восходят к гораздо более раннему времени, чем думал Кондратьев, и были от Анненского совершенно независимы. И уж, конечно, назначение В. И. Иванова на кафедру на Высших Женских Курсах не имело никакого отношения к рассказанному Кондратьевым эпизоду.

Ив. Ф. Кулиш — так у А. А.; в более раннем письме он дал его инициалы как «А. Ф.».

Никольский, Борис Владимирович (1870-1919) — известный историк литературы, профессор Петербургского Университета. Известен был своими весьма реакционными взглядами. Смерть его приписывалась истощению от голода.

«Ваши кузен» — Михаил Александрович Струве (1890-1948), участник Цеха Поэтов, автор сборника стихов «Стая» (1916). Был близок к Гумилеву. После Революции жил в Париже, печатался в «Последних Новостях» и других изданиях.

Котляревский, Нестор Александрович (1863-1925) — известный литературовед, профессор Петербургского Университета.

Зелинский, Фаддей Францевич (1859-1944) — выдающийся филолог-классик, поляк по национальности. До 1921 г. был профессором Петербургского Университета, затем продолжал свою научную деятельность в Варшаве и стал членом Польской Академии Наук. Во время Второй мировой войны был интернирован в лагере в Баварии, где и скончался.

Недоброво — см. примечание к письму № 1.

Шульгин, Василий Витальевич (р. 1878) — известный политический деятель, лидер партии националистов в Гос. Думе. В 1У Гос. Думе играл видную роль в «Прогрессивном блоке». В 1917 г. вместе с А. И. Гучковым был послан к Николаю II за отречением. Переезд его на Вольню для редактирования газеты там, если и намечался, не состоялся. После войны Шульгин был увезен большевиками из Югославии и осужден на 10 лет заключения. По освобождении «примкнул» к советскому режиму и обратился к эмиграции с призывом поддерживать его. Сейчас живет в России на свободе и в

1968 г. выпустил там свои мемуары. Для политической позиции самого Кондратьева характерно, что он считал варшавскую газету «За Свободу» «левой».

9

Б. д. [1932]

Препровождаю в распоряжение Ваше статью «Священные, волшебные и вещие птицы», в том же духе, что и напечатанная Вами в прошлом году («О душах деревьев»). Прошлогодня, как я узнал, была перепечатана в дальневосточной газете Б. Суворина (А. В. Амфитеатров прислал мне этот №). Если статья Вам покажется длинной — ничего не имею против сокращений. Буду рад, если «Птицы» Вам подойдут. *Гонорара мне никакого не надо.* Хочу как-нибудь, хоть частично, возместить Вам расходы по высылке мне газеты. Подписываться на что-нибудь средств не имею, а Вы посылаете мне, по старой памяти, даром. Если статья Вам не подойдет и Вы все-таки найдете, что она могла бы быть где-нибудь напечатана, — суньте ее, пожалуйста, в таком случае куда-нибудь с тем, что если за оную дадут несколько франков, — пожертвовать их куда-нибудь, по *Вашему* усмотрению. Если не подойдет — бросьте в корзину. Стихи мои, находящиеся в редакции, на славянские мифологические темы, повидимому, для «России и Славянства» не подходят. Если не получу от Вас соответствующего письма, буду месяца через 2-3 устраивать их в другие издания... Прочел я в газете «Сегодня» auspicii наших общественных деятелей о том, что будет с Россией через 10 лет (о «завоеваниях» февральской революции, которые желательнее было бы сохранить), и вспомнил одну вещь, м[ожет] б[ыть] Вам неизвестную. У лиц, вошедших во Врем[енное] Пр[авительст]во (мартовское), а м[ожет] б[ыть] у руководителей заговора, было соглашение с крайними левыми партиями (сформировавшимися в Сов[ет]Раб[очих] и Солд[атских] Д[епутатов] о *несозыве* Гос[ударственной] Думы (левым дано было обязательство, на которое те в разговорах

в Таврич[еском] Дворце неоднократно *ссылались*). Позволено было собираться лишь на «частные» совещания. После того как Государь Император отказался от престола, передав власть свою Гос. Думе, последняя была, во исполнение сего соглашения, не созвана. Миллюков и Шульгин, конечно, знавшие об этом соглашении, стараются объяснить несозыв Думы иными причинами. Была, правда, сделана попытка (кандидатом в Гамбетты — Винавером) собрать Совещание наличных членов 4-х Дум, но время было упущено и не разосланные (или не разбежавшиеся) члены струсил солдатских криков с хор Таврич[еского] Дворца, и Временного Пр[авительст]ва не поддержали. Пишу о том на всякий случай, не зная, долго ли мне остается жить в виду возможных политич[еских] событий. Нигде о сообщаемом мною об[стоятельст]ве не читал, но злорадное торжество внедрившихся в Тавр[ический] Дв[орец] представителей левых организаций помню и возражения слышал: «Но члены Думы имеют право собираться на частные совещания»... Если Вы будете допрашивать Маклакова, Керенского, Миллюкова и др., конечно, отрекутся...

Дальневосточная газета Б. А. Суворина — не помню, какая именно газета на Дальнем Востоке (в Шанхае?) была газетой Б. А. Суворина.

«Сегодня» — русская газета, выходившая в Риге и официально являвшаяся органом русского меньшинства в Латвии. В ней сотрудничали очень многие русские зарубежные писатели, проживавшие во Франции и в других странах.

Винавер, Максим Моисеевич (1862-1926) — видный кадетский лидер, член Первой Государственной Думы. Скончался в эмиграции.

10

30.IV.32 н.ст.

Большое Вам спасибо и за доброе письмо Ваше и за приложенные к нему выписки из дневников Блока и за напечатание «Птиц». Мне приятно было прочесть мнение покойного Александра Александровича о моем рассказе.

Если «Птицы» сокращались по корректурным гранкам, мне приятно было бы иметь таковые, хотя бы и с редакторскими пометками. Но полагаю, что все это уже в корзине... Вы меня спрашиваете о Пясте. Покойный Владимир Алексеевич бывал у меня. И я у него — раз или два. Был он человек задумчивый, меланхолический, молчаливый, кажется, — очень самолюбивый, насколько помню, не разменивавший на полтинник свой поэтич[еский] дар в еврейских красных журналах 1905-06 г. Производил впечатление вполне приличного человека. Написал посвященную его памяти заметку и отослал во вновь возникшую в Варшаве газету. «Молва» напечатала (с массой опечаток вроде: вместо «задумчивый» напечатано «задушевный» и т.п.) и объявила меня в списке сотрудников. Лик этой газеты не вполне для меня ясен. Слишком много сподвижников Б. Савинкова, готовых ради спасения Родины (мистического существа, божественного, непогрешимого характера, требующего поклонения и именуемого Народом) свести пределы отечества до границ прежней Московии, но зато с «народоправством» внутри... Если не произойдет интервенции, которая «исчислит, взвесит и разделит» территорию б. России, переворот в ней всетаки произойдет. Теперь там принялись за выжимание соков из иудеян. Последнее подняли гвалт. Европа и Америка оскорблены, конечно, в лучших своих чувствах, и нынешнему правительству Совдепии пришел теперь конец. Я не думаю, чтобы во главе правления поставлен был непосредственно Леон Троцкий или Гоц. В диктаторы, вероятно, возведут какого-либо красноармейского шабесгоя. М[ожет] б[ыть] даже из «бывших»... В торжественное шествие от Харбина великих князей что-то не верится...

Вы меня спрашивали про то, знал ли я Пяста, м[ожет] б[ыть] потому, что и тот написал обо мне несколько фраз в своих «Встречах»? Зоргенфрей, напр[имер], у меня бывавший, написал вещь ошибочно им понятую. (После одного вочера у меня Потемкин предлагал уходящим гостям ехать в какой-то «эстонский клуб», а подмокший Зоргенфрей неправильно понял название этого учреждения)... Про церковные и украинские наши местные дела не

пишу Вам, опасаясь, что письмо не дойдет... В каком возрасте Ваши дети и учатся ли? Мне пришлось обучение моих прервать. Сын поступил во Львовскую «Политехнику», но платить было нечем. Дочь же взял весной 1931 из V класса Ровенской гимназии. Там директор (и вместе преподаватель истории) сын народного учителя и держится классовых и левых убеждений. Ученики прежних выпусков, помнившие прежнюю Россию, ему не верили, нынешние же, особенно девочки, всецело подчиняются его авторитету. Поэтому он ладит и с начальством округа. Из дневников и воспоминаний умерших писателей меня более всего интересуют неизвестные мне Брюсовские. При жизни он очень был ко мне расположен. Несмотря на то, что я никогда о нем при жизни не писал, он немедленно приглашал меня во все редакции, к которым имел отношение (познакомил меня и с Петром Бернгардовичем). В письмах своих называл «Улыбку Ашеры» лучшей русской прозой из современных, защищал (вслух) меня от напавшего на меня иудейского кагала (у Ф. Сологуба), издевавшегося надо мною за мое конституционно-монархическое credo. Он, приехав из Москвы, неожиданно вошел в комнату и спросил: «что за шум?». А когда критики, издатели, писатели и журналисты и их родня, перебивая друг друга, стали с негодованием говорить, что вот мол какой позор: в наше время и человек вдруг исповедует конституционную монархию... А Брюсов: «А по мне так и конституции никакой не нужно». Минута молчания, а затем все заговорили поспешно на разные темы. За это мужество я его и любил. В похвалы его я не слишком верил, т[ак] к[ак] В. Я. был не человек, а черный маг. Об нем я мог бы рассказать довольно много. На сторону революции его сманил Максим Горький. Брюсов хотел его и большевиков надуть, но оказался не в силах, да и смерть неожиданно подошла. Конфисковав его тайный архив, большевики отменили принятое ими решение назвать именем Брюсова один из литер[атурных] институтов...

Что за человек сотрудник Вашей редакции Петр Рысс? Представитель какой партии? Национальность? По имеющимся у меня сведениям он и до войны принадлежал к левым организациям... Простите, что заболтался. Будьте

здоровы, благополучны и счастливы! Желаю Вам хорошо и спокойно провести Праздники. И после оных желаю и Вам и семье Вашей счастья.

Это первое письмо Кондратьева, в котором обращение гласит «Дорогой (а не «Глубокоуважаемый») Глеб Петрович».

«Выписки из дневников Блока» — речь идет о том отзыве Блока о рассказе Кондратьева, который я цитировал в примечании к письму № 5. В *дневниках* Блока — по крайней мере в напечатанных — упоминаний Кондратьева нет. В одном письме Сергею Соловьеву (от 8 марта 1904 г.), давая уничтожающий разбор альманаха «Гриф», Блок назвал рассказ Кондратьева, напечатанный там, «безвкусицей последнего сорта». Но в этом письме он и Вячеслава Иванова назвал «бездарным».

Пяст, Владимир (псевдоним Владимира Алексеевича Пестовского, 1886-1940) — поэт-символист, одно время очень близкий к Блоку (они разошлись потом из-за отрицательного отношения Пяста к Октябрьской революции и к «Двенадцати» Блока). Оставил интересную книгу воспоминаний «Встречи» (1929) и первый том трактата о стиховедении. Очевидно, я запрашивал Кондратьева о Пясте в связи с сообщением (оказавшимся ложным) о его смерти. Кондратьев тогда даже напечатал некролог его, и мне потом приходилось наткнуться на эту более раннюю дату смерти Пяста — на самом деле он дожил до 1940 г. Последние годы он, кажется, страдал от душевной болезни. Надо думать, что после него осталось много неизданных произведений.

«Молва» — если не ошибаюсь, эта газета заменила в Варшаве «За Свободу», основанную Борисом Савинковым и руководившуюся затем Д. В. Философовым (1872-1940).

Зоргенфрей, Вильгельм Александрович (1882-1938) — поэт, автор воспоминаний о Блоке, с которым учился вместе в гимназии. Был «репрессирован» в 30-х годах и реабилитирован посмертно. По какому поводу припомнил его тут Кондратьев, не совсем ясно.

Брюсов и большевики — верно ли то, что пишет здесь Кондратьев, я не знаю, но звучит это довольно правдоподобно. «Приятие» Брюсовым Октябрьской Революции было, конечно, совершенно отлично от такого же приятия ее Блоком и Белым. В брюсовском приятии был несомненно сильный элемент цинизма. Но готовность Брюсова «принять» советский режим и служить большевикам не была и случайностью, и странно, что Кондратьеву не пришло в голову сопоставить циничное восклицание Брюсова о ненужности конституции с его позднейшей службой у большевиков. Весьма при этом возможно, что — как, очевидно, подозревал Кондратьев — Брюсов этим думал околпачить своих новых хозяев.

Рысс, Петр Яковлевич — известный журналист, до Революции итальянский корреспондент кадетской «Речи». В эмиграции стоял

близко к еженедельнику «Борьба за Россию», в котором главную роль играли С. П. Мельгунов и В. Л. Бурцев, но сотрудничал также и в «Возрождении» и в «России» и «России и Славянстве». С П. Б. Струве его связывали давние личные отношения и сотрудничество в дореволюционной «Русской Мысли».

11

23.X.1936 н.ст.

Посылаю Вам на память обо мне два экземпляра последней книжки моей со стихами о славянских богах. Один, с надписью, — лично для Вас; второй — для того, чтобы Вы распорядились им по своему усмотрению (напр[имер], чтобы передали в какую-либо библиотеку). За последние годы умерло много из моих сверстников по литературе, и переписка моя, доставлявшая мне много радостей в деревенской моей глуши, совсем почти прекратилась. Книжка в продажу не поступает и является поэтому, до некоторой степени, библиографической редкостью (тем более, что вышла в весьма ограниченном количестве экземпляров). Если Вы соберетесь мне когда-нибудь написать, сообщите, пожалуйста, адрес Библиотеки Брит[анского] Музея. Когда-то проф. Лирондель говорил мне, что видел там какие-то мои книги, а потому хотелось бы пополнить там эту коллекцию.

Если Вам понадобятся еще экземпляры — напишите.

Примите мои лучшие пожелания.

Написано на почтовой карточке. Присланная Кондратьевым книжка — его «Славянские боги. Стихотворения на мифологические темы» (издание автора, 1936, 74 стр., с пометой, что напечатано в типографии Feigl i Litwak в Ровне). Книжка эта, с дарственной надписью автора («Глубокоуважаемому/Глебу Петровичу Струве/— на память, —/— автор») и сейчас стоит у меня на полке. Второй экземпляр я, вероятно, преподнес библиотеке Лондонской Школы Славяноведения, где я тогда преподавал. Многие из вошедших в книжку сонетов были раньше напечатаны в «Русской Мысли», «Возрождении», «России и Славянстве» и других зарубежных изданиях. Стихам было предпослано небольшое предисловие, в конце которого

Кондратьев писал, что в своей работе он «шел по следам безвременно умершего в 1895 г. талантливого поэта П. Д. Бутурлина, написавшего несколько хороших сонетов на темы из славянской мифологии». Граф Петр Дмитриевич Бутурлин (1859–1895) сейчас не менее основательно забыт, чем сам Кондратьев. Родившись во Флоренции, он получил образование в Англии и первые свои стихотворные опыты опубликовал по-английски (First Trials, 1878), но потом печатался в России и выпустил три сборника стихов: «Сибилла» (1890), «Двадцать сонетов» (1891) и «Сонеты» (1895). Посмертно вышли его стихотворения (Киев, 1897), к которым приложены биографический очерк и библиография. Бутурлин упоминает в своей английской книге о русской литературе Д. П. Святополк-Мирский, называя его едва ли не единственным в русской поэзии последователем Китса, а также указывая на то, что в нем была итальянская и португальская кровь и очень мало русской. Он же в предисловии к антологии «Русская лирика» (1924) писал о Бутурлине: «англо-итальянец... так никогда и не научившийся говорить по-русски».

О сонетах Бутурлина на темы славянской мифологии, как своем образце, Кондратьев позднее писал А. М. Асееву (см. письмо № 16).

В библиотеке Британского Музея из дореволюционных книг Кондратьева имелась только книга об А. К. Толстом. Из его эмигрантских произведений там сейчас имеются роман «На берегах Ярыни» и «Славянские боги».

12

[Открытка с видом Ровно]

[Без даты, марка содрана,
и штемпеля не видно. 1937]

П[етр] Б[ернгардович] написал мне, что Вас может заинтересовать эта брошюрка, в которой случайно оказался и я. Сначала разговор с этим изд[ательств]ом шел у меня о выпуске отдельного моего сборника, но обст[оятельств]а сложились так, что сборник вышел коллективный. Если удастся достать «Антологию русских поэтов в Польше», вышлю и ее. Считаю себя Вашим должником, помня всегда доброе и любезное Ваше ко мне отношение. Участники сборника имеют отношение к редакции газеты «Меч» и, кроме меня, — люди молодые. Руководителем их является Л. Н. Гомолицкий, б. ученик б. русской гимназии в Остроге, люби-

тель русской поэзии и мистики XVIII в. Клиндер—сын профессора Познанского ун[иверсите]та (студент I курса). Иваска не знаю. Сам никуда дальше Ровно (да и то редко) не выезжаю. Живу в сельской глуши в 24 верст[ах] от ближайшего городка, письма — очень редко — получаю на контору ближайшего сахарного завода (около 3 1/2 верст) по следующему адресу: Polska. Równie Wołyńskie. Cukrownia Babino-Tomachowska. Dla pana Aleksandra Kondratjewa. За последнее время мало печатался, т[ак] к[ак] газет здесь мало, а желающих печататься много. Пора уступить место более молодым силам. Прилагаю, в бандероли, брошюрку, о которой упомянул в начале открытки («Священная Ли́ра»). Обложка очень мне не нравится: на лире только 4 струны, а лицо у гения весьма подозрительное...

Крепко жму Вашу руку.

«Эта брошюрка» — сборник стихов «Священная Ли́ра». На обороте титульного листа сказано: «Напечатано в количестве двухсот экземпляров в Зарубежьи в тысяча девятьсот тридцать седьмом году». Сборник был напечатан в Варшаве в типографии П. Шведе. В него вошли пять стихотворений А. А. Кондратьева разных лет под общим заголовком «Вертоград небесный», поэма Льва Гомолицкого «Соты вечности» и 14 стихотворений Георгия Клиндера под заглавием «Жатва Божия». Кто был автором рисунка на обложке, так не понравившегося Кондратьеву, не указано. В тексте имеются еще две вклейки с рисунками, тоже неизвестно чьими: они подписаны не то какими-то инициалами, не то цифрами. Ю. Иваска — ныне известного зарубежного поэта и критика и профессора русской литературы в США — Кондратьев упомянул, очевидно, потому, что в конце сборника, под заголовком «Издания Священной Ли́ры», наряду с самим сборником и книжками стихов (уже вышедшими?) Г. Клиндера («Небесный плуг») и Л. Гомолицкого («Ода смерти. Баллада»), указан и сборник Юрия Иваска «Опыты», с пометой: «готовится к печати». Напечатан этот сборник не был. Гомолицкий остался в Польше, где приобрел известность как специалист по русско-польским литературным отношениям. Недавно мне довелось узнать, что после войны Клиндер стал священником и сейчас играет видную роль в жизни русского Православия в Польше.

Эта открытка — последнее, что я получил от А. А. Кондратьева. Из нее видно, что в 1937 г. он еще переписывался с моим отцом, о чем я не знал. Почему он перестал писать мне, я не знаю. Может быть, вина была моя — возможно, что почему-либо на эту последнюю открытку я не отозвался. Когда началась война, Вольнь, где жил

Кондратьев с семьей, была захвачена большевиками, а потом по ней прокатились взад и вперед германские и советские войска, и так как Кондратьеву к концу войны было уже под семьдесят лет, я, как сказано в моей вступительной заметке, долго считал, что его давно нет в живых. Только в этом году мне в руки попали его письма 50-х годов из Швейцарии к Е. Н. Рудневой и к А. М. Асееву, выборка из которых и приводится мною дальше.

II. ПИСЬМА К А. М. АСЕЕВУ (1953-54) И К Е. Н. РУДНЕВОЙ (1955-57)

Письма к А. М. Асееву, и особенно к Е. Н. Рудневой (по большей части открытки с видами), писанные уже в старости из швейцарского городка Везен (на озере Валлен), носят уже другой характер: в них гораздо больше того, что рисует каждодневный образ жизни А. А. Кондратьева в эти годы, хотя иногда он касается и литературных тем, и богословских. По некоторым причинам — отчасти потому, что не все в письмах Кондратьева ясно без писем его респондентов — мы некоторые такие места в этих письмах опускаем, как равно и некоторые повторения ранее сказанного. Письма поэтому даются нами в извлечениях: пропуски обозначены многоточиями в квадратных скобках. Письма к А. М. Асееву печатаются по полученным от него машинописным копиям, письма к Е. Н. Рудневой — по предоставленным ею в мое распоряжение подлинникам.

ПИСЬМА К А. М. АСЕЕВУ

13

Везен, 26.II.1953

Жизнь моя здесь, как Вы верно определили, тихая и сытная, но не могу сказать, чтобы она была очень веселая.

Чувствую себя очень одиноким. Ни с кем близко не схожусь. Лишь изредка попадаете интересное чтение. А то больше перебираю порой очень старые газеты...

Что касается организма моего, то дает себя знать старческий склероз (ослабление памяти, шум в ушах и, порою, колотье в висках). Вероятно, на почве затрудненного пищеварения — затрудненность дыхания ночью...

Когда позволяет погода, брожу часа 2-2 1/2 по наименее людным дорогам нашей долины, значительная часть которой занята не замерзающим озером, по которому плавают дикие утки, а осенью несколько месяцев живут лебеди.

Городские дороги (главные, широкие) совершенно уже освободились теперь от мерзлого снега; загородные, идущие по горам или над озером под очень крутыми склонами, тоже начали освобождаться. Не занятая озером часть равнины еще покрыта снегом. Стараюсь (пока ношу пальто и фуфайку) воздерживаться от крутых подъемов по тропинкам, когда приходится для облегчения подъема хвататься за кусты и корни деревьев. Да и в приюте, где комната, в которой я существую, находится в третьем этаже, приходится, поднимаясь по лестнице (правда, не крутой), раза 2 или 3 останавливаться, чтобы отдышаться. Думаю, что склероз, затронувший по некоторым признакам и мозг, мешает мне заниматься литературой. Во время прогулок занят главным образом воспоминаниями о тех, которые уже ушли из земной жизни. Хотя, может быть, и не ушли...

27.II.

Не имел силы духа заставить себя переделать (сократить) рассказ «Сны». Энергия ослабела.

Триестский лагерный журнал выходил в крайне ограниченном количестве экземпляров. Напечатанные в одном из номеров этого журнала мои воспоминания о кружке поэтов и поэтесс имени К. Случевского очень незначительны по содержанию своему и сводятся главным образом к перечислению его членов.

[. . .]

Интересует меня между прочим вопрос об отношении И[исуса] Х[риста] к секте ессеев. Мне случилось читать, что секта эта с ее обрядом крещения была филиальным отделением индусской секты гимнософистов...

Я читал русское издание «Евангелия детства Христова» и «Св. Девы Марии». И то и другое скучно читать. Наивно или рассчитано на наивных читателей. Читал я когда-то «Евангелие от Никодима» (о сошествии во ад). Вдохновясь описанием этого сошествия и почерпнутым из Евр[ейской] Энциклопедии описанием ада, я напечатал когда-то рассказ на эту тему («О воскресшем Элизере»), где говорится как бежал из ада во время революционной суматохи там один еврейчик. Рассказ был напечатан во время моего пребывания на Волыни в одной из эмигрантских газет.

Будьте здоровы, благополучны и счастливы.

Рассказ «Сны» — статья моя была уже в печати, когда я узнал, что дочери А. А. Кондратьева удалось обнаружить среди его бумаг рукопись «Снов». Она обещала прислать мне копию с нее.

«О воскресшем Элизере» — где был напечатан этот рассказ, мне неизвестно.

Триестский лагерный журнал — интересно, сохранились ли у кого-нибудь номера этого журнала. Мне не приходилось его видеть.

14

Веезен, 10.VI.1953

В последнем письме я просил Вас между прочим сообщить мне кое-какие данные из Вашего архива о внешности водяного и болотника. Об этом меня просила знакомая моя, пишущая что-то вроде не то пьесы, не то романа (она кажется окончательно еще не решила). Она давно сотрудничает в журналах. Вдова моего друга поэта С. А. Кречетова-Соколова (изд[ательство] «Гриф»). Он, кажется, как и я теперь, совсем забыт. Его когда-то, в годы моей молодости, привез ко мне познакомиться А. А. Блок...

Музы меня покинули. Ничего писать не могу. Здесь я чувствую себя одиноким. Нас в комнате живет четверо. Из

них 2 очень мне несимпатичны. Во всем нашем приюте существует лишь одна очень талантливая женщина (женщин здесь много, все или с проседью или совсем седые), с которой интересно порой поговорить. Ей 88 лет...

Водяной, Болотник — и о Водяном, и о Болотнике (и о болотниках) у А. А. были стихотворения в его «Славянских богах».

15

Веезен, 18.IX.1953

Ходить по единственной почти улице нашего городка не интересно; по долине, окруженной горами, скучно. Асфальтовые дороги (или усыпанные щебнем дорожки) окаймлены проволокой, за которой — скошенные теперь поля. Остается соблазн — свернуть по одной из дорожек, ведущих в горы. Оттуда — красивые виды и не все цветы еще скошены. Я собираю их. Приношу в нашу комнату (на 4 человека) и делаю 2-3 букетика. Подношу их женщинам, которые сами не могут совершать прогулок. Это занятие помогает не думать о тех, которые далеко, а также о тех, кого нет уже в живых.

Относительно сына, пропавшего без вести во время прихода большевиков на Волынь, ничего не знаю. На спиритическом сеансе в Триесте дух сообщил мне, что сын мой жив. Во время прихода на Волынь немцев он с женой и дочерью отправился туда в надежде получить от них обратно захваченное большевиками имение. Условия этого получения оказались неподходящими. Он поступил работать там на пивной завод и не сумел выбраться во-время, когда пришли вновь большевики...

Из всех женщин, живущих в нашем приюте, меня интересует только одна, видящая подобно мне изредка пророческие сны (ей 87 лет). За 2 недели до смерти Сталина она мне сказала, что видела сон, будто его уже нет, т[ак] к[как] его отравили. Это ей сообщили во сне два каких-то человека: «не бойтесь, его уже нет, мы его отравили».

Во время собирания цветов меньше думается. Но ходьба по горам вредно отражается на сердце. Приходится порою садиться, чтобы «перевести дух» — отдышаться.

Знакомая моя, вдова моего умершего друга-поэта, просила меня сообщить ей сведения о праздновании Ярилы. Я ей послал то немногое, что у меня случайно сохранилось. Ярило — бог весенней зелени и производительных сил природы, оживающий весной от смертного сна. В хороводных песнях оплакивается Ярило, лежащий в гробу. Послал ей имеющиеся у меня отрывки из этих песен. К сожалению, у меня мало сохранилось выписок о Яриле (например, похороны Костромы и Ярилы в первое воскресенье после Петрова дня. Палили чучелу). Мое стихотворение «Пробуждение Ярилы» у Вас, вероятно, есть. Я не помню, есть у Вас или нет моя книжка «Славянские боги» (сборник сонетов). У меня сохранился лишь один, сильно потрепанный, экземпляр, другой — у дочери. Остальные остались на Вольни и в продажу не поступали.

Здесь имеется теперь великое множество цветов, упоминающихся в древнегреческой мифологии. Они росли на полях Аида и назывались асфодилы. Светлорозово-лиловые пятилепестковые, вроде лилии, только без листьев и с очень коротеньким хрупким стебельком, которого почти не видно. Их запах считается ядовитым. Коровы и другой скот их будто бы не едят. Теперь они устилают розоватым ковром скошенные уже поля и даже склоны гор. Много цветов здесь запрещено срывать администрацией страны, в том числе — красные альпийские фиалки. Теперь они вянут, меняя свой первоначальный цвет на бледно-лиловый. Общение с природой помогает не думать. После прогулки, хотя я хожу медленно, приходится порою снимать и переменять рубашку и фуфайку (здесь их носят мелко-сетчатые). Думаю, что в Сев[ерной] Америке, особенно в больших городах, мне было бы труднее, чем здесь. Здесь, хотя я не знаю немецкого языка (много раз в жизни учился ему, но тотчас же все забывал), я могу поехать объясняться по-французски. А там нужен английский. В мои годы, при старческом прогрессирующем склерозе мозга, очень ослабела моя память. А я и французские слова стал забывать.

Да и по-русски многое. Не помню дат дней рождения и именин близких мне лиц.

19.IX.

[. . .] Теперь у меня пропала энергия и я не в силах писать стихи.

Боюсь, что книга моя «Славянские боги» не получит второго издания (дополненного несколькими сонетами).

Спасибо Вам большое, дорогой Александр Михайлович, за Ваше участие ко мне и добрые советы. Жалею, что не удалось встретиться с Вами в Белграде. Я там прожил, кажется, не менее 2-3 лет... Примите также мое наилучшее пожелание — нечаянной радости.

«Знакомая моя» — Л. Д. Рындина, вдова С.А. Кречетова-Соколова.

Согласно сообщению его дочери, А. А. Кондратьев прожил в Белграде с 1945 по 1950 год. А.М. Асеев жил там гораздо раньше, до начала 30-х годов.

16

Везен, 20.XI.1953

Здесь обо мне очень заботятся, одевают, кормят, лечат (платят за меня доктору за визиты мои и за лекарства, которые тот выдает). Здешние д[окто]ра рецептов на лекарства не выдают, а выдают таковые (понемногу) из собственной аптеки каждый. Гормонов, конечно, не даст.

Здесь у меня совершенно пропала энергия. Тянет среди дня принимать горизонтальное положение. Но после обеда (12 ч. дня) не могу удержаться от длительной прогулки (теперь уже не по горам, а по долине), к соседним городам-местечкам. Цветов, которые я любил летом собирать и подносить их поочередно нескольким здешним приятским дамам, более нет. Наступает зима...

Вспоминаю живущих еще или уже умерших друзей и знакомых. Все еще не могу себя заставить пересмотреть

и переделать повесть мою «Сны». Пытаюсь вспомнить названия всех моих напечатанных в разных журналах повестей и рассказов. Было их некоторое количество в стиле Сельмы Лагерлеф (на те же приблизительно темы, где действующим лицом отчасти был И. Х. [Иисус Христос]). Стихов писать уже не в силах.

[. . .] Некогда малоизвестный теперь поэт Бутурлин написал их [мифологических сонетов] штук 6 или 8. Я ему подражал. Жалею, что некоторая часть стихов на те же темы мною была собрана, но война и революция помешали мне в этом деле. Все выписки были покинуты мною на Волыни. Уходили из усадьбы пешком. И все книги и рукописи (кроме пары записных книжек со стихами) пришлось бросить. В их числе и весь печатный запас книжки моей «Славянские боги». У меня сохранился лишь один экземпляр. Покинуто было там же много выписок по истории литературы и оккультизму...

17

[16.II.1954]

[. . .]

Я был бы рад познакомиться с учением спиритуалистов. Жалею, что среди живущих в приюте нет ни одного теософа. Одна-две дамы знакомы, впрочем, с теософией и скачуют без нее. Другая пара дам занималась потихоньку спиритическими сеансами, от участия в которых я уклонился. К сожалению, просыпаясь, не помню снов, хотя помню, что они были интересны и, м[ожет] б[ыть] пророческие. Четыре раза в юности я видел во сне, что меня будут спрашивать на экзамене. Два раза видел один и тот же сон, как умираю. Видел, будучи гимназистом, военные действия... в СПб.; в том числе и здания, в которых мне пришлось потом служить (Управление Железных Дорог на Фонтанке и Таврический Дворец). Попав потом в действительной жизни в эти здания, я узнавал там все комнаты и переходы из одной в другую. Долго искал внутрен-

ний дворик в УЖД [Управлении Железных Дорог], виденный мною во сне, и наконец нашел его. И побывал на этом дворике. События в Петербурге произойдут в одну из весен, когда среди бульжников, которыми был вымощен этот дворик, пробьется зеленая травка и будут летать в воздухе ласточки. А солдаты, которые войдут в СПб. (по Забалканскому, к Фонтанке от Балтийского или Варшавского вокзала) будут одеты в сероватые мундиры и светлосерые пилотки. Видел я тогда во сне и аэропланы, которых тогда (1897 г.) не было. Не знаю, увижу ли я все это в действительной жизни. Вероятно нет, т[ак] к[ак] в Петербург больше не попаду. Когда я пришел в гимназию и хотел рассказать своему другу, начав: «Какой сон я этой ночью видел», он оборвал меня словами: «Э, полно. Ты постоянно видишь сны, а я никогда не вижу, а сегодня видел...» И начал мне рассказывать мой собственный сон, но с изменениями относительно внутренности зданий и местностей, в которых он во сне побывал. Однако последняя картина сна каждого из нас была общая. Я во сне вошел в какое-то здание, где в большой комнате двигались люди, не знавшие, видимо, куда им деваться. На полу были бумаги. Я во сне подошел к какому-то старому уже человеку небольшого роста, хлопнул его по плечу и сказал ему: «Не хочется бежать тебе. Не спасись...» Каково же было мое удивление, когда мой товарищ закончил свой рассказ словами: «Ты ко мне подошел и сказал: "Полно, не пытайся бежать. Тебе не спасись...!"». Думаю, что меня, вероятно, не будет в живых, когда виденные мною во сне войска вступят в Петербург. А мой призрак явится моему товарищу, предупредить его о близости смерти. Этот товарищ мой остался в Сов[етской] России и служил по военно-судебному ведомству. В переписке с ним я не был. Простите, если я уже рассказывал Вам об этом сне.

18.II.

Стараюсь теперь воздерживаться от длительных прогулок и уменьшаю порции своей еды, чтобы таковая легче усваивалась организмом.

У нас, кажется, наступает весна. Стало проглядывать сквозь туман солнышко. С гор почти сошли снега. Озеро этой зимой не замерзло. Вновь приезжие в приют (так же как и я когда-то) увлекаются теперь прогулками по долине, а потом, вероятно, увлекутся и возвышенностями (откуда открываются порой живописные виды) и будут увлекаться этими прогулками, пока их не постигнет общая здешняя участь.

Из ряда писем А. А. видно, что его очень интересовало явление снов в человеческой жизни. Этот интерес нашел себе отражение и в его литературном творчестве.

18

Везен, 10.III.1954

Простите великодушно, что давно Вам не писал, хотя и часто вспоминал и думал о Вас. Хотелось написать что-нибудь интересное, но интересного в здешней жизни моей пока ничего не случилось. Елена Владимировна как-то по просьбе моей раскинула карты и сообщила, что мне предстоит «кусочек счастья впереди и дальняя дорога; перемена жизни и как будто чья-то свадьба. Успокоит сердце — червонная дама ("ясно, что Ваша дочь")»...

Получил письмо из Австралии от товарища моего сына. Ничего относительно последнего нового не узнал, кроме того, что его жена (а может быть вдова?) и дочь живут в Польше...

[. . .] У меня когда-то было (в России) некоторое количество книг, упоминаемых в Ваших статьях, но все это в январе 1918 года, когда я уехал к семье в Крым, пришлось оставить. Почти все теперь забыл. Делал выписки в Варшаве и Белграде, но это только крохи в сравнении с имевшимися у меня когда-то материалами. Этими крохами я воспользовался на Воьлини между прочим для своих «Славянских богов», в частности в сонете «Трясавица Акилед».

16.III.1954

[. . .] Не могу себя заставить отказаться от прогулок. Иду очень медленно, но все время манит меня все дальше и дальше. Прихожу обратно — ноги как чужие. Остальное время больше лежу в кровати и что-нибудь читаю...

[. . .]

Сборник «Славянские боги» я издал на Воьлини за свой счет в весьма ограниченном количестве экземпляров. Почти все они при экстренном выезде моей семьи из усадьбы (а я в то время был в городе) остались в добычу сельским коммунистам. Там же остался и бывший у меня (купленный случайно в Крыму) единственный экземпляр моего первого сборника «Стихи А. К.» и много вырезанных из газет и журналов моих рассказов и стихов, напечатанных в бытность на Воьлини. Моя первая книга стихов была посвящена, насколько помню, главным образом воспеванию греческих, а отчасти и ассиро-вавилонских, богов. Я с детства увлекался древними религиями и верил в богов. Да и теперь допускаю их существование...

[. . .] Я предпочитал (так же как и теперь на прогулки) ходить на охоту в одиночку. Случалось целые ночи проводить в лесу (на глухаринном или на тетеревином току). Раз в одном литературном собрании поэт Сергей Есенин, входивший тогда в моду, прочел стихи, где описывается, как глухарь ворочается ночью в дупле дерева. Я ему тогда сказал: «Это был, вероятно, не глухарь, а сова или филин». Есенин мне ответил: «Я крестьянин, вырос в деревне и знаю, о чем я пишу». Я не стал спорить и отошел. При дальнейших встречах с ним мы друг друга не узнавали. Нечто подобное вышло у меня и с Леонидом Андреевым. Но я об этом Вам, кажется, писал. Он меня тоже потом не узнавал. Очень ко мне был расположен Валерий Брюсов.

С Мережковскими у меня произошло расхождение на почве моего отказа от предлагаемой мне должности секретаря редакции их журнала «Новый Путь», в редакции которого мне и раньше по их просьбе случалось работать (вести корректуру). Мадам Мережковская требовала, однако, что-

бы я отказался для этого от службы в Управлении Железных Дорог (благодаря которой я три раза получил бесплатный билет по заграничным дорогам). Мне предлагалась комната в помещении редакции и 75 руб[лей] в месяц. Но я уже знал, как непрочно существование тогдашних журналов, и отказался. Вместо меня взяли двух: Георгия Чулкова и Алексея Ремизова, а на меня Зинаида Гиппиус рассердилась и перестала меня к себе приглашать. Самая интересная для меня работа в этой редакции была корректура «Религиозно-Философских собраний» (в СПб.). Но к тому времени эти собрания уже прекратили свое существование. Будучи в изгнании, я не пытался возобновить с Мережковскими прежние добрые отношения, так как знал, что я им уже ни на что не гожусь. Валерий же Брюсов продолжал мне писать и тогда, когда я покинул Петербург и жил в Крыму. Он, впрочем, вскоре неожиданно умер. Живя затем на Волыни, я уже ни от кого из бывших знакомых литераторов писем не получал. Их заменили новые знакомые поэты и поэтессы. Мне даже удалось организовать в Ровне поэтический кружок из тех и других. Обычно раз в месяц ездил на эти собрания из усадьбы...

Ни с кем здесь близко не схожусь. Не забудьте меня, если Вам под руку попадется какой-нибудь местный бумажный пакетик из-под безопасных бритв или почтовые марки каких-нибудь южно-американских республик. Каждый по-своему впадает в детство, когда дело приближается к концу семидесятых годов. Мне в мае будет 78 лет. Стихи мои могут понадобиться и в качестве материала для некролога. [. . .]

Елена Владимировна — Арсеньева, внучка А. М. Бутлерова. Позднее проживала в С. Ш. А. Кондратьев познакомился с ней в Белграде, где она играла заметную роль в теософских кругах. Через нее он связался с А. М. Асеевым. С этим, видимо, связан его интерес к теософии и спиритуализму, сказавшийся в ряде его писем послевоенного периода. В довоенных письмах ко мне он этих тем не касался.

6.VII.1954

Около месяца провел в постели после происшедшего со мною неприятного случая. Во время одной отдаленной прогулки по нашей долине неожиданно оказался на земле с разбитым виском и ушибленной левой ключицей. Никак не мог понять и вспомнить, как это случилось. Лежал я не на дороге, а на тропинке недалеко от нее. Не помню, чтобы кто наехал на меня или толкнул. Поднялся на ноги и пошел по направлению к ближайшему местечку, где на окраине встретил лиц из Веезена, ожидавших не то автомобиля, не то автобуса из Веезена. Они мне сказали, что произошел несчастный случай с бициклетом, наехавшим на прохожего и потерпевшим крушение. Сам я никакого бициклета не мог вспомнить, да и шел по тропинке, где автомобили не ездят. Добрался со знакомыми до Веезена и пришел в старческий дом. Там, увидя меня, публика перепугалась. Вокруг левого глаза было очень большое темное пятно. Левый висок пробит не был, но вены на нем были налиты кровью, частью проникшей даже в глаз. Голова была очень тяжелая и побаливала (особенно висок). Меня уложили в постель. Приложили компресс на голову.

7.VII.1954

В настоящее время уже дозволено мне спускаться в нижний этаж, но прогулки еще воспрещены. Т[ак] к[ак] стоит дождливая, ветреная и холодная погода, то я о прогулках не жалею (пока)...

У меня сохранился интерес к теософии. С детства старался знакомиться с религиями древнего мира. На церковных службах бываю, но мне не очень нравятся наши православные моления: «Да воздвигнутся стены Иерусалимские», «Ненавидящие Сиона да погибнут» или «Слава людей твоих, Израиль». [. . .]. Видите, какой я еретик! Очень почитаю Божию Матерь. Видел Ее однажды во сне.

От Нее исходил проникавший меня насквозь и даривший мне блаженное чувство божественный свет. Книжку о Богородице, написанную В. Розановым (кажется, «Темный Лик»), я (в начале столетия) не в состоянии был читать.

Писать стихи, или хотя бы прозу, в особенности после болезни, отразившейся между прочим и на моей памяти, больше не могу.

Простите, что так медленно пишу это письмо. Был у меня доктор, выслушал сердце, измерил давление крови, сказал мне, чтобы я не выходил за пределы приюта (позволил все же спуститься в садик)...

Сегодня спал ночью около 4-х часов. Снов не вижу. Утешаю себя тем, что отсутствие снов лучше все-таки, чем сны зловещие. Накануне своего ушиба я видел человека с дубиной в руке, бежавшего спрятаться от меня. И тайный голос говорил мне, что он хотел на меня напасть. А днем, хотя и была у меня мысль воздержаться от прогулки, я не устоял от искушения погулять.

О Божьей Матери у А. А. Кондратьева есть несколько стихотворений. Вот одно из них:

Под защиту Твою прибегаем,
Богородица, спасенье людей.
Огради нас от бед и страстей
И укрой нас спасительным краем
Ризы чистой и светлой Твоей!
Труд и горе сложив за порогом,
Мы, чья вера в покров Твой жива,
В сельском храме старинном и строгом
Собрались перед Господом Богом
Во всерадостный день Покрова.
О, Владычица, в тайной тревоге
На Тебя я надежду простер,
На Тебя уповаю по Боге;
Будь на жизненной трудной дороге
Мне защитой Твой благостный взор!
О Пречистая Дева, Тобою
Слово Божие к нам рождено.
Пусть молитвой Твоей преблагою
В нашем сердце, объятom тоскою,
Светом радостным вспыхнет Оно!

Религиозным чувством проникнуто и следующее стихотворение 1930 г.:

Наше я преходяще и тленно,
Неизменен и вечен лишь Ты.
Наши жизни, тщеславно-пусты,
Пред Тобою проходят мгновенно.
Память дней наших так коротка!
Все времен унесется потоком,
Никакая скрижаль не крепка
Перед их всестирающим током.
Все — как сон мимолетный иль дым
Перед ликом спокойным Твоим.

В письме ко мне от 31 марта 1969 г. дочь А. А., Е. А. Андреева, писала мне, что из Швейцарии ее отец переписывался на религиозные темы с одним священником, с которым был знаком еще по Волыни и с мнением которого очень считался, хотя иногда и смущал его «каверзными» вопросами.

ПИСЬМА К Е. Н. РУДНЕВОЙ

20

20.IX.1954

[. . .] Я как будто поправляюсь после перенесенной мною серьезной болезни. Что-то вроде апоплексии артерии на левом виске. Это случилось со мною на отдаленной прогулке во время сильной жары. Неожиданно очнулся лежащим в поле. Левый висок и веко левого глаза потемнели от внутреннего разлития крови. Бог помог добраться до нашего приюта. Пролежал около двух недель. Теперь снова гуляю. Если случайно опаздываю к дневному чаю, в 3 1/2 часа, влетает от директрисы, которая беспокоится, думая, что я опять валяюсь где-нибудь в поле и что меня нужно будет по этому случаю отыскивать. А я люблю уходить на прогулку в виду того, что у меня не совсем приятная нравственная атмосфера в комнате, где я живу. [. . .] Смеются над моей привычкой собирать цветы и разносить их старым женщинам, которые сами не могут за ними ходить...

Дочь моя писала, что надеется при благоприятном случае переиздать моих «Славянских богов». Надо будет переслать ей и другие, не вошедшие в эту книжку сонеты. У меня вероятно найдется. Сам я не в состоянии буду переиздать, а у ней могут найтись знакомые, причастные к русским книгоиздательствам в С.Ш.А. [. . .]

Очень ослабела у меня после болезни память. Забываю иностранные слова, названия цветов, фамилии, имена и отчества. Никак не могу заставить себя заниматься «литературным трудом». Даже своей повести «Сны» не в силах переделать [. . .].

Жалею, что не могу перечесть «Сатирессы» и «На берегах Ярыни». Пробовал писать когда-то еще одну-две повести, но кончить их, по случаю революции, не мог. Не знаю, удастся ли напечатать «Сны». Вероятно, успею переслать их, еще при жизни, дочери. [. . .]

Теперь мало получаю писем. Живется не очень весело (но не в материальном смысле). [. . .].

21

[Открытка]

2.III.1955

Глубокоуважаемая и дорогая
Екатерина Николаевна!

Благодарю Вас за письмо и за марки, которых у меня не было. С февралем у нас кончились, кажется, морозы. Понемногу уже тает. Шмелева о Достоевском, насколько помню, читал. Написано лучше, чем у некоторых других. Достоевского я уважаю. [. . .] К сожалению, о началах славянской культуры мне ничего не известно. Пытался изучать лишь славянскую мифологию. Прочел недавно в «Illustration» (старый №) статью М. Палеолога об Анне Ярославне (франц [узской] королеве). Много было для меня нового. Простите, что пишу на открытке. Нас летом возили на Рейнский во-

допад (на границе с Германией), и там я эту открытку купил. Простите за краткое письмо. У меня не накопилось интересного материала для послания более интересного. Дай Вам Бог здоровья, благополучия и радости! Сам пока гриппом не заболел, хотя больные им в приюте имеются. Один кроме того поскользнулся и сломал себе руку....

«Шмелева о Достоевском...» — речь, очевидно, идет о небольшой брошюре под названием «О Достоевском», выпущенной посмертно в Париже Ю. А. Кутыриной.

Морис Палеолог — дипломат, академик, б. Французский посол в Петербурге.

22

[Открытка]

23.IV.1955

Спасибо, что не забываете меня, посылая мне письма и журналы. У нас тоже наступила весна. Сквозь зелень полей желтеют крупные цветы одуванчиков. Порой не могу удержаться от маленькой прогулки (если не доглядит берегущая меня директриса). После прогулки усиливается мешающая ходить ломота в правом колене. Был сегодня 3-й раз за эту неделю у доктора, который делает мне инъекции в спину. Заезжал ко мне на днях едущий из Австралии в Америку (через Европу) товарищ моего сына, очень заботившийся о мне и жене моей, когда нас выгнали с Вольни. Его мать до сих пор заботится о могиле моей жены в Краковской области. Прислала письмо и дочь. Пишет, что удалось повидать на Праздниках некоторых соседей по Вольни. Ее сын — в колледже (по вечерам), а днем работает в какой-то лаборатории.

23

[Открытка]

23.VIII.1955

Спасибо Вам большое и за интересное письмо и за марки. Пока жив. Даже прогулки время от времени совершаю, если удастся незаметно исчезнуть из приюта. По горам не хожу. Не помню, писал ли Вам, что нас возили на Рейнский водопад, а на днях в недалеко расположенное (высоко на горах) местечко Амден. Возило евангелич[еское] об[щест]во. Там угощали нас чаем, со сладостями, затем пением, чтением, декламацией и т.п. Совсем молодых дам среди евангелисток не было, но пели хорошо и относились очень гостеприимно. Никита русского языка не забыл. У него сохранились русские знакомства. Дочь, повидимому, недовольна, что я к ней не еду. Ей трудно будет меня лечить и содержать. За последние дни как будто настало наконец лето. Читаю теперь несколько №№ «Иллюстр[ированной] России» за 1931 г. (парижское изд[ание]). Читал Бунина «Роза Иерихона». За последнее время запустил к стыду моему переписку. Воля и энергия ослабели. Простите, что вместо письма шлю Вам открытку. Все дорожки и тропинки на изображенной там долине, равно как и окраины гор, исходил.

Открытка изображает Веезен, долину реки Линт и панораму гор в отдалении.

Никита — внук А. А. Кондратьева.

24

[Открытка]

30.IX.1955

Получил вчера Ваше письмо, а сегодня и книгу. От всей души благодарю за ценный подарок. Начиная с 1919

г. я все время мечтал почитать стихи В. Бр-ва [В. Брюсова?] Но их нигде не было. Вы меня очень обрадовали. Простите, что я Вас ни разу не поздравлял. Память никуда не годится. Даже сына и дочери дней рождения и именин не помню. Все приходится записывать... На открытке изображено озеро, по которому нас недавно возили. Наш приют на картинку не попал. Он в правой части Веезена. У нас вчера и сегодня была хорошая сравнительно погода, но свежо. По утрам +4°. Днем теплее. Листья медленно бледнеют и облетают... Нога в проколотом месте как будто зажила, но коленное сочленение правой ноги уже полгода как дает себя знать, когда опираюсь на эту ногу.

25

14.III.1957

Простите великодушно, что долго не отвечал на Ваше доброе письмо. Отчасти извинением мне может послужить то, что я всетаки долго, хотя и безуспешно, пытался найти в моих выписках по славянской мифологии что-либо интересное о богине Марене. Нашел лишь указание, что она была в начале богиней морского тумана. В моем сборнике стихов «Славянские боги», который был у Владимира Владимировича, ей посвящено было 2 стихотворения. В них упомянуто (в примечаниях, взятых из сочинений ученых исследователей), что в более холодном климате Марена стала богиней зимы и смерти. Близка к Морозу (Mars — Мраз). По старой памяти интересовалась и другими богами... Если хотите, я пришлю Вам 2 стихотворения, ей посвященные.

Дай Вам Бог здоровья, благополучия и радости! Еще раз благодарю Вас за Вашу ко мне доброту. От дочери писем давно не было...

15.III.

На склонах гор, покрытых зеленеющей короткою еще травой, белеют среди дня маргаритки, белые цветы име-

нуемые здесь подснежниками, фиалки и разные желтенькие. Хожу на прогулку каждый день, если позволяет погода и если нет дежурства. Очень треплются при этом сапоги. Нет пока удерживающего в приюте интересного для меня чтения. На столе лежит, в русском переводе, роман немецкого автора Иды Бой-Эд. Очень хорошо передана женская психология. Но роман этот из современной жизни. Великолепно написан, но меня не увлекает. Заглавие: «Сеющая рука».

Пишет мне дочь, что ее брат, по словам родственников его жены (живущих в Бразилии), будто бы жив и живет вместе со своей семьей на Волыни. Я этому плохо верю... Не помню, писал ли я Вам, что в приют наш попали и живут на положении служащих 2 юных венгерки, 15 и 17 лет. Очень веселые и оживленные. Принимали деятельное участие в праздновании у нас карнавала. Сам я на этих празднованиях не присутствовал, так как старался раньше лечь спать. Днем, как другие, не сплю. Но лежа в постели слышал как в нижнем этаже визжали и звучали женские смех и голоса. Там были и маскарад и танцы. Танцевали даже некоторые призреваемые, а главным образом служащие (с директрисой включительно)... Я к танцам всегда был равнодушен...

Сегодня у нас в приюте, где имеются и венгры, справлялся (в смысле стола) венгерский национальный праздник, кажется, в память восстания 1848 г. Обед был праздничный, с бутылкой белого вина на каждый стол. «Голос Америки» говорил что-то неподходящее про императора Николая I по этому поводу. Вообще «Голос Америки» в «Трибуне истории» старается обработать эмигрантскую молодежь в пользу демократии. Равно как и газеты вроде «Р[усской] Мысли», «Нов[ого] Р[усского] Слова» и др. Спасибо Вам большое, Екатерина Николаевна, за присылаемые Вами для моего внука марки... Не знаю, присылать ли Вам стихи на славянские мифологич[еские] темы, напечатанные в книжке «Славянские боги». Спасибо Вам за внимание к моим стихам.

Спасибо и за присланные Вами в сегодняшнем письме роскошные марки. Простите за долгое молчание. Причина

ему — отчасти тяжелое настроение духа, заставляющее в дневные часы убегать на прогулку, отчасти — присутствие в комнате по вечерам гостей моих сожителей, в присутствии которых мне лучше исчезать, чтобы не обвиняли потом в подслушивании их разговоров. Это приходилось уже слышать. Простите за неинтересное письмо.

18.III

Владимир Владимирович — Бранд, муж дочери Е. Н. Рудневой, сотрудник газеты «За Свободу» (см. о нем во вступительной заметке).

26

4.XII.1957

Простите великодушно, глубокоуважаемая и дорогая Екатерина Николаевна, что давно Вам не писал. Мне стыдно за упадок энергии. Пытался кое-как разобраться в чемодане, саквояжах и сундуке, где находится всякая рухлядь, привезенная мною из Триэста. Груды писем, заполняющие несколько ящичков и картонов. Старое и новое белье и довольно много одежды, помимо приехавшей со мною. Хотя кое-чего уже нет (как будто пропало после пропажи связки ключей). Много из рухляди придется бросить здесь, т[ак] к[ак] на аэроплане можно брать только около 18-20 кило, а отправка багажом по ж[елезной] д[ороге] и на пароходе тоже сопряжена с большими трудностями и хлопотами (от которых я здесь за 5 лет пребывания в Швейцарии отвык). До того дошло, что, даже кровать по утрам постилая, чувствую затруднение в дыхании. По лестнице подымаясь — то же самое. А когда гуляю по ровному месту — никаких затруднений.

Радио, которое здесь имеется в зале, а кроме того в нескольких комнатах (частных), редко слушаю... Позавчера был первый «адвэнт» (воскресенье предрождественского месяца. Их — 4). Приходили молодые девицы и мальчики

и пели... Самое торжественное празднество будет перед рождественским днем. Будет зажжена елка, раздаваться мешочки с лакомствами. Вероятно явится Дед-Мороз. Будет пение «О Таненбаум!».

Большое Вам спасибо за присланные Вами прекрасные марки (отослал их к дочери, которая тоже им радовалась).

Визы мне еще не присылают, хотя она уже после ме-диц[инских] осмотров мне обещана. Между прочим, присягал в консульстве, что не состою в религиях или сектах, исповедующих многоженство. Меня не освободили от этой присяги, хотя я и говорил, что мне 81 год.

Много у меня накопилось также черновиков отрывков начатых в разное время повестей и романов (порою фантастических, основанных на виденных мною снах). Закончить их вероятно не удастся. Давно уже их не перечитывал. Масса выписок по оккультизму и по славянской мифологии. Из всех мною напечатанных книг у меня сохранился лишь несколько потрепанный экземпляр «Славянских богов». С рукописями расставаться не хочется. Придется взять их с собою. Возьму и несколько старых, разваливающихся записных книжек (одна — 1904 г.) со стихами. Значительная часть строк мною самим зачеркнута, т[ак] к[ак] я боялся, что книжки эти попадут в большевицкие руки, а там описывались между прочим разоренные усадьбы, а были и прочие опасные по содержанию стихи. И восстановить текст их теперь уже не в состоянии. Забыл!

6.XII.

Вчера вечером неожиданно был вызван к директрисе и узнал от нее, что 15.XII вечером должен буду ехать в Цюрих, оттуда на аэродром и лететь в Нью Йорк к дочери. Нужно разобраться в вещах, платье и т.п. Получу на днях деревянный ящик, чтобы уложить в него то, что отправится морем. Кажется, мне дадут в качестве сопроводительницы, переводчицы и руководительницы спутницей в Цюрих сестру милосердия. Без нее было бы трудно объясняться с администрацией аэродрома. Багаж, идущий морем, она

тоже вероятно отправит. Простите, что не посылаю с этим письмом стихов.

Адрес дочери моей, к которой я еду (вероятно там умирать) [следует адрес в Нью Йорке]. Надо написать еще некоторое количество писем с извещением о предстоящем моем «отлете».

Дай Вам Бог здоровья, благополучия и радости.

P. S. Перед отъездом надо будет пересмотреть горы накопившихся у меня писем, которых не могу взять с собою, и сжечь их. То же и с рукописями моими, что мне пришлось делать и раньше при переездах.

Когда настоящая публикация была уже в наборе, мною было получено от А. М. Асеева еще одно длинное (тройное) письмо А. А. Кондратьева от 3, 5 и 6 мая 1954 г. Кое-что в этом письме является повторением раньше рассказанного А. А., с некоторыми новыми деталями (например, об отношениях его с Мережковскими, о приглашении секретарем в «Новый Путь»). Письмо приводится мною с довольно значительными купюрами.

27

3 мая 1954 г.

[...] Только что прочел временно попавшую в уютскую библиотеку книжку Д. С. Мережковского «Юлиан Отступник». Когда-то я был знаком с четою Мережковских. Даже на дачу к себе меня приглашали. Печатали мои произведения в «Новом Пути». Я корректировал для них вновь выпускаемые номера этого журнала, где тогда печатались стенографические отчеты «Религиозно-философских собраний» [...].

На тему борьбы христианства с язычеством, кроме Мережковского, писал романы (не менее интересно) и Валерий Брюсов. Он, встретившись со мною у Вячеслава Иванова, пригласил меня сотрудничать в «Весах». Хотя я и выписывал уже этот журнал, он стал мне присылать и

второй даровой экземпляр [...] В. Брюсов, хотя и служил у большевиков в каком-то литературном учреждении, но тайно продолжал быть правым. [...] Брюсов ко мне очень хорошо относился. Присылал мне все свои книги, а в письме ко мне незадолго до своей смерти поместил фразу: «Ваш русский язык — лучший из существующих».

С Блоком я тоже был знаком с первого дня моего поступления в университет. Он начал печататься в студенческом сборнике стихотворений, вышедшем, насколько помню, под редакцией Б.В. Никольского, приват-доцента СПб. Университета, монархиста, уничтоженного большевиками в первый же год революции. [...].

Теперь я, к сожалению, не могу заставить себя заняться литературной работой. Даже не напечатанную рукопись моей фантастической повести «Сны» не могу взять себя в руки перечитать и переделать, если это оказалось бы нужным.

Служа в Думе, я тоже занимался редакционной работой, выпуская, редактируя и корректируя ежедневное издание «Листки Гос. Думы», где печатались отчеты заседаний комиссий и общего собрания. От ночной корректуры этого журнала освободило меня начальство. Журнальчик печатался в Госуд[арственной] типографии, куда мне сначала приходилось ездить поздно вечером. Но так как в Гос[ударственной] Типографии были свои корректоры, то я был освобожден от этой ночной работы. На углу Екатерин[инского] канала и Инженерной улицы служил когда-то в Гос. Типографии сперва корректором, а потом и заведующим хозяйственной частью, мой отец, умерший в 1904 году, когда я служил уже в Упр[авлении] Жел[езных] Дорог. В Канцелярию Гос. Думы я перешел в 1908 году. За меня ходатайствовали два моих профессора. Я в то время был уже женат (женился тоже в 1908 году).

5 мая 1954 г.

[...] Благодарю за имеющее прибыть приглашение на участие в работе русских спиритуалистов («Совещание Взыскующих Горнего Града»). Не знаю только, окажусь

ли я пригоден для этой требующей большой подготовки работы. Боюсь, что не в состоянии буду удовлетворительно ответить на вопросы, касающиеся материала, м[ожет] б[ыть] недостаточно мною изученного или до некоторой степени забытого.

[...] Давно, говорят, не было такой холодной и дождливой весны, как в этом году. Деревья зазеленели и расцвели только низенькие. Высокие стоят еще без листьев. Прежде весна вдохновляла меня на стихи. Теперь в голове моей вертятся рифмы, но без стихов (во время прогулки). По-прежнему развлекаюсь собиранием цветочков. Или отдаюсь воспоминаниям об ушедших в иной мир близких людях. Думаю порой о пропавшем без вести во время прихода большевиков на Волынь сыне. Дочь, слава Богу, не забывает меня и пишет, хотя кроме фабричной у нее много и домашней работы. Пишут порой из разных стран и несколько знакомых (старых знакомых) дам. Здесь есть одна интересующаяся теософией. Я ей давал прочесть кое-что из присланного Вами [...].

6 мая 1954 г.

Читал за последнее время «Юлиана Отступника» Мережковского. Теперь читаю книгу с историческими романами Всеволода Соловьева. Когда читал «Княжну Острожскую», вспомнил, как я, будучи в Остроге, побывал и на том балконе, через который она скрылась для венчания с Д. Сангушко... Когда я жил на Волыни, мне удалось побывать и в Остроге, и в Кременце, которого не мог взять Батый, и очень часто в ближайшем от нас городе Ровно, где сотрудничал в русской газете. Имя моей жены расположено было на холме, недалеко от другого холма, где когда-то жил Андрей Боголюбский (в Дорогобуже, когда-то бывшем городом). При татарском нашествии жители бежали в Смоленское княжество, где основали город Дорогубуж Сын Андрея Боголюбского, Юрий, был героем очень интересного исторического, никем не написанного романа. Он был счастливым супругом грузинской царицы Тамары, имевшей

привычку убивать своих мужей. Юрия она не убила, а прогнала... Живя в Дорогобуже, я собирал материалы для истории этого села и его окрестностей. Кое-что находил у окрестных помещиков, кое-что добыл в Остроге, где поляки устроили (?) русский исторический музей и переделали его в национально-польский. Но там жили еще русские люди, обладавшие кое-какими историческими документами. Все собранные мною материалы пришлось бросить, покидая Вольнь в 1939 году, когда осенью мы были изгнаны из усадьбы и бежали сперва в Ровно, а оттуда в находившуюся под немцами Варшаву... В этом гараде была библиотека, в которой находились и русские книги. Были и французские, но немцы запретили их выдавать читающей публике. Т[аким] о[бразом] мне не удалось там прочесть книжку на французском языке, заказанную имп[ератором] Николаем I скандинавским ученым с переводом из скандинавских летописей и историков сведений о русских славянах. Этой книгой пользовался, вероятно, в свое время поэт Алексей К. Толстой. Я рассчитывал там найти сведения о славянских богах...

Простите за неинтересную болтовню (м[ожет] б[ыть] даже с повторениями сообщений из прежних писем). Память несколько ослабела. Даже собственные стихи стал забывать. [...] В этом месяце мне исполнится 78 лет. Не думал, что доживу до этой цифры.

Z ČESKÉ PRAVNÍ TERMINOLOGIE DOBY PŘEDHUSITSKÉ

Ú v o d

Otázkám lexikálního vývoje staré češtiny nevěnovala zatím lingvistická literatura pozornost v míře odpovídající jejich závažnosti. Kromě základní práce B. Havránka, která se zabývá stč. slovní zásobou v rámci celkového vývoje češtiny, dostalo se zásadního teoretického zpracování lexikálnímu vývoji našeho jazyka až v poslední době v monografii I. Němce¹.

Rovněž právněterminologická složka staročeské slovní zásoby nebyla dosud podrobněji lingvisticky analyzována v souhrnné studii. Jsou tu ovšem jazykovědné práce zabývající se dílčími úseky slovní zásoby stč. administrativních a právních textů. K nim patří V. Vážného *Glossarium bohemoslavicum* a F. Ryšánka *Slovník k Žilinské knize*². Zmínky zasluhuje rovněž lexikologická monografie V. Blanára, i když její thema přímo bohemistické není³. Slovní zásobou starých českých textů právního okruhu zabývá se dále F. Oberpfalcer v rozboru jazyka knih smolných⁴. Ovšem autor si tu všímá jazyka soudních zápisů i z hlediska jiných jazykových plánů, takže problematika lexikální není ve středu jeho zájmu.

Úkolem naší práce je podat obraz stč. právní terminologie, jak se uplatňuje v slovní zásobě typických stč. textů právních

¹ B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého*, Čs. vlastivěda, řada 2, sv. 1, Praha 1936. Týž autor, *K obecným vývojovým zákonitostem spisovných jazyků*. [Vývoj spisovného jazyka českého ve vztahu k vývoji národního společenství], Studie o spisovném jazyce, Praha 1963, 90 n. I. Němec, *Vývojové postupy české slovní zásoby*, Praha 1968.

² V. Vážný, *Glossarium bohemoslavicum*. Slovník k středověkým listům ze Slovenska s jazykovým rozbohem, Bratislava 1937, F. Ryšánek, *Slovník k Žilinské knize*, Bratislava 1954.

³ V. Blanár, *Zo slovenskej historickej lexikológie*, Bratislava 1961.

⁴ F. Oberpfalcer, *Jazyk knih černých, jinak smolných*, Praha 1935.

[kniha práva zemského, Majestas Carolina]. Časově je práce soustředěna na dobu prvního velkého rozmachu stč. právní literatury kolem roku 1400. V tomto údobí je právní terminologie doložena v knihách práva zemského pozoruhodně úrovně jazykové i juristické, a v nejstarších česky psaných listinách i jiných záznamech úřední povahy. Horní časová mez je dána vystoupením Husovým a počátkem husitského revolučního hnutí, které tvoří novou epochu v společenském, kulturním i právním vývoji našich zemí. Dolní časový limit je dán tím, že se z doby před 2. polovinou 14. stol. české právní texty nedochovaly. Výjimkou je Rožmberská kniha, ale ta má ve vývoji našich právních památek pro svou archaičnost postavení zvláštní. I když se tedy naše studie zabývá poměrně krátkým časovým úsekem několika desetiletí, nechce se omezit na pouhý popis synchronního stavu stč. právní terminologie. Snaží se naopak postihnout i hlavní tendence vývojové, pokud se v terminologickém materiálu příslušného období projevují.

Při popisu a rozboru právní terminologie vycházíme z pojetí právního termínu jako lexikální jednotky vyjadřující pojem začleněný do právní pojmoslovné soustavy. Všímáme si toho, které významové okruhy jsou v příslušné památce doloženy a které typy pojmenování se v těchto významových skupinách vyskytují. Domníváme se, že takový v podstatě onomaziologický postup má své oprávnění právě při zkoumání terminologické soustavy. Klasifikaci na podkladě onomaziologickém [podle významových skupin] podřizujeme třídění vycházejícímu ze slovních druhů se zřetelem k tomu, že onomaziologické kategorie jsou se slovními druhy těsně spjaty⁵. Pojmenování víceslovná zařazujeme podle slovního druhu složky určované [slova základního], popř. podle slovního druhu výrazů spjatých v příslušném víceslovném lexému vztahem koordinačním [např. *rok a den*]. Jsme si ovšem vědomi toho, že rozčleňování terminologického materiálu podle významových skupin je mnohdy sporné a může být hodnoceno jako subjektivní. V pochybných případech snažíme se zařadit terminologické jednotky podle toho, který významový

⁵ Srov. M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině 1*, teorie odvozování slov, Praha 1962, 182 n.

vztah se ukazuje v příslušných kontextech jako dominantní. Rozpravu členíme na kapitoly podle jednotlivých památek. Jde o Řád práva zemského [1], právní knihu Ondřeje z Dubé [2] a osnovu Karlova zákoníku [3]. Závěrečná kapitola [4] shrnuje hlavní výtěžky práce, analyzuje stč. právní názvosloví a srovnává je s terminologií dob pozdějších.

Staročeská právní terminologie textů juristických.

Mezi *juristickými texty* jsou velmi závažným pramenem především *právní knihy*. Jde o soukromá sepsání platného zemského práva pořízená domácími znalci⁶. Nepřehlízíme-li k Rožmberské knize, která je původu staršího, jsou v době předhusitské nejvýznamnějšími představiteli českých právních knih *Řád práva zemského a Práva zemská Ondřeje z Dubé*. Obě památky představují dovršení jisté etapy ve vývoji právního názvosloví v oblasti práva zemského, které bylo v stč. právním životě okruhem nepochybně závažným. Vyplývá to ze skutečnosti, že právo zemské platilo pro šlechtu, tedy pro vrstvu právně a politicky za feudalismu rozhodující, ale souvisí to rovněž s okolností, že šlo o právní oblast značně starobylou s domácími základy.

Řád práva zemského

1 Z právních knih obrátíme nejprve pozornost k *Řádu práva zemského*⁷ a pokusíme se podat obraz stč. právní terminologie této památky. Soustředíme se na případy výrazněji doložené v našem terminologickém materiálu a závažné se zřetelem k jazykové povaze stč. právního názvosloví. Nepodáváme tu tedy

⁶ Srov. V. Vaněček, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1965, 90 n.

⁷ Řád práva zemského [zkratka ŘádZem] citujeme podle rukopisu Archivu města Prahy 1864 a latinské znění podle článků edice *Frant. Palackého* v *Archivu českém* 2, Praha 1842, 78 n. Latinské znění uvádíme jen tehdy, přispívá-li k osvětlení stč. termínů. K užívaným zkratkám srov. *Soupis pramenů Staročeského slovníku a jejich zkratk*, Staročeský slovník, Praha 1968, 50 n.

všechn materiál v úplnosti. Terminologické jednotky sledujeme podle jejich seskupení na základě příslušnosti slovně druhové, sémantické a formálně strukturní.

Pokud jde o slovní druhy, jsou mezi právními termíny Řádu zastoupena substantiva [11], adjektiva [12], adverbia [13] a slovesa [14]. Podíl jednotlivých slovních druhů na celkové terminologické slovní zásobě není ovšem rovnoměrný. Nejpočetnější jsou termíny substantivní a slovesné, kdežto adjektivní a adverbialní odborné názvy jsou mnohem řidší. Ale to patrně souvisí s postavením různých slovních druhů v jazyce vůbec, nejen v terminologii, i když se terminologický zřetel rovněž uplatňuje [srov. závažné postavení substantiv, která jsou nejvlastnějším pojmenováním pojmů].

11 Terminologická substantiva vyjadřují po stránce sémantické pojmy spjaté se soudním řízením [111], názvy deliktů a sankcí [112], pojmenovávají veřejné vztahy a právní prameny [113], pojmy majetkové a finanční [114], označují osoby ve vztahu k právu procesnímu, veřejnému, popř. trestnímu [115]. Je ovšem jistá nerovnoměrnost v rozložení termínů v různých sémantických skupinách, rozdíl v tomto ohledu jsou rovněž mezi jednotlivými památkami. To však právě ukazuje, že příslušné diference souvisí mnohem více s tematickým zaměřením textů než se skutečnostmi vnitřně jazykovými.

Vydeme z rozdělení terminologických substantiv na termíny vlastní [A], které zachovávají svůj právní význam [nebo své právní významy] i mimo juristický obor a na termíny automatizované [B], které právní význam mimo právní oblast nemají⁸.

A] Termíny vlastní zjišťujeme ve všech sémantických okruzích, v nichž jsou terminologická substantiva Řádu doložena:

111 V *procesním právu* sem patří

1111 odvozená dějová substantiva s nulovou příponou typu *pohon*: *pohon učiniti* ŘádZemA 52a *citare*; srov. DubA 2a; ArchČ 1, 57; *zvod* ŘádZemA 51a 'zabavení, obstavení nemovitého majetku odsouzené strany', srov. DubA 9a; ArchČ 1, 392;

1112 víceslovné lexémy [tj. slovní spojení tvořící lexikální

⁸ Podle B. Havránka, *Terminologie*, Studie o spisovném jazyce, Praha 1963, 81 [část hesla *Terminologie* v Ottově slovníku naučném, dodatky VI/1, Praha 1943, 1074 n]. Srov. zde 411.

jednotku], *právo stané* ŘádZemA 56b 'kontumační rozsudek'; srov. DubA 8a; *zemský súd* ŘádZemA 43a; srov. DubA 1a.

112 Z oblasti *deliktů a sankcí* sem můžeme zařadit primární substantivum *žalář* ŘádZemA 46a *carcer*.

113 Některé vlastní termíny vyjadřují *veřejné vztahy*: 1131 odvozená substantiva vlastnosti typu *konšelství*: *konšelství [přijímatí]* ŘádZemA 53b 'konšelský úřad'; srov. DubA 6a; ArchČ 1,57; *rukojemství*: *z rukojemství... pohoniti* ŘádZemA 54a; srov. ArchČ 2,319;

1132 víceslovný lexém *dsky zemské* ŘádZemA 43a; srov. ArchČ 2,319.

114 Z okruhu *vztahů finančních* sem patří substantivizovaná odvozená adjektiva označující poplatky: *opovědné* ŘádZemA 54b 'poplatek za opověď úřadu'; srov. Dub 102 var.; *památné* ŘádZemA 46b *memoriales* 'poplatek soudním úředníkům za zápis jistých fází procesu'; srov. DubB 325a.

115 Z vlastních termínů vyjadřujících *osoby* mají některé vztah k právu procesnímu [1151], některé k oblasti práva veřejného [1152].

1151 K *soudnímu řízení* se vztahují odvozená jména *poručník*: *původ nebo jeho poručník* ŘádZemA 50a *procurator* 'zástupce'; srov. DubA 17b; *zástupník*: *per citatum vel ejus zastupnikum* ArchČ 2,103, *sudí* ŘádZemA 47a.

1152 K *veřejnému právu* mají vztah odvozené jméno popravec ŘádZemA 53b *justitarius*; srov. DubA 13a; ArchČ 96; dále neodvozená primární substantiva *konšel* ŘádZemA 53b; srov. DubA 13b; ArchČ 1,68; *purkrabě* ŘádZemA 43a; srov. DubB 324ab; ArchČ 3,285 a víceslovný lexém *konšel zemský* ŘádZemA 53b *consul terrae* 'pomocník popravců'⁹; srov. DubA 6a.

B] Na stejné významové skupiny jako termíny vlastní člení se také mnohem početněji doložené *substantivní výrazy automatizované*:

111 Z hlediska formální struktury [typu pojmenování] jsou mezi terminologickými *jednotkami spojenými se soudním řízením* jména odvozená [1111], neodvozená [1112], substantivizovaná adj.

⁹ Srov. V. Brandl, *Glossarium illustrans bohémico-moravicae historiae fontes*, Brno 1876, 103.

[1113] a víceslovné lexémy, tj. víceslovné lexikální jednotky, sousloví [1114].

1111 Mezi odvozenými termíny procesními jsou v Řádu doložena jména dějová [a], jména vlastností [b].

[a] Odvozená jména dějová jsou v této významové skupině několikerého typu:

Typ na *-ie*: *bitie* ŘádZemA 47b 'souboj [soudní]'; *napomanutie* ŘádZemA 49a 'výzva'; *napomínanie* ŘádZemA 46b *monitio* téhož významu; srov. DubA 7b; *podlé naučenie* ŘádZemA 44a *juxta informationem* 'podle poučení'; srov. DubAa 2a. Patří sem rovněž pojmenování jednotlivých částí exekučního řízení jako *othádanie* ŘádZemA 57a 'úřední zjištění ceny nemovitého majetku, na nějž exekuce šla'; srov. DubA 10a; *panovanie* ŘádZemA 57a *dominatio* 'úřední pohružka, že výkon pozemkové vrchnosti ve statcích odsouzeného bude přenesen na vítěze pře'¹⁰.

Typ *nález*: *podlé... nálezu úředníkov* ŘádZemA 48a *ad inventionem*; srov. DubA 10b; ArchČ 4,342; *otpor* [klásti] ŘádZemA 53a *defendere*; srov. ArchČ 2, 327; *potaz* [naleznú a vynesú] ŘádZemA 44b *invenient*; srov. ArchČ 1,195; *rok*: *pohnaný na třetiem roce jma státi* ŘádZemA 43b; srov. Dub 2a; ArchČ 4, 342; *úp* [učiniti] ŘádZemA 55a 'křik, úpění'; srov. DubA 3a.

Typ *očista*: *přisahati... za očistu* ŘádZemA 56b; *pomsta* ŘádZemA 49a; srov. DubA 7a; *přisaha* ŘádZemA 53b; srov. DubA 7a; *správa*: *nevinen se k správě [zdvihati]* ŘádZemA 44b 'ospravedlnění'; *umluva* ŘádZemA 51a 'výzva k dohodě, upomínka' srov. DubA 8b.

Typ *opověd*: *všecky... opovědi* ŘádZemA 43b *omnia praemissa* ohlášení soudu, které u některých deliktů předcházelo žalobě [Brandl *Glossarium* 203]; srov. DubB 324b; *otpověd učiniti* ŘádZemA 44b *loqui*; srov. DubA 2b.

[b] Daleko řidší než jména dějová jsou v Řádu termíny, které lze označit jako odvozené názvy vlastnosti. Doloženy jsou typy *prvda*: *leč by jim* [církevním poddaným] *jich*

¹⁰ O exekučním řízení a jeho částech V. Vaněček, *Dějiny* 224. Podle tohoto kompendia podáváme i výklady dalších právních pojmů. Srov. též J. Klabouch, *Staré české soudnictví*, Praha 1967, 205 n.

vladaři doma nechtěli pravdy učiniti ŘádZemA 56a 'soudní rozhodnutí'; srov. DubA 15b; ArchČ 1, 56; *milost*: *na milost komu odsúzen* ŘádZemA 48b; srov. DubB 327b; ArchČ 1, 196; — *nevina*: *k nevině se zdvihati* [o obžalovaném] ŘádZemA 44b; srov. DubA 6b. Jak patrně, jde tu zčásti o tvoření neproduktivní [pravda], ale i typů produktivních je na tomto úseku právní terminologie Řádu využito v míře jen nepatrné.

1112 Slova jiného pojmenovacího typu než odvozeniny jsou v této významové skupině řídká. Patří sem neodvozené termíny jako *súd* ŘádZemA 46b; srov. DubA 15b; ArchČ 4, 346; *řád*: *když by kto chtěl z hlavy bratra svého... koho pohnati k zemskému sídu, tento řád jma zachovati* ŘádZemA 43a *processum* 'postup'; srov. DubA 1a; ArchČ 3, 295; *rota* ŘádZemA 45b 'přísežná formule': srov. DubA 6b.

1113 Náleží sem také substantivizované adejtivum *právo*: [dobývati čeho] *právem* ŘádZemA 53a 'soudním řízením'; srov. DubA 15b; ArchČ 2, 315.

1114 Z víceslovných lexémů sem patří koordinační spojení *rok a den* ŘádZemA 52a 'právní lhůta potřebná k provedení jistého řízení'; srov. ArchČ 4, 347.

112 Názvy *deliktů a trestů* můžeme rovněž rozdělit na substantiva odvozená [1121], primární [1122].

1121 Z odvozených jmen jsou zde příponová substantiva *kázanie*: *že jest to [trestný čin] učinil kázáním pána svého* ŘádZemA 53b *de mandato* 'na příkaz, z návodu'; srov. DubA 5b; ArchČ 6, 14; *lúpež* ŘádZemA 56b; srov. DubA 14b; *počátek*: *svým počátkem [koho zabiti]* ŘádZemA 48a *proprio initio* 'z vlastní iniciativy, nikoli v sebeobraně ap.' — Prefixálně sufixální typ je doložen substantivem *násilé* ŘádZemA 55a, 'znásilnění'; srov. DubČáda 133 [marginální přípis]; ArchČ 1, 57.

1122 Neodvozených substantiv je v této skupině jen několik: *hlava* ŘádZemA 43a 'vražda'; srov. DubA 3a; ArchČ 6, 30; *rána* ŘádZemA 51b 'zranění'; srov. DubA 3a; *škoda* ŘádZemA 50a; srov. DubA 15a; ArchČ 2, 315.

Z hlediska staré češtiny sem můžeme zařadit i substantivum *hrdlo*, které nabylo právního významu 'trest, zvl. trest smrti': *ten rok má jim [stranám] položen býti pod hrdlem i pod zbožím* ŘádZemA 50b-51a; *pod hrdlem smrti ohnivé* ŘádZemA 53a; srov. ArchČ 2, 328. Jde tu o zjevný případ právní specifikace neodbor-

ného výrazu na základě významového přenesení zcela obdobný jako u termínu *hlava*, kde je ovšem ještě další posum k významu 'pokuta za vraždu'; srov. 1142.

Mezi termínem *hlava* a termíny jako *škoda*, *rána* je ovšem důležitý rozdíl v tom, že termín *hlava* je doložen napořád texty právními, kdežto *rána*, *škoda* jsou běžné i jinde.

113 Ve významové skupině *veřejných vztahů a právních pramenů* jde o různé typy reprezentované ojedinělými doklady jako *urozenie: rovný... podlé urozenie* ŘádZemA 47a *par... in genere* 'podle rodového původu'; *obyčej: jakož jest obyčej a právo* ŘádZemA 45b; srov. DubA 1a; *dsky* ŘádZemA 43a 'zemské desky'; srov. DubB 324a; ArchČ 2, 319.

114 Podstatná jména označující *pojmy majetkové a finanční* jsou odvozená [1141] a primární [1142].

1141 Odvozených jmen je několik typů jako *dědičstvie: z dielu svého dědicstvie... pohoniti* ŘádZemA 52b *pro portione... hereditatum patrimonialium*; srov. ArchČ 1, 393; *královstvie: dědiny [po psanci] vždycky k království mají ostati* ŘádZemA 49a 'ke královskému majetku'; *dědina: dědiny a zbožie* ŘádZemA 48a *res et hereditates* 'nemovitý majetek [zdeděný]'; srov. DubA 4b; ArchČ 6, 8; *nábytek: nábytky* ŘádZemA 49a *res mobiles* 'movitosti'; *užitek: že jej mocna činí všech užitekův* ŘádZemA 57a; *úrok* ŘádZemA 51a *census* 'dávka odváděná poddanými majitelům půdy'; srov. DubB 326a; ArchČ 2, 322; *základ: z základu... pohoniti* ŘádZemA 54a *pro vadio*; srov. DubA 2a; ArchČ 2, 316. Lze sem řadit i termíny *trh, směna: dědiny trhem nebo směnú [přijieti]* ŘádZemA 52b; k termínu *směna* srov. DubB 326b; ArchČ 2, 324; — *zbožie: dědiny a zbožie* ŘádZemA 48a 'majetek [nemovitý]'.

1142 Patří sem také několik termínů neodvozených jako *diel: z dielu svého dědicstvie... pohoniti* ŘádZemA 52b *pro portione*; srov. DubB 326b; ArchČ 2, 314; *dluh [věnný]* ŘádZemA 54a; srov. DubA 19b; ArchČ 2, 315; *mezě: komu v jeho mezích škodu činiti* ŘádZemA 53a *in limitibus sive metis*; *hlava* ŘádZemA 48a 'pokuta'; *věno* ŘádZemA 53a *dos*; srov. DubA 17b.

115 Vyhraněnou skupinu tvoří *jména osob: označují osoby ve vztahu k soudnímu řízení* [1151], k oblasti práva trestního [1152] a veřejného [1153].

1151 V *právu procesnímu* jsou doložena především substan-

tiva odvozená jako *komorník* ŘádZemA 43a *bedallus*; srov. DubA 16a; ArchČ 1, 397; *řečník* ŘádZemA 47a *advocatus*; srov. DubA 19b; nebo jména činitelská *zástupců* ŘádZem 31 *commissarius; púvod* ŘádZemA 44a *actor*; srov. DubA 17b; *svědek* ŘádZemA 51b *testis*; srov. DubA 4a; ArchČ 1, 393; popř. substantiva jiná: *sirotek* ŘádZemA 47a *orphanus*; DubA 3b; ArchČ 3, 274. — Z jiných typů pojmenování sem patří zpodstatnělé adjektivum *pohnaný* ŘádZemA 44a *citatus* 'obžalovaný'; srov. DubA 2b a neodvozené substantivum *strana: když obě straně proti sobě staneta, tehda řečník jmá říeci* ŘádZemA 44a; srov. DubA 5b; ArchČ 6, 32.

1152 V úseku *práva trestního* jsou to jména odvozená *falešník* ŘádZemA 53a 'padělatel, podvodník'; *lípežník* ŘádZemA 56b; *vražedlník* ŘádZemA 54a; *výpovědník* ŘádZemA 49a *ban-nitus* 'psanec'; *ztracenec* ŘádZemA 49a *hostis publicus* 'psanec'. Lze sem zařadit i slovo *vězeň* ŘádZemA 46a; srov. ArchČ 1, 54. Od původu je to ovšem zpodstatnělé adjektivum. Rovněž do této skupiny náleží neodvozené substantivu *vrah* ŘádZemA 43a *occisor*; kompozitum *zloděj* ŘádZemA 55a; srov. DubA 14b.

1153 Z termínů *práva veřejného* jsou v Řádu doložena mezi jmény osob kromě odvozeného substantiva *úředník* ŘádZemA 43a *beneficiarius*; srov. ArchČ 1, 56; především některá adjektiva ve funkci substantiv vyjadřující společenské zařazení osob jako *urozený: výše urozený* ŘádZemA 47b; *níže urozený* tamtéž; nebo komparativy v téže platnosti *menší* ŘádZemA 47b 'méně urozený člověk'; podobně *nižší* ŘádZemA 47b *minus nobilis*; *vyšší* ŘádZemA 48b; *větší* ŘádZemA 48b *magnifice nobilis*. Úřední postavení osob vyjadřují některé víceslovné lexémy: *najvyšší komorník* ŘádZemA 43a; srov. DubB 324b; *písař najvyšší* ŘádZemA 43b *notarius*; srov. DubB 324b.

116 Přehlížíme-li sémantické skupiny substantivních termínů v jejich celku a srovnáváme-li je navzájem, zjišťujeme v nich různou strukturu: V některých významových okruzích mají termíny jistých typů postavení zjevně dominantní jako třeba dějová jména a zvláště substantiva verbální na *-ie* mezi termíny procesními [111] nebo substantiva typu *falešník* mezi názvy delikventů [115]. Na druhé straně některé významové okruhy obsahují řadu různých typů s ojedinělými reprezentanty. To

platí především o některých typech neproduktivních už v staré češtině, srov. *pravda* [111b], *opověd* [111a]. Může se to však týkat i některých typů produktivních [*milost, nevina*], jak ukazuje třeba malý počet jmen vlastnosti v právu procesním, kde takových termínů patrně bylo méně zapotřebí. Ale některé jevy mohou být i náhodné. Jako činitel se jistě uplatňuje také tematické zaměření památky, jak ještě uvidíme i v jiných kapitolách. V Řádu o tom svědčí zjevná převaha termínů z oblasti soudního řízení, deliktů a trestních sankcí nad termíny jiných významových okruhů. A právě v takových preferovaných sémantických skupinách se objevují v terminologické slovní zásobě i jisté dominantní typy strukturní.

Velká většina substantivních termínů má charakter výrazů motivovaných. Nemotivované značkové termíny jsou mezi substantivy Řádu doloženy výjimečně, ať jde o názvy věcné [*rota, žalář*] nebo osobní [*konšel, purkrabie*]. Vedle motivace sémantické¹¹, která je příznačná pro termíny automatizované [adaptované] setkáváme se u termínů vlastních s motivací danou stavbou příslušného pojmenování, jeho skladem morfologickým [*opovědné, rukojemstvie*] nebo syntaktickým [*dsky zemské*]. Nejčastějším případem je ovšem motivace sémantická, i když její rozlišení od motivace morfologické nemusí být vždy zcela nesporné: tak třeba terminologický význam substantiva *očista* můžeme vykládat právní specifikací z neodborného významu téhož slova, ale také derivací od právního významu slovesa *očistiti* ap. Některý případ je ovšem zcela nesporný, srov. *hrdlo*.

K osvětlení právních termínů a k postižení jejich místa v jazykovém systému staré češtiny může přispět rovněž zřetel k vztahům paradigmatickým, tj. k jednotkám formálně i významově blízkým¹². Ukazuje se, že značná část termínů je pevně vázána kmenoslovnými vztahy, srov. *opověd, opovědět, opovědné, opovědčie, opoviedati, opoviedač, přísaha, prisieci, přísěžný, přísěžník* ap. Menší počet kmenoslovných vztahů je charakteristický především pro jisté termíny archaické [*hlava, rota*], jejichž posta-

¹¹ O motivaci pojednává M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině 1*, 103 n.

¹² Srov. I. Němec, *Stč. synonyma vražedník, vrah, morděř, zabijáč a krve prolevač*, *Listy filologické* 88 (1965) 341.

vení bylo v některých případech již na konci 14. století zcela okrajové [*ohřeb*].

12 Vycházíme-li z rozdělení terminologických adjektiv v Řádu práva zemského na termíny vlastní [121] a na termíny automatizované [122], rozdělí se příslušná přídavná jména na dvě nestejně skupiny:

121 K termínům *vlastním* patří mezi adjektivy Řádu práva zemského pouze adjetivum *věnný*: z *dluhu věnného... pohoniti* ŘádZemA 54a *pro ... debito dotali*; srov. ArchČ 2, 49.

122 Nepoměrně více je adjektiv *automatizovaných* a také jejich sémantická příslušnost je rozmanitější: týkají se poměrů majetkových [1221], deliktů a sankcí [1222], oblasti soudního řízení [1223] a veřejných vztahů osob [1224]. Některá z adaptovaných adjektiv jsou utvořena od adaptovaných termínů [*hlavní peniezi, zástavná dědina*], ale nemusí tomu tak být vždy. Velká část se objevuje v kontextech právních i neprávních, výjimkou je citované přídavné jméno *hlavní* 'vraždy se týkající'.

1221 Mezi *automatizovanými termíny* adjektivními jde tedy především o výrazy, které se týkají *poměrů majetkových*. Jsou to vesměs adjektiva tvořená příponami. Nepřihlížíme ovšem k adjektivům na-*ov* typu *arcibiskupov*, protože tu jde o tvoření zcela paradigmatické; přivlastňovací adjektiva tohoto typu jsou na úrovni tvarů příslušných základních jmen.

Jsou zde doložena adjektiva různých typů jako *dědinný, peněžní*: *dluh dědinný* ŘádZemA 55b; *úroci... peněžní neb obilní* ŘádZemA 51a *census... denariales*; — *dědičský*: *dědinu... dědickou* [*komu zapsati*] ŘádZemA 53a *hereditatem... hereditariam* 'k dědičnému vlastnictví'; srov. DubA 2a; — *zvláštní*¹³: *leč by měla své zvláštnie dědiny, ježto jich žádnému nezapsala* ŘádZemA 53a 'vlastní' apod.

1222 Další významová skupina terminologických adjektiv charakterizuje *delikty, tresty* a skutečnosti s nimi souvisící. Jsou

¹³ K slovtvorným a etymologickým souvislostem srov. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 569. - Za deverbativní považujeme nejen adjektiva odvozená od slovesa, nýbrž i adjektivní deriváty slovesných jmen.

to vesměs adjektiva odvozená. Z příponových typů sem lze zařadit denominativa jako *ohnivý: ten důvod má býti ... vždy pod hrdlem smrti ohnivý, jakož na falešníka slušie* ŘádZemA 53a 'pod trestem upálení'; *pokojný: jest zabit na pokojné cestě* ŘádZemA 43a *in via pacis* aj.

1223 Málo je adjektiv, která blíže určují pojmenování právních pojmů v souvislosti s procesem. V Řádu sem patří adjektiva neodvozená *křivý, pravý, plný: že jest jeho přísaha pravá, ale ne křivá* ŘádZemA 51b *juramentum ... verum ... et non falsum; súd plný* ŘádZemA 48b *judicium plenum*; srov. DubB 326b; *to chci vésti přede pány s plným právem* ŘádZemA 43b; srov. ArchČ 3, 274.

1224 Některá terminologická adjektiva doložená v Řádu souvisí s oblastí veřejnoprávní. Uplatňují se zde příponová adjektiva různých typů deverbativních jako *konšel přísahný* ŘádZemA 53b; srov. ArchČ 1, 68; *zachovalý: dva zachovalá zemeníny [mají přísahati]* ŘádZemA 56b; srov. DubA 4a; [*devět svědkův k zemi*] *usedlých* ŘádZemA 51b; srov. DubA 15b; ArchČ 1, 56; *zěvný: [proti přechovavačům psance vstáti] jako proti zevným nepřátelóm* ŘádZemA 49a.

123 Ve srovnání s jinými druhy slov [se substantivy a se slovesy] se jeví poměry u adjektiv v jistém smyslu jako více vyhraněné: v oblasti majetkových a inančních vztahů a na úseku deliktů a sankcí jsou doložena v Řádu jen adjektiva odvozená, v okruhu termínů procesních naopak se objevují pouze adjektiva primární. Tyto skutečnosti nejsou však dostatečně průkazné pro relativně malý počet dokladů na terminologická adjektiva v Řádu práva zemského.

13 Měrou podstatně menší než adjektiva se v terminologii Řádu vyskytují *adverbia*. Vedle citovaných dokladů *výše urozený, níže urozený* ve výrazech vyjadřujících osoby podle společenského postavení [1153] patří sem předponově příponový typ *bezpravně: že jest zabil bratra jeho ... na pokojné cestě bezpravně* ŘádZemA 45b *sine jure*. Ve funkci adverbii užívalo se ovšem často jiných prostředků, zvláště slovních spojení, srov. *tehdy má proti němu týž řád býti, jako proti vražedníkú* ŘádZemA 54b 'má se stejně postupovati'; *do třetice: aby hotov byl [sochor při soudním souboji] až do třetice k otpočinutí* ŘádZemA 46a.

Jde samozřejmě o jev, který není vázán jen na právní památky a odbornou terminologii¹⁴.

14 V hojně míře jsou v Řádu doložena terminologická slovesa¹⁵. Dělí se opět na *termíny vlastní* [A] a *automatizované* [B].

[A] Z tohoto poměrně velkého počtu sloves zařazuje se k termínům vlastním jen nepatrný zlomek. Jde pouze o několik slovesných výrazů spjatých s *právem procesním*. Podíl vlastních termínů na celkové terminologické slovní zásobě je tedy u sloves ještě menší než u jmen podstatných.

Především sem patří některá denominativa jako *vysúditi: když by kto na nich [na osobách duchovního stavu] ty dědiny vysúdil, z úrokův zadržaných ... móż je pohoniti* ŘádZemA 56a; *prožalovati: žalobu podlé naučení panského prožalovati* ŘádZemA 44a *querimoniam ... proponere* 'provést do konce'.

Z víceslovných lexémů můžeme za vlastní termín pokládat spojení *dávati koho na ohřeb* ŘádZemA 50b 'odevzdávati soudu se vším, co má s sebou'; *právo státi oč* ŘádZemA 48a 'vésti právní řízení'; srov. DubA 9b.

[B] Skutečným jádrem slovesných termínů jsou, jak už naznačeno, *výrazy automatizované*. Sémanticky se člení na několik okruhů: týkají se *soudního řízení* [141], deliktů a trestních sankcí [142] a *poměru majetkových* [143].

141 Z hlediska strukturního jsou ve skupině sloves spojených se *soudním řízením* sloves neprefigovaná [1411], předponová [1412] a víceslovné lexémy se základním členem slovesným [1413].

1411 Slovesa neprefigovaná [prostá] jsou v tomto sémantickém okruhu zastoupena denominativy [a], deverbativy [b] a slovesy neodvozenými [c].

[a] K denominativům patří slovesa těchto typů:

¹⁴ Srov. E. Michálek, *Staročeská ustálená spojení typu bez času, bez čísla*, Acta Universitatis Carolinae — Philologica slavica pragensia IV, 1962, 485 n.

¹⁵ Slovesa třídíme podle *Gebauerovy Historické mluvnice jazyka českého* III 2, Praha 1958, 119 n. Některé méně rozlišené a řídkěji doložené typy uvádíme ve společné skupině např. [otvrci, vzevstí apod.].

Typ *mstíti*: *aby toho žádný prietel nemstil* ŘádZemA 46b; srov. ArchČ 1, 57.

Typ *panovati*: *póvod s jedním komorníkem bude panovati na těch dědinách* ŘádZemA 56b *dominari* 'prováděti část exekučního řízení, jehož podstatou byla úřední pohružka, že výkon pozemkové vrchnosti ve statcích odsouzeného bude přenesen ne vítěze pře'¹⁶; srov. DubB 326b.

U jiných slovesných typů v této skupině jsou denominativa doložena zřídka. Lze sem zařadit *úpěti*: *ta jistá ... když se jí bude násilí dieti, má úpěti na súsedy* ŘádZemA 55a *clamare*. Snad sem můžeme počítat rovněž sloveso *znamenati*, jehož kmen je stejný jako u slov *znamení*, *znamenitý*¹⁷; *a to ve dsky zemské kaž popsati ... a jméno toho komorníka ... znamenati kaž* ŘádZemA 43a; srov. DubA 3a; ArchČ 1, 382.

[b] Odvozování sloves ze základů slovesných tvoření slovesných deverbativ slouží zpravidla k vyjadřování různého slovesného vidu nebo průběhu děje. Tak např. některá slovesa druhé třídy fungují jako dokonavé protějšky k imperfektivům: *naleznutí*: *páni potaz naleznú a vynesú* ŘádZemA 44b *invenient* 'učiní nález, právní rozhodnutí'; srov. DubA 17b — proti imperfektivu *nalézati*: *často ... v rovných přech páni jiné a jiné nalézají* DubA 11a; *nalezovati*: *ve jmě božie za právo nalezujem* ArchČ 1, 399 apod.

[c] K neprefigovaným slovesům, která jsou významově spjata se soudním řízením, patří i některá slovesa neodvozená. Zařazujeme sem i slovesa se slovotvornou strukturou méně jasnou nebo spornou [*žalovati*]

Jistý počet sloves je zde doložen v třídě první: *čisti* [*dsky*] *aby před súdem ty dcky ukázal a čisti kázal* ŘádZemA 43a; srov. DubB 325b; *klásti*: *móže [obžalovaný] své svědky ... klásti ve dcky* ŘádZemA 54a; srov. DubA 11a; ArchČ 1, 398 apod. — V třetí třídě jsou primární slovesa *přieti*: *žaluje [žalobce na obžalovaného] ... že jest zabil bratra jeho... bezpravně; pakliž by toho přel, chce naň ukázati* ŘádZemA 44b *si hoc negaret* 'popíral to'; srov. DubA 4b; *seděti* [*na súdě*] ŘádZemA 56a 'zasedati'; srov.

¹⁶ Podle V. Vaněčka, *Dějiny* 224.

¹⁷ Srov. V. Machek, *Etymologický slovník* 586.

ArchČ 4, 342; *viděti*: *komorník jmá vyznati, co jest viděl* ŘádZemA 44b *quia fuit in conspectione illius capitis*.

1412 Četná slovesa této významové skupiny náleží k termínům vzniklým významovou specializací sloves předponových. Jsou mezi nimi denominativa [1412a] i deverbativa [1412b].

[a] Denominativa jsou soustředěna skoro výlučně do třídy čtvrté: *očistiti*: *tehdy pohnaný ... má mieti jiná dva ... , aby očistila jeho přísahu* ŘádZemA 50a 'aby složili spolupřísahu, pomocnou přísahu'¹⁸; *ohraditi*: *má se [nezletilý žalobce] ve dcky sirotkem psáti a řečník jeho má jemu sirotčie právo ohraditi* ŘádZemA 47a *excipiet et muniet* 'vyhraditi jako právní prostředek'¹⁹; srov. DubA 5b; *osvědčiti*: *pohnaný, osvědče to úřední-kóm, má říeci* ŘádZemA 47a; srov. DubA 16a apod.

[b] Na rozdíl od denominativ je mezi prefigovanými deverbativy větší rozmanitost typů.

V první slovesné třídě sem patří např. *dověsti*: *na jeho [vrahovy] dědiny i naň má právo věsti plným řádem ... jako by naň plným súdem dovedl* ŘádZemA 48a 'provedl [do konce] právní řízení'; *otvrci*: *pohnaný má odvrci dva z těch devieti [svědků] ŘádZemA 51b remove* 'odmítnouti'; *přisieci*: [*obžalovaný*] *má mieti sedm svědków, kteřížto zaň mají přisieci proti slunci bez zmatku* ŘádZemA 54a 'odpřísáhnout, složit přísahu'; *vzvésti*: *póvod má vzieti jednoho úředníka a jednoho komorníka a ti jej mají vzvésti na dědiny pohnaného* ŘádZemA 46b *actor ... induci debet* 'provést v jeho prospěch exekuční zajištění nemovitého majetku odsouzené strany k účelům případného náhradního plnění'²⁰; srov. DubA 9b; ArchČ 1, 139.

Velká část prefigovaných sloves je seskupena ve třídě čtvrté jako *otпустiti*: [*obžalovaný ve vazbě*] *jmá chován býti ... dokudž by ten póvod a jeho prietelé jemu té viny neotпустili* ŘádZemA 46a; *postaviti* [*koho*] *před pány* ŘádZemA 54a 'předvésti'; srov. ArchČ 2, 324; *propustiti*: *dokudž by ten póvod a jeho prietelé jemu [vězni] té viny neotпустili a zaň krále a pánów neprosili, aby byl propuštěn* ŘádZemA 46a *ut dimitteretur*; srov. ArchČ 6, 456; *smluviti se*: *ten rok má jim položen býti pod hrdlem i*

¹⁸ Srov. V. Vaněček, *Dějiny* 121.

¹⁹ Srov. V. Brandl, *Glossarium* 196.

²⁰ Podle V. Vaněčka, *Dějiny* 224.

pod zbožím, aby se smluvili s úředníky o ty peníze, jakož se v nich vzdávají ŘádZemA 51a *cum beneficiariis... concordantes*; srov. DudA 18b; ArchČ 4, 345 aj.

Prefigované typy jsou doloženy také mezi slovesy třídy páté:

Typ *ohledati*: přived toho komorníka před úředníky, at vyzná před nimi, což ohledal jest ŘádZemA 43a *quae vidit*; srov. DubB 324a; ArchČ 3, 272; *othádati*: póvodu má dán býti úředník, aby jemu othádal dědin pohnaného v těch penězích hlavních ŘádZemA 46b *hereditas taxari debet* 'provedl úřední zjištění ceny nemovitého majetku, na který byla vedena extekuce'²¹; *provolati*: to napomínanie komorníci jmají... trhem provolati v městě ŘádZemA 46b *per fora... proclamari*; srov. DubA 15b; ArchČ 1, 56 apod.

Typ *napsati*: to [tj. údaje o pūhonu] jmá ve dcky napsáno býti ŘádZemA 43a; *popsati*: to ve dcky zemské kaž popsati, den a léto, kdy se to stalo ŘádZemA 43a *hoc in terrae tabulis consignari* [var. *inscribi et consignari*] *procuret*; *potázati se* [s tím pánem, tj. se soudním poradcem] ŘádZemA 44a 'poraditi se'; srov. ArchČ 4, 342 aj.

Typ *pohnati*: *pohnati koho k zemskému sídu* ŘádZemA 43a *citare... ad terrae iudicium* 'obeslat k soudu'²²; srov. DubA 15a; *přihnati*: *trojím pōhonem přihnati [koho] ku penězóm* 52b.

1413 Ve významové skupině aktů a činností souvisících s procesem se uplatňují také *víceslovné lexémy* se základním členem slovesným. Závislý člen mívá různou povahu, jeho vztah k členu řídicímu může být těsnější: *moc jmieti* 'platiti, míti platnost' nebo volnější: *dosti jmieti na kom* 'spokojiti se s kým'. Srov. doklady v širším kontextu: *žádní svědci proti dskám moci nemají* ŘádZemA 52b; *pohnaný, chce-li na těch svědciach dosti mieti, má dočakati přísahy* ŘádZemA 52a; ArchČ 6, 31.

142 Na rozdíl od sloves spojených se soudním řízením jsou slovesa označující různé *delikty a trestní sankce* v právní termi-

²¹ Srov. V. Vaněček, *Dějiny* 224.

²² V. Vaněček, *Dějiny* 118.

nologii Řádu nepřiliš početná. Jde o terminologickou specializaci sloves prostých [1421] a prefigovaných [1422].

1421 Z neprefigovaných jsou zde denominativa čtvrté slovesné třídy: *brániti se: tehdy má [obžalovaný z vraždy] odpověděti... že jest to musil učiniti, bráně se jeho násilí a bráně života svého* ŘádZemA 44b *defendendo vitam*; *raniti koho* ŘádZemA 48b; srov. DubA 1b.

1422 Prefigovaná slovesa se zařazují do třídy prvé a čtvrté. K prvé patří např. výrazy *uněsti: když by kto komu dceru unesl vdovu a otec chtěl z toho pohniti* ŘádZemA 54b *si rapta... fuerit vidua*; srov. DubA 3a; *zabiti koho: když jest ten jeho přietel zabit, jmá [žalobce] ten den pomnieti a přijda před úředníky pražské... i jmá jim opověděti* ŘádZemA 43a *occisus est*; srov. DubA 4b. — Ve čtvrté slovesné třídě je prefigované sloveso *o[b]lúpiti*: *Na téjto cestě na pokojnéj oblúpen sem a toho mám škodu velikú... A má to ve dsky znamenati, které léto, který den jest oblúpen* ŘádZemA 56b.

143 Další terminologická slovesa doložená v Řádu práva zemského se týkají *poměří majetkových*. Patří sem slovesa prostá [1431] a prefigovaná [1432].

1431 Typy neprefigované:

V třetí třídě sem patří sloveso *držeti*: *když by kto komu kón... bezpravně držal* ŘádZemA 55a; srov. ArchČ 1, 52. Ve čtvrté třídě se sem zařazuje sloveso *kúpiti*: *pakli by kto [z církevních osob dědiny] kúpil nebo přijal od kteréhožkolivěk člověka, nemá jich držeti* ŘádZemA 56a. — Z páté třídy je doloženo sloveso *bráti*: *jich [spojenců psancových] nábytky k té potřebě a k nákladóm bráti* ŘádZemA 49a; srov. DubB 325b; ArchČ 2, 318. — Z jiných typů sem náleží sloveso *jmieti*: *pohnaný... má mieti jiná dva, ješto máta svobodné dědiny, aby očistila jeho přísahu* ŘádZemA 50a; srov. ArchČ 2, 316.

1432 Typy prefigované:

V prvé třídě jsou to slovesa: *ssúti*; *když by kto dědinu trhem nebo směnú přijal v svú moc a rok a den držal... tehdy po tom roce žádný přietel nemóz jeho ssúti* ŘádZemA 52b 'uplatniti proti němu příbuzenský retracts'²³; *zaviti*: [komorník]

²³ Podle V. Vaněčka, *Dějiny* 105.

má všem súsědom ... zapověděti, aby těch mezi v pokoji nechali a kól má vteknúti a zaviti je ŘádZemA 53a 'uzavřítí, označiti za nepřístupné'. — Z třetí třídy je doloženo obdržěti: *když by ten přítel, ješto jest po meči, chtěl tu dědinu obdržěti, tehdy má trój pónon učiniti* ŘádZemA 52a *obtinere*; záležěti: *pohoniti z věna, ješto by to věno výše než deset kop záležalo* ŘádZemA 52a *extendit ultra decem marcas*; srov. DubA 2a. — Ve čtvrté slovesné třídě náleží do této významové skupiny sloveso *postúpiti* [dědiny]: *českému králi jich [tj. těch, kdo přechovávali psance] dědiny mají postúpeny býti* ŘádZemA 49a. Z téže slovesné třídy jsou i slovesa *vyplatiti* a *zastaviti*: *když by kto svú dědinu komu v penězích zastavil a chtěl zasě vyplatiti, má to učiniti do tří let a do osmnácte nedělí* ŘádZemA 52b *hereditatem ... obligatam redimere*; srov. DubA 16a; 3b; ArchČ 2, 316; 2, 315; — Ojedinele je v této významové skupině doloženo prefigované sloveso ve třídě páté: *zapsati*: *leč by měla [manželka] své zvláštne dědiny, ješto jich žádnému nezapsala a sama jě držala, s těch móż ji každý pohnati* ŘádZemA 53a *non subjugavit*; srov. DubA 16a; ArchČ 1, 190; HusErb 1, 446.

144 Celkem jsou tedy terminologická slovesa rozložena do jednotlivých významových skupin nerovnoměrně. Nejvíce sloves je soustředěno ve skupině první [slovesa z oblasti práva procesního], kdežto druhé dvě skupiny jsou nepoměrně chudší [slovesa souvisící s delikty, popř. trestními sankcemi a s poměry majetkovými].

1441 Nejde však jen o množství doložených sloves, ale také o *rozmanitost strukturních* [slovotvorných, pojmenovávacích] typů příslušných termínů. V první nejvíce doložené skupině se objevují slovesa odvozená příponami i předponami, primární i několik víceslovných lexémů, sousloví se základním členem slovesným. V dalších významových skupinách mnohem řídkěji doložených se slovesná sousloví nevyskytují, některé jiné typy jsou vzácné [slovesa primární]. Ve srovnání s termíny jmennými je u terminologických sloves více využito typů prefigovaných. Týká se to jak termínů automatizovaných, tak termínů vlastních. V této věci se tedy právní terminologie Řádu a staročeská právní terminologie vůbec nijak neliší od běžné slovní zásoby. Velkou většinou si předpony u prefigovaných sloves podržují svůj zvláštní význam lexikální, jen zřídka má předpona platnost pouze

vidovou: *napsati, učiniti*. Prefigovaná slovesa jsou téměř veskrze perfektivy [s výjimkou typu *záležěti*]. Případy jako *oddávati, opoviedati* ponecháváme stranou, protože je považujeme za sufixální odvozeniny perfektiv již prefigovaných²⁴. Spojením s předponou se ovšem neperfektivizují slovesa stavová, jak o tom svědčí v našem materiálu sloveso *záležěti*: *ješto by to věno výše než deset kop záležalo* ŘádZemA 52b. Nepředponová perfektiva jsou mezi terminologickými slovesy Řádu práva zemského vzácná. Také tento jev je ve shodě s poměry v ostatní neterminologické slovní zásobě. Řídké doklady neprefigovaných perfektiv v právní terminologii řádu se objevují v slovesné třídě první a čtvrté. Pokud jde o jejich příslušnost významovou, můžeme tyto případy zařadit do skupiny sloves souvisících se soudním řízením [*když páni sednú v plném súde* ŘádZemA 55b], s poměry majetkovými [kúpiti co] i s trestnými činy [*raniti koho*].

1442 Pokud jde o základní *vztahy kmenoslovné*, je u terminologických sloves Řádu patrné ono stadium vývoje, které je charakterizováno rozvojem opozic s jedním formálně distinktivním znakem [viz I. Němec, *A diachronistic approach* 179n.]. Je to především opozice sloves dokonavých a nedokonavých, kde formálně distinktivním znakem může být předpona [*oponovati - panovati, učiniti - činiti*] nebo přípona [*ohledati - ohledovati, opověděti - opoviedati, pohnati - pohoniti, vymieniti - vymieňovati*]. V terminologickém materiálu Řádu jde dále o protiklad sloves tranzitivních a intransitivních, kde úlohu distinktivního znaku má reflexivní částice [*očistiti - očistiti se, opověděti - opověděti se postaviti - postaviti se*]. Naproti tomu nejsou mezi terminologickými slovesy Řádu doloženy opozice s více formálními distinktivními znaky typu *svetnúti - svítati, obrátiti - obrtnúti se*. Vykazuje tedy terminologická slovní zásoba Řádu v těchto věcech vývojové stadium značně pokročilé.

1443 Z hlediska motivovanosti je zřejmé, že terminologická slovesa Řádu patří veskrze k termínům motivovaným, ať jde o termíny automatizované nebo vlastní. Z toho se vymyká

²⁴ Srov. I. Němec, *A diachronistic approach to the wordformative system of the Czech verb*, Travaux linguistiques de Prague 1, Prague 1964, 173 n.

spojení *dávati vzdávati koho v ohřeb*, jehož motivace už byla natolik neprůhledná, že docházelo k jejímu přehodnocování: *ohřeb* spojováno s *pohřeb*²⁵. Velmi častá je terminologická specializace výrazů běžné slovní zásoby [termíny automatizované]. Někdy přitom vznikl samostatný terminologický význam, srov. *pohnati* 'pohnati' a 'obeslati k soudu'; *opanovati* 'ovládnouti' a 'provésti panování, část exekučního řízení'. Někdy však může jít o odborné využití běžného neterminologického výrazu bez zřetelného významového posunu. Tak např. *násilé*, *přísaha* nebo *potázati se* znamenají v právní terminologii v podstatě totéž co v běžném jazyce. Ve srovnání s termíny typu *pohnati* jsou ovšem tyto případy spíše jen okrajové.

1444 Nejvíce terminologických sloves je soustředěno do živých *produktivních* typů, to je takových, podle nichž se tvoří v jazyce nová slovesa²⁶. O tom, které případy sem můžeme počítat u staré češtiny, poskytují jistý obraz typy staročeských slovesných neologismů. Tak např. mezi slovesnými lexikálními jednotkami nově se objevujícími ve spisech Husových jsou častá slovesa na *-iti*, *-ati*, *-ovati* ap.²⁷ A právě slovesa těchto typů tříd čtvrté, páté a šesté jsou nejvíce doložena i v terminologické slovní zásobě Řádu. Výjimku tvoří neproduktivní slovesné typy třídy první, které jsou v Řádu rovněž bohatěji doloženy. V této slovesné třídě jsou totiž zastoupena základní slovesa pohybu, kterých bylo terminologicky využito především v okruhu práva procesního, srov. *vésti*, *dovésti*, *vzvésti*, *vynésti*, *jíti*, *klásti* ap.

Právní kniha Ondřeje z Dubé

2 Jak jsme už naznačili, je dobou vzniku a do značné míry i celkovým charakterem Řádu práva zemského blízká kniha

²⁵ Podrobněji V. Vaněček, *Záhada vdání*, Rozpravy ČA tř. 1, č. 95, Praha 1942, 25 n.; E. Michálek, *O ustálených spojeních v staročeských právních památkách*, Právněhistorické studie 11 (1965) 92.

²⁶ Srov. M. Dokulil, *Vývojové tendence časování v současné spisovné češtině*, O češtině pro Čechy, Praha 1960, 213 n.

²⁷ Srov. I. Němec, *Husův podíl na slovním bohatství staré češtiny v oblasti sloves*, Listy filologické 88 (1965) 198 n.

Ondřeje z Dubé Práva zemská česká²⁸. Již tato okolnost sama vybízí ke srovnání terminologické slovní zásoby obou památek. Takovéto srovnání může přispět nejen k osvětlení české právní terminologie příslušného údobí, ale mohou z něho vyplynout i jisté podněty k diskusi o otázkách týkajících se původu a časového zařazení obou právních knih [srov. 235]. Na druhé straně ukazuje právní historie na souvislost mezi Karlovou osnovou zákoníku a latinskou právní pomůckou *Ordo iudicii terrae*²⁹.

A] Srovnáváme-li terminologickou slovní zásobu spisu Ondřeje z Dubé a českého textu Řádu práva zemského, zjistíme rozdíly především mezi *termíny vlastními*. V právní knize pána z Dubé jsou doloženy navíc některé termíny substantivní [21], ať jde o názvy věcné [211] nebo osobní [212].

211 Z termínů věcných z oblasti *práva procesního* jsou tu odvozené výrazy *ubrmanstvie* DubA 18a 'funkce ubrmana' a víceslovné lexémy *právo stané* DubA 8a 'kontumační rozsudek', *příhlavní dluh* DubA 4b 'věci uloupené zavražděnému' [doložena také jednoslovná varianta *příhlavní* DubA 9a]. Mezi termíny označující *právní prameny* se zařazuje přejaté primární substantivum *kvatern* [zemských desek] DubB 325b 'svazek, kniha'.

212 Termíny, které vyjadřují *osoby v souvislosti s procesem a s právem trestním*, jsou odvozené jako *očistník* DubA 7a 'spolupřísežník, přísežní pomocník' [Vaněček, *Dějiny* 121]; *otbojník*: *otbojníci neb othončie práva* DubA 18b 'násilný rušitel úředního zákroku' [podle Vaněčka o.c. 215]; *psanec* DubA 14a 'člověk zbavený právní ochrany' [srov. též *psáti koho* ArchČ 3, 288], *podsudek* DubB 326a, 'pomocník zemského sudího, člen menšího zemského soudu'. Neodvozený přejatý termín je *ubrman* DubA 18a 'mimosoudní rozhodčí'; srov. též ArchČ 2, 318 aj.; víceslovný lexém je *komornič[i] druh* DubA 4a 'vicecamerarius'.

B] Rozdíly jsou rovněž u *termínů automatizovaných*. Týká

²⁸ K názvům Ondřejovy knihy srov. F. Čáda, *Nejvyššího sudího království Českého Ondřeje z Dubé Práva zemská česká*, Praha 1930, 91 n. Zde podán i rozbor některých textověkritických a právněhistorických problémů souvisících s uvedenou právní knihou. Ondřejova Práva citujeme podle rukopisů Archivu města Prahy 1864, varianty podle článků Čádovy edice, zkratka Dub.

²⁹ V. Vaněček, *Dějiny* 91 n.

se to substantiv [21], zčásti také sloves [22]. Substantivní termíny vyjadřují pojmy procesního práva [211], delikty [212], právní prameny [213], pojmy majetkové a finanční [214] a osoby podle právního postavení [215].

211 Termíny spojené s *právem procesním* jsou odvozené [2111] a primární [2112].

2111 Mezi odvozenými termíny v tomto sémantickém okruhu je třeba se nejprve zmínit o jménech dějových.

Nejvýraznější rozdíl se ukazuje u substantiv verbálních na -ie. Jejich podíl v celkovém počtu terminologických substantiv vzrostl v právní knize Ondřeje z Dubé ve srovnání s Řádem práva zemského na více než dvojnásobek. Navíc proti Řádu práva zemského zaznamenává Ondřej z Dubé tato terminologická substantiva verbální: *danie* DubB 325a 'vydání, poslání [komorníka k úřednímu výkonu]'; *kladenie*: *ve dsky kladenie* DubB 325b; srov. ArchČ 2, 319 [1388]; *líčenie*: *jednomu podlé líčenie jeho přě k zisku naleznú jemu* DubA 17b; srov. ArchČ 6, 452; *mlčenie*: *mlčením a neříkaním přísahy [bývá právo stanné]* DubA 8a; *napomanutie*: *úmluva po staném právu jest ot pívoda napomanutie pohnaného* DubA 8b 'upomenutí, výzva k splnění právního závazku'; srov. ArchČ 6, 467 [1413]; *[ne]stánie*: *stánie a nestánie ot toho památného již nechtie vzieti dvú kopú* DubA 17a '[ne]dostavení se k soudnímu řízení'; *ohledovánie*: *ohledovánie desk* DubA 17a 'nahlížení do desek, prohlížení desek'; *otpuštěnie*: *jest nalezeno, ktož by mezi pány v stoliciech byl svým životem bez panského otpuštěnie a žaloval na jiného ... že má při svú ztratiti* DubA 19b 'povolení, svolení, souhlasu'³⁰; *otsúzenie*: také bývá [právo stanné] *panským otsúzením* DubA 8b; srov. ArchČ 1, 56; *otvolánie*: *panský nález ... má konečně bez dalšího otvolánie držán býti* DubA 3a; srov. ArchČ 1, 195; *próštie*: *[peníze] mají položeny býti do próštie [var.: do přěstie] žaloby* DubA 3b 'projítí, proběhnutí'; *rozkázanie*: *pán s potazem přijma rozkázanie sudieho po pániech jde* DubA 12a; *svědčenie [půhonu]*: *bude-li na svědčenie kterú věcí z dřevních se kto brániti* DubA 13b 'při ohlašování, pro-

³⁰ ŘádZemA 46a užívá v tomto významu slova *povolenie*, které je doloženo rovněž DubA 1a.

vádění'; *ukázanie*: *jemuž [popravci] v tom má věřeno býti na jeho přísahu bez jiného ukázanie* DubA 13a 'důkazu'; srov. ArchČ 1, 62; *vdánie*: *vdánie ku purkrabí a ohřěb* DubA 4b 'odevzdání škůdce úřadu s ohlášením požadovaného výkupného'; *volánie*: *když otboj bude ukázán na koho, ... móż naň ihned beze všeho volánie saženo býti* DubA 18b 'oznamování, ohlašování'; *vysvědčenie [půhonu]*: *i jest právo o ssutie trój póhon... žádá-li úřad po vysvědčenie prvém položenie peněz* DubA 3b; *znamenánie*: *od rajstr ohledánie nebo znamenánie nemá nic dáno býti* DubB 325b; *zřiezenie*: *sirotci na svém právu, právo české na svém zřiezení [var.: řádu] jsú velice obmeškáni* DubB 327a; *ztracenie [přě]*: *pohnaný za sebú dva očistníky má mieti pod ztracenie přě* DubA 6a. Patří sem rovněž termíny vyjadřující jednotlivé fáze [části] exekučního řízení: *bránie*: *úd neb článek práva, ješto slove panovánie neb bránie* DubA 9b. Jak patrné, jde o výraz synonymní s termínem *panovánie* doloženým také v Řádu; *opanávie*: *po odhádaní, jenž zámek jest práva, ješto bývá opanávie ve dvú neděli pro odporníky* DubA 10b; *vdědčenie*: *a potom má pak othádanie přijiti, ješto starým právem slove vdědčenie* DubA 10a.

Přibližně stejně jako u substantiv verbálních na -ie vzrostla v Ondřejově právní knize ve srovnání s Řádem práva zemského terminologická slovní zásoba také u jmen činností odvozených nulovou příponou typu *úvod*: *[stanné právo bývá] zmatkem přísahy v úvodu svědkův do kaply* DubA 8a; *běh*: *právo stané bývá na súdě ... rozličným během* DubA 8b 'způsobem'; *stav*: *čím vdova svú stav vdoví promění* DubA 12b; *odstrk*: *to [panovánie, část exekučního řízení] se děje pro odstrk [var.: podstrk] odporníkův* DubA 9b; *slib*: *pozná-li se pohnaný ku pečeti a k slibu* DubA 5b; srov. ArchČ 2, 318.

Asi ve stejné míře se ukazuje rozdíl mezi Řádem a právním spisem pána z Dubé také v deverbativech typu *ohrada*: *na odpovědi v žalobách i na ohradách řečníkův, zda by co mohlo uhoňeno býti* Dub 155 [ŘádZem užívá pro tento pojem termínu *ohravenie*, který je doložen též v DubA 3a; *otpora*: *otpora všem jest obecná obrana proti každému právu* DubA 20b; srov. ArchČ 2, 324; nemá také žádný *otpor* klásti, než ten, ktož móż *propřieti* DubA 20b; [v ŘádZem se užívá termínu *otpor*]; *proměna*: *móže také v té žalobě z účinka mnoho jiných proměn býti* DubA

5b; příčina: v těch žalobách... může po tom slovu 'bezprávně' příčina přičiněna býti, ale v jiných nic, jako řka: Učinil jemu škodu svú mocí bezprávně DubA 6a; způsob: ta přísaha má býti podlé řádu a způsobu žalob DubA 1a 'povahy' [v ŘádZem se v obdobném všeobecném významu užívá substantiva řád].

2112 Pokud jde o jména neodvozená, je v této významové skupině rozdíl mezi oběma právními knihami nevýrazný. Charakteristický je však výskyt shrnujících výrazů abstraktního významu v Dub jako úd: úd neb článek práva DubA 9b; věc: súdných věcí, ješto v súdě běžie... ve dsky nepřijímati DubB 325b ap.

212 Termíny označující delikty nevykazují podstatnějších změn. Je možno upozornit pouze na jistý rys přesnějšího určitéjšího vyjadřování v Dub na rozdíl od ŘádZem: Např. proti jednoznačnému *podávenie panen neb vdov* DubA 3a stojí méně určité, protože víceznačné *násilé* ŘádZemA 55a. V témž významu užívá Řád také vyjádření opisného (srov. *když jí kapsu zděre t.*). Určitý rozdíl mezi oběma právními knihami spočívá také v tom, že v Dub se objevují v poněkud větší míře termíny přejaté nebo kalkové. Ve významovém okruhu deliktů se např. vedle *hlava* (užívaného také v ŘádZem) vyskytuje v knize Ondřeje z Dubé rovněž termín *mord*: *o hlavu nebo o mordu, když se ot koho stane čiemu otcí* DubA 3a; srov. ArchČ 1, 57; 6, 30. Příkladem termínu kalkového je *hrdost*³¹: *leč by kteréj hrdostí viece se viny dopustil* DubA 19a; srov. ArchČ 4, 342.

213 Dosti příznačný rozdíl se ukazuje také ve skupině termínů vyjadřujících různé právní prameny a pojmy s nimi spojené. Týká se to vesměs výrazů neodvozených. Neodvozené termíny v této významové skupině doložené v Ondřejově právní knize ve srovnání s Řádem navíc jsou skoro vesměs slova přejatá (z latiny): *karta* (o výpisu z *desek zemských*) DubA 18a; *registra*: *a ty [desky zemské] nesvědčily ani registra dání úroka* DubA 6a; srov. ArchČ 1, 56; *viza*: [strana] *prosí písaře, aby jemu vizu znamenal, a to proto, aby potom písař se neomýlil proměnití* DubB 232a 'úřední poznámku zajišťující neměnnost

³¹ *Pych a hrdost* je podle němec. *Hochmuth und Frevel*, srov. B. Havránek, *Vývoj* 31.

zápisu v soudních knihách³². Z domácích výrazů sem patří *list*: *list na dluh* DubA 4a; *když kam s úřadem jede* [pražský purkrabí]..., *nemají jemu listu dáti ot úřadu* DubA 17a; srov. ArchČ 2, 320.

214 Rozdíl mezi knihou Ondřeje z Dubé a Řádem práva zemského je možno zjistit také v zastoupení termínů vyjadřujících pojmy *majetkové a finanční*. Ondřej z Dubé dokládá navíc několik termínů typu *nápad*³³: *jestliže by božím přepuštěním ... buoh sirotka nebo sirotkóv neuchoval a jich zbožie nápad měl jíti na krále* DubA 13a 'právní nárok'; srov. ArchČ 1, 399; *nájem*: *proto ten komorník úřad najímá, aby ot jiných komorníkův, jenž na nájmě má, veliký groš zdvihl* DubA 16b *zápis*³⁴: *když by kto komu zapsal tsem neb čtyřem a tak svědčil zápis, dluh jmenovitý* DubA 18b; *zájem* DubA 9b 'zabavení [majetku]'. Důvody většího zastoupení termínů tohoto sémantického okruhu v Dub je nutno hledat v oblasti tématické. Není ovšem bez významu, že zvýšená potřeba termínů je tu kryta právě typem *nápad*, nikoli např. dějovými jmény na -ie- - ta jsou, jak jsme viděli, výrazně zastoupena v právu procesním.

Sem zařazujeme i názvy poplatku placeného komorníkovi za úřední výkon *nákrm, nápoj*: *když svědčí [komorník] póhon neb co vyznává ke dskám, tehda [má dostati] jeden groš, jenž slove nákrm nebo nápoj* DubB 325a. Jde ovšem o terminologické významy vzniklé zjevným sémantickým posunem.

215 Rozdíly vykazují také termíny označující osoby. Nejde ani tak o to, že se zde zčásti ukazuje jiné rozložení strukturních typů: proti *zástupník* ArchČ 2, 103 je *zástupcě* DubA 3a, proti *výpovědník* ŘádZemA 49a *bannitus* a *ztraceneč* ŘádZemA 49a *hostis publicus* je *zhůbcě* a *zloděj zemský* DubA 1b, ovšem také *psanec* DubA 14b. Závažnější je, že se v Dub vyskytují ve větší míře i v této významové skupině termíny shrnující, ať jde o slova neodvozená jako *persona*: *od každého statku od persony písařovi čtyři groše* DubB 326b nebo derivovaná: *protivník*: *což*

³² Viz V. Brandl, *Glossarium* 364.

³³ Je ovšem třeba připomenout, že základna, z níž naše srovnání vychází, je úzká: ŘádZem zaznamenává jen 2 doklady jmen z této významové skupiny.

³⁴ O zápisu dluhem jedná V. Vaněček, *Dějiny* 213.

sě jemu [žalobci] od jeho děje protivníka DubA 2a; *súpeř*: aby každý, ktož na koho žaloby na prvé roky neprovede... na svého súpeře, aby ten pónon měl z desk vymazán býti DubA 19b; *vinník*: [úředníci] mají... své vinníky obžalujíc prositi, aby od pánuov byli obesláni DubB 326a. ŘádZem užívá v takových případech výrazů konkrétnějších, srov. např. *když by nechtěl [žalobce] bítí se s svým vrahem* ŘádZem 47b; *na tom přísahám, že jsem tiem nevinnen, což na mě Jan žaluje* ŘádZemA 53b. Na obdobné případy jsme již poukázali dříve (212) a ještě se k nim vrátíme (231). Jevem opakujícím se v různých významových skupinách je i větší počet termínů přejatých v Dub. Z osobních termínů neodvozených o tom svědčí např. *ubrman*: a pak zapsali mocně na ubrmany dskami DubA 18a; srov. ArchČ 2,318; *morděř* DubA 9a. Také tímto jevem se budeme zabývat při souhrnném pohledu na rozdíly obou našich právních knih (222).

22 Méně zřetelné rozdíly se ukazují u jiných slovních druhů. To se týká především adjektiv, popř. adverbii, kde závažnější diference nejsou doloženy, ale platí to do značné míry také o termínech *slovesných*. Již celkové zastoupení terminologických sloves je v právní knize Ondřeje z Dubé relativně slabší než v Řádu práva zemského. Kdežto v Řádu jsou termíny jmenné i slovesné zhruba v rovnováze, převládají v právní knize pána z Dubé termíny jmenné (tj. adjektivní a substantivní). Rozdíl činí asi 1/4 z celkového počtu výrazů jmenných: proti 187 termínům slovesným je 252 terminologických výrazů jmenných (adjektivních a substantivních). To ukazuje na větší sklon Ondřejevy právní knihy k jmennému vyjadřování, jak ještě dále uvidíme (235). O tom, že jsou slovesa ve spise pána z Dubé méně závažnou složkou slovní zásoby, svědčí ovšem průkazněji než jejich kvantitativní zastoupení okolnosti jiné:

221 Rysy, které jsme zjistili v oblasti termínů jmenných, jsou u slovesných odborných názvů méně zřetelné.

Nenajdeme tu např. mnoho dokladů na pronikání termínů *jednoznačnějších*, významově určitějších.

222 Pouze v nepočtených případech lze mluvit o jisté *shrnující* povaze slovesných termínů v Dub, v Řádu ještě nedoložených. Sem patří třeba *vládnúti* [úřady, o soudci, komorníkovi ap.] DubA 16a 'zastáváti úřad'; *obeslati koho* DubB 326a 'úředně předvolati'; srov. ArchČ 3,287; *dědinu v jinú ruku otlúčiti*

DubA 19a, 'zciziti'; *zřieti nač* DubA 4a 'míti na zřeteli co' apod. Vcelku jde o případy spíše okrajové, méně výrazné než obdobné jevy mezi termíny substantivními.

Méně výrazné jsou rovněž, ve srovnání s poměry u jmen, slovesné termíny vlastní jako *dopohoniti se svého práva* DubA 16b 'pomocí pónonů se domoci', *chlebiti s kým* DubA 7a 'žítí na něčím chlebě, společně s kým'; srov. ArchČ 1,395. Všechno to naznačuje, že v právní knize Ondřeje z Dubé je terminologický charakter sloves jako celku ve srovnání se jmény méně vyhraněn.

23 Srovnáme-li termíny doložené v Ondřejeově knize navíc proti Řádu práva zemského jako celek, ukazují se zde tyto hlavní rozdílné rysy.

231 Především je v terminologické slovní zásobě spisu Ondřeje z Dubé řada *výrazů obecného shrnujícího významu*. Touto jejich povahou je dána okolnost, že se volněji začleňují do významových skupin uvedených v předchozích výkladech. Vyskytují se zejména ve významovém okruhu termínů označujících rozmanité pojmy spojené se soudním řízením: *běh, stav, úd neb článek práva, súdné věci, příčina, způsob žalob; obeslati koho, úřady vládnúti*, zčásti také v okruhu terminologických pojmenování deliktů a sankcí: *nárok, skutek, pokuta* a mezi termíny z oblasti vztahů majetkových: *dědinu otlúčiti, na dědinu zřieti*. Ale nechybějí ani mezi jmény osob: *persona, protivník, vinník* atd. Jak je z dokladů patrné, jsou tyto výrazy, umožňující abstraktnější, obecnější vyjadřování, převážně domáciho původu, výrazy přejaté jsou mezi nimi doloženy zřídka. Tento fakt je tím závažnější, že se počet přejatých slov ve srovnání s Řádem práva zemského u Ondřeje z Dubé zvýšil. Výskyt shrnujících pojmenování obecného významu je svědectvím procesu abstraktivizace právního myšlení, postupného propracování právní pojmové soustavy.

232 Ale to se už dostáváme k druhému hlavnímu rozdílu mezi oběma právními knihami, který spočívá právě v poněkud vyšším podílu odborných názvů přejatých v díle Ondřeje z Dubé. Termíny přejaté jsou soustředěny především ve skupině výrazů vyjadřujícím právní prameny, srov. *karta, kvatern, registra, viza*, řídicěji se objevují ve skupinách jiných, jako mezi názvy deliktů: *mord* nebo mezi jmény osob: *morděř, ubrman*.

233 Některé termíny, jimiž se kniha Ondřejova liší od Řádu, jsou jednoznačnější, významově určitější než jejich terminologické protějšky doložené v Řádu. To se týká termínů označujících delikty. Zde je např. *podávenie* 'defloratio virginis, oppressio mulieris' doložené v knize Ondřejově jednoznačnější než polysémnní *násilé* označující v Řádu práva zemského stejný zločin. Jednoznačnější je také uvedený přejatý termín *mord* 'vražda' užívaný Ondřejem z Dubé vedle starého víceznačného termínu *hlava*, který je v Řádu vlastně monopolním vyjádřením příslušného pojmu³⁵. Na druhé straně jsou ovšem v právní knize Ondřeje z Dubé doklady, které dosvědčují, že polysémičnost termínů v oblasti práva nebyla překážkou. Tak *poručník* označuje nejen, 'zástupce strany při právním řízení' (např. DubA 17b), ale také 'zástupce nezletilého sirotka' (srov. DubA 13a). Pojem 'zástupce strany v soudním řízení' mohl být vyjádřen také výrazem, jímž je běžně vyjadřován 'žalobce': *tehda má púvod sám neb jeho púvod* (var. *poručník* ad Dub 52) *napřed se zmatkem přísieci* DubA 7b. Zde dokonce ani nevádí, že se oba významy termínu *púvod* přímo sešly v jedné výpovědi. Vícevýznamový je i termín *nápad* DubA 13a: může znamenat 'dědickou posloupanost', 'právo děditi' i 'majetek po smrti držitele na někoho spadlý' (srov. Gebauerův Slovník 2, 477) apod. Ve všech těchto případech jde o výrazy zcela běžné a vžitě natolik, že polysémičnost není na překážku pojmové vyhraněnosti jejich terminologických významů.

234 Stejně jako v Řádu leží i v knize Ondřejově těžiště termínů ve výrazech automatizovaných (těch, které mají v mimoprávním kontextu jiný význam než v oblasti právní). Určitý rozdíl mezi oběma památkami tkví však v tom, že ve spise pána z Dubé jde častěji o významy vzniklé zřetelným sémantickým posunem, nikoli tedy o pouhou terminologickou specifikaci výrazu běžné slovní zásoby (srov. *spolek* 'smluvní majetkové společenství', *řečník* 'advokát'). Bývá to sémantický posun na základě věcné souvislosti, srov. označení poplatků jako *nákrm*,

³⁵ Substantivum verbální *zabitie* 'interfectio' objevující se rovněž v Řádu [srov. ŘádZemA 46a] nemá tak vyhraněný charakter, aby je bylo možno klást do stejné roviny jako termín *hlava*.

nápoj; *vina* 'pokuta'; *hrdost* 'pych'; *strana* 'účastník právního řízení, žalobce, obžalovaný ap.', *ruka* ve spojení jako *v jinú ruku* (*otlúčiti dědinu*) DubA 19a 'jiné osobě', ale také na podkladě jisté podobnosti, srov. *úd neb článok práva, ssutie* 'retrakt', *táhnúti se nač* 'odvolávati se nač, dovolávati se čeho'. I když je souvislost těchto termínů s běžnou slovní zásobou zřejmá, jsou aspoň po stránce významové výrazněji vyčleněny než výrazy sémanticky neposunuté (typu *násilé*).

235 Dost výrazný rozdíl mezi oběma právními knihami spočívá rovněž v tom, že v Dub se vyskytuje řada substantiv verbálních, k nimž jsou v Řádu doložena příslušná slovesa, nikoli však ony výrazy jmenné. Jsou to např. *kladenie, kúpenie, odsúzenie, provolánie, svédčenie, ukázanie* aj. Ondřejův spis projevuje zřetelnější tendenci k vyjadřování jmennému a je tedy typičtějším textem odborným. K tomu ukazují rovněž difference zvedené výše (22).

236 Z těchto zjištěných rozdílů by bylo možno vyvoditi závěr, že po stránce jazykové lze považovat české znění Řádu práva zemského za památku relativně starší než právní spis Ondřejův, i když nechceme upírat oprávněnost názorům, které stáří i původnost Řádu proti dřívějšímu pojetí poněkud redukují³⁶. V každém případě se Řád jeví v poměru k Ondřejovým Právům jako text jazykově i stylisticky prostší, méně propracovaný, i když na druhé straně jeho jazyková vospělost ve srovnání se záznamy v Rožmberské knize je nepochybná. Poměry jazykové jsou ovšem v těchto případech projevem rozdílů v propracovanosti právní soustavy pojmoslovné. Některými svými rysy je právní názvosloví vospělých stč. textů blízké terminologii novodobé (srov. abstraktizaci, sklon k jmennému vyjadřování ap.).

Návrh zákoníku Karla IV. (Majestas Carolina).

3 Osnova Karlova zákoníku (Majestas Carolina - MC) za-

³⁶ Srov. B. Havránek, J. Hrabák a spolupracovníci, *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*, Praha 1957, 781; V. Vaněček, *Dějiny* 92.

ujímá mezi ostatními právními texty doby předhusitské zvláštní postavení. Karlův právní kodex představuje velkorysý pokus o zavedení jednotného psaného zákoníku poznamenaného románskými vlivy (sicilské konstituce, právo kanonické) v míře větší než jiné soudobé české právní texty³⁷. To ovšem neznamená, že jde o jev zcela se vymykající z domácího právního vývoje. I když se osnova Karlova zákoníku jako celek v našich zemích neuplatnila, přece přešly leckteré její rysy do právní kultury domácí.

Nepříliš odlišná je situace této památky v oblasti jazykové. Také zde se v některých bodech MC značně liší od českých právních knih předhusitských. Přispívá k tomu jistě i okolnost, že jde o text překladový, jehož originál klade na překladatele nemalé nároky. Specifičnost slovní zásoby Karlova kodexu se ukazuje zejména u termínů, které se týkají veřejných vztahů (31), některých výrazů z oblasti majetkové (32) a některých obecných výrazů shrnujících (33).

31 Mezi termíny na úseku veřejných vztahů jde o výrazy věcného významu odvozené (311) a o víceslovné lexikální jednotky (312), v menší míře pak o jména osob (313).

311 Mezi odvozenými termíny je výrazná skupina jmen vlastnosti typu *dávnost*: srov. *dávnost práv* MajCarA 38 *legum... antiquitas*; *závazanie pevností* MajCarA 37 *roboris firmitas*; [*úmysl*] *takové protivnosti* MajCarA 33 [*spiritus*] *tantae rebellionis*; *převrhlostmi, lestmi a zmatky* MajCarA 51 *versutiis, fraudibus aut erroribus* apod. - Výraznou a početnou skupinou jsou také substantiva verbální na *-ie*. Doklady ukazují, že tohoto typu tvoření bylo užívání k převodu latinských termínů, jejichž české ekvivalenty nebyly v té době ještě dost běžné a ustálené: srov. např. *odvrácenie* MajCarA 16 *recidivum*; *ustavenie* MajCarA 12 *constitutio*; *odsazenie* MajCarA 70 *emancipatio*; *setkánie*

³⁷ O místě Karlova Kodexu ve vývoji českého práva srov. J. Hobzek, *Majestas Carolina a římské právo*, Praha 1931; V. Vaněček, *Dějiny státu a práva* 91, 195. Úplné znění stč. překladu je dochováno v rukopise č. 18 Státního archivu v Třeboni [zkratka MajCarA]. Vydáno bylo do kap. 123 § 2 v ArchČ 3, 68 n. péčí F. Palackého. Zde byl publikován i text latinského originálu.

neb vyrčenie (nepravosti) MajCarA 2 *contextus (nequitiae)* apod.

312 Některé pojmy z tohoto okruhu jsou vyjadřovány slovním spojením: (*pokuta*) *zlého příslovie* MajCarA 19 (*poena*) *infamiae*; *právo... purkrechtnie* MajCarA 81 *jus emphyteoticarium*; *pis zemský* MajCarA 34 *notariatus terrae* aj.

313 Větší rozmanitost, pokud jde o strukturní typy, najdeme u termínů označujících osoby. Jsou mezi nimi výrazy odvozené jako *kostelník*: *od ... kostelníkov neb prelátuo* MajCarA 3 *a viris ecclesiasticis vel praelatis*; *přihledač*: *prelátom neb přihledačom* MajCarA 4 *praelatis aut inquisitoribus*; termíny neodvozené přejaté jako *publik*: *písař... publik* MajCarA 51 *notarius publicus*; názvy složené a víceslovné jako *hradodrže* MajCarA 23 *castellanus*; *hauptman najvyšší* MajCarA 53 *capitaneus generalis* apod.

Dokladový materiál ukazuje, že v celé této významové skupině jde převážně o termíny automatizované, kdežto termíny vlastní jsou daleko řidší. Patří k nim např. některé výrazy víceslovné (*právo purkrechtnie*, *pis zemský*), některé názvy osob (*hradodrže*, *publik*) ap.

32 Na úseku termínů, které souvisí s poměry majetkovými, jsou charakteristická některá slovní spojení, srov. *v ruce mrtvé (převésti zbožie)* MajCarA 42 *in manus mortuas*; *dánie preč* MajCarA 19 *alienatio* aj.

33. Jak je vidět i z uvedených dokladů, patří jistá část termínů v překladě osnovy Karlova zákoníku k výrazům přejatým [*hauptman*, *publik*] nebo kalkovým [*přihledač*, *hradodrže*]. I když jsou přejatá slova v MC ve srovnání s jinými soudobými právními knihami poměrně početnější, přece jen zůstávají vcelku jevem okrajovým. Že pro české znění MC byla přes všechny cizí vlivy rozhodující domácí jazyková tradice, na to ukazuje kromě početního zastoupení i další okolnost. Jde o to, že právě ta vrstva slov, která je pro MC nejprůzračnější, totiž názvy pojmů a představ abstraktních, shrnujících apod., je tvořena většinou domácími jazykovými prostředky. Srov. případy jako *kterýmžkoli rozumem neb věcí* MajCarA 21 *quacunq[ue] ratione vel causa*; *kromě příhod dolepaných* MajCarA 78 *exceptis casibus infra scriptis*; *žádným obyčejem* MajCar 71 *nulla causa* apod. Sem patří také některé doklady citované výše (311).

Charakteristika staročeské právní terminologie

4 Úkolem syntetické kapitoly je podat přehledný souhrn pozorování a zjištění, k nimž jsme došli při rozboru jednotlivých jevů dílčích. Na základě příslušného jazykového materiálu a závěrů vyplývajících z jeho analýzy si na tomto místě klademe za cíl pojednat o některých otázkách obecnějších, na něž se v ostatních partiích práce nedostalo. Sem patří bližší osvětlení povahy staročeských právních termínů (41), určení kritérií pro jejich identifikaci (42) a stanovení jejich specifických rysů ve srovnání s terminologií novodobou (43). Všechny tyto otázky spolu souvisí a jsou spjaty s problémem postavení právních termínů v jazykovém systému staré češtiny.

41 Základním pojmem, s nímž se setkáváme při každém tématu věnovaném odbornému názvosloví, je pojem termín. Rozumíme jím lexikální jednotku vyznačující se přesným pojmovým zpracováním označované skutečnosti. Přesné vymezení pojmenovávaného pojmu souvisí s jeho začleněním do systému pojmů daného oboru³⁸. V souvislosti s tím vytvářejí termíny příslušného oboru specificky uspořádanou soustavu odborného názvosloví - terminologii. Jak vyplývá z toho, co bylo právě řečeno, je možno přistupovat ke zkoumání termínů v podstatě z dvojího hlediska: z hlediska lingvistického se zřetelem k jazykovému vyjádření odborných názvů a ze stanoviska daného oboru s ohledem na začlenění odborných pojmů do příslušné pojmoslovné soustavy. I když jde o přístup dvojí, přece jsou tu i vzájemné souvislosti. To vyplývá již ze skutečnosti, že pojmové zpracování označované skutečnosti patří do jazyka³⁹ a na druhé straně žádný odborný obor se neobejde bez pojmů jazykově fixovaných. Nám jde v této studii o lingvistický přístup k terminologické problematice, ovšem nemůžeme zcela pominout

³⁸ Srov. K. Sochor, *Příručka o českém odborném názvosloví*, Praha 1955, 8 n.; J. Horecký, *Základy slovenskej terminológie*, Bratislava 1956, 43; K. Hausenblas, *K. specifickým rysům odborné terminologie*, sborník *Problémy marxistické jazykovědy*, Praha 1962, 248 n. K pojmovému významu termínů srov. též J. Filipec, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, Praha 1961, 268 n.; V. Budovičová, *K teorii jazykového významu*, *Jazyko-vedný časopis* 13, 1962, 116 n.; I. Němec, *Slovo a význam v historickém slovníku*, *Slovo a slovesnost* 26, 1965, 142; též *Vývojové postupy* 19 n.

³⁹ Srov. I. Němec, *Vývojové postupy* 19 n.

ani aspekty právní: např. při rozčlenění právních termínů do významových skupin se uplatňuje svým způsobem zřetel k systematické právní vědy.

411 Při zkoumání povahy a systémového začlenění odborných názvů se ukazuje výhodným rozlišovat jednak termíny vlastní, termíny v užším smyslu, jednak automatizovaná slova a sousloví, která můžeme charakterizovat jako termíny ve smyslu širším⁴⁰. Vlastními termíny rozumíme jednoznačná slova, kterých se užívá v jednom oboru a která podržují svůj odborný význam i mimo tento obor. Takovou povahu má např. stč. právní termín *uberman*: vyjadřoval rozhodčího, arbitra, který činil mimosoudní rozhodnutí mezi spornými stranami (srov. V. Vaněček, *Dějiny* 223). Automatizovanými slovy a souslovími jsou naproti tomu výrazy, které mají určitý ustálený význam v jednom oboru, ale v oboru jiném nebo v běžném jazyce je jejich význam jiný. Sem patří třeba *hlava*, jur. 'vražda', popř. 'pokuta za vraždu', ale běžný význam neprávnícký téhož slova je 'část těla živočichů, kde jsou uložena nervová centra, důležitá čidla' apod. (podle *Slovníku spisovného jazyka českého* 1, 591). Obdobný je poměr mezi právním a neprávníckým významem rovněž u jiných slov, srov. *panování* 'část exekučního řízení' - *panování*, 'vláda' *nápravník* 'držitel nápravy' - 'kolář' (srov. 'Gebauerův slovník 2, 486'). Automatizovaným souslovím rozumíme takové spojení slov, jehož jednotliví složky (jednotlivá slova tohoto spojení) mohou mít samostatný význam, ale v daném spojení tvoří významový celek (lexikální jednotku)⁴¹. Často jde o syntaktickou dvojici substantiva se shodným přívlaskem: *kobyelé pole*, *poslednie rozkázanie*. Řidčeji se vyskytují jiné typy syntagmat jako spojení slovesa s předmětem nebo příslovecným určením *dáti vinu komu z čeho*, *dosti učiniti* apod. Velmi vzácná jsou spojení typu koordinačního: *rok a den*, [*slibovati*] *dobrú a křesťanskú věru*.

412 Rozčleňování odborných názvů na automatizovaná slova

⁴⁰ Srov. B. Havránek, *Terminologie*, Studie o spisovném jazyce, Praha 1963, 81 n. Jde o část hesla *Terminologie* z *Ottova slovníku naučného*, dodatky VI 2, Praha 1943, 1074 n. Autor užívá označení termíny v užším smyslu a automatizovaná slova a sousloví.

⁴¹ B. Havránek, *Terminologie*, Studie o spisovném jazyce 81.

a sousloví na straně jedné a na termíny v užším smyslu na straně druhé je výhodné především při zjišťování zdrojů terminologické slovní zásoby, tedy v pohledu genetickém, diachronním. Naše studie ovšem v pravém slova smyslu diachronní není, protože se omezuje na poměrně úzký časový úsek druhé poloviny stoleté čtrnáctého a prvních let století patnáctého. Je to nepochybně údobí pro vývoj spisovné češtiny velmi závažné, když dochází v krátké době ke změnám a přesunům značného dosahu v oblasti společenské i kulturní. V takových případech se nelze spokojit pouhou statickou synchronií bez přihlídnutí k dynamice jevů. Připomeňme aspoň některé skutečnosti bezprostředně se dotýkající našeho tématu: čeština postupně proniká do veřejného a úředního života ve městech, na panovnickém dvoře, zčásti i v prostředí církevním, ve veřejném a kulturním životě se začínají větší měrou uplatňovat příslušníci dalších společenských vrstev (nižší šlechta, měšťanstvo) ap. Všechno to má jisté důsledky pro spisovný jazyk a jeho právně terminologickou složku. Sem patří sblížení mezi jazykem psaným a mluveným, proniknutí češtiny do písemností administrativních, výraznější šíření právní terminologie do textů neprávnických. Tyto okolnosti nezůstaly bez vlivu ani na obecnou povahu právního termínu a jeho postavení v jazykovém systému staré češtiny.

413 Pro postižení obecných rysů stč. právních termínů je ovšem relevantní i jejich vztah k terminologickým soustavám jiných oborů v staré češtině doložených. V této souvislosti se především odlišují obory, u nichž můžeme předpokládat již pro starou dobu vypracovanou pojmovou soustavu. Svědectvím o existenci takového vypracovaného pojmoslovného systému bývají zpravidla vyspělé odborné texty zachycující s větší nebo menší úplností terminologii příslušného oboru. Památky takového druhu jsou známy ze staročeské literatury nejen právní, ale i theologické, lékařské atd. Je ovšem pravda, že ve srovnání s obdobnými texty latinskými mívá staročeská odborná literatura méně teoretický ráz, je spíše povahy popularizační, přináší návody a poučení pro praktický život. To však na odborném charakteru této staročeské literatury nic nemění. Na druhé straně nelze s existencí vypracované pojmové soustavy počítat jako se samozřejmostí u všech oborů. V poměrech staročeských můžeme ji sotva předpokládat i např. v tak bohatě

doloženém názvosloví, jakým je terminologie botanická. Soupisy názvů rostlin a jejich vlastností nesloužily ovšem v staré době botanické systematice, nýbrž bývaly pořizovány k účelům jiným (hlavně léčebným).

Rozdíly mezi staročeskými názvoslovnými okruhy můžeme hledat i v jiných aspektech. Ukazují se například jisté diference mezi abstraktnější terminologií oborů jako je teologie, právo a názvoslovím rázu spíše popisného, jako jsou staročeské názvy botanické, lékařské: popisná názvosloví využívají ve větší míře pojmenování metaforických různých typů jako bot. *hrušcič* *Gebauerův Slovník* 1, 509), bot. *ptačie hniezdo* (t. 439), med. *lopatka* (t. 2, 267), med. *fik* (t. 1, 381 'druh nádoru' ap. Některé podstatné rysy stč. právních termínů vystupují názorněji při srovnávání s terminologií novodobou. Těmto otázkám budeme věnovat pozornost níže.

42 Z hlediska teoretického (a v nemenší míře i praktického) je ovšem nejzásadnějším problémem rozlišení mezi pojmenováním terminologickým a lexikální jednotkou běžné slovní zásoby. Neří snad třeba ani zvlášť zdůrazňovat, že takové rozlišování je daleko obtížnější v jazyce starém, kdy ještě nelze počítat s kodifikačními a normalizačními zásahy jako v době moderní. Tato okolnost má samozřejmě některé důsledky i pro povahu stč. termínů, jak ještě uvidíme. Specifické poměry v starém jazyce vyžadují, abychom se při hodnocení případného terminologického charakteru staročeské lexikální jednotky opírali o jistá objektivní kritéria. Označení objektivní chápeme v tom smyslu, že jde o kritéria, která jsou nezávislá na subjektivním individuálním hodnocení jednotlivých případů a mohou zajistit určitou jednotnost v jejich řešení. Takto pojímaná kritéria nejsou ovšem jen praktickou pomůckou při posuzování terminologizovanosti sporných výrazů, ale mohou přispět i k osvětlení některých teoretických otázek souvisejících s povahou stč. právních termínů a jejich místem v staročeské slovní zásobě. Proto považujeme za potřebné všimnout si v souhrnné kapitole věnované stč. právním termínům rovněž otázky terminologických kritérií.

421 Základní kritérium umožňující identifikaci terminologické lexikální jednotky vyplývá ze samé podstaty termínu. Za termín považujeme lexikální jednotku, jejíž význam je v daném oboru specificky vymezen⁴². K nejpodstatnějším znakům

termínu patří přesné pojmové zpracování označované skutečnosti, přesné vymezení pojmenovávaného pojmu. Přesnost pojmového zpracování souvisí se začleněním odborného pojmu do pojmoslovné soustavy příslušného oboru. V těchto vlastnostech lze vidět hlavní kritérium pro identifikaci termínů a jejich odlišení od lexikálních jednotek běžné slovní zásoby. Platí to ovšem o těch terminologických okruzích, u nichž můžeme již v staré době počítat s vypracovaným pojmoslovným systémem. K takovým terminologiím právní názvosloví nepochybně patří. Naskýtá se otázka, jak se tyto okolnosti projevují přímo v jazykovém materiálu stč. památek. Odraz zmíněných vlastností právních termínů můžeme pozorovat především v některých charakteristických a (z hlediska příslušnosti k terminologické soustavě soustavě) průkazných dokladech. Jde o takové doklady terminologických pojmenování, v nichž přímo minimální kontext zařazuje do struktury souřadných nebo hierarchicky uspořádaných pojmů⁴³: *Ale že podlé příčiny mnohých vin mnoho jest žalob jiných a jiných a také pohanové rozliční, to chci, ihned počna od pohanu do svědčení a od svědčení do žaloby a ot žaloby do přě ztracenie aneb do přísahy, pořád psáti* DubA 2a. Souřadně bývají řazeny rovněž termíny vyjadřující jednotlivé etapy exekučního řízení: *tehda ten pódvod má vzieti jednoho úředníka a jednoho komorníka a ti jej mají vzvésti na dědiny pohaného... A ihned ten pódvod s jedniem komorníkem bude panovati na těch dědinách. A když opanuje... tehdy tomu pódvodu má dán býti úředník, aby jemu othádal dědin pohaného* ŘádZemA 46b. Někdy je vedle termínů souřadných doložen i nadřazený výraz shrnující: *Jsú rozliční pohanové... z rozličných násilí, jakožto z mordú, z výboje, z podávenie panenského neb vdovieho, z únosu* DubA 2a. V tomto příkladě jde o právní terminologický význam víceznačného slova *násilé* a citovaný doklad ukazuje vedle systémového zařazení i specializaci významu terminologického ve srovnání s významy běžnými (neodbornými). Neprávní význam se objevuje ve spojeních jako *Ojier za králem v komnatu násilím vnide, královny násilím s hradu Prahy vedú* (srov. Gebauerův

⁴² Srov. K. Hausenblas, *K specifickým rysům* 1. c.

⁴³ K pojmu kontext srov. J. Filípec, *Česká synonyma* 185 n.

Slovník 2, 498). Shrnující výraz hierarchicky nadřazený termínům souřadným nemusí být vždy lexikální jednotkou, může mít rovněž povahu popisu; srov. *úd neb článek práva: Potom pak jest jiný úd neb článek práva, ješto slóve panovanie neb bránie* DubA 9b; *vinu úhlavnie: A cožkoli vin obecních konšely odsúzených na hospodu by připadlo, na hospodu dva penieze slušejí a rychtář má třetí mieti, kromě vin úhlavních jakožto: násilé, vražda, krádež a žhářstvie, nebo ty sme k našemu zachovali panství* ArchČ 7, 618 (1413).

422 Při identifikaci termínu má svou hodnotu také hledisko frekvenční, umožňující i při neúplném materiálu historickém jisté závěry o termínu a jeho užívání. Lze předpokládat, že odborné názvy některých oborů (právo, lékařství ap.) jsou v stč. památkách doloženy v míře úplnější než slova běžného jazyka vyjadřující skutečnosti, jimiž se staré texty málo zabývaly⁴⁴. Z toho vyplývá, že v terminologii právní, u níž můžeme s takovou větší doložeností počítat, je frekvenční kritérium závažnější než jinde. Na druhé straně ovšem nemůžeme frekvenční hledisko přeceňovat. Ani výrazům málo doloženým a ojedinělým by nebylo správné zásadně upírat terminologický charakter jen na základě jejich frekvence. Připomeňme si, že rovněž v moderní terminologii se vedle termínů obecně užívaných vyskytují i různá pojmenování individuální. Obdobné povahy jsou ty stč. výrazy terminologické, u nichž nemůžeme předpokládat širší uplatnění v společenském styku. Patří k nim především slova doložená jen ze slovníků, zvláště dá-li se prokázat, že se pro pojmy jimi vyjadřované užívalo běžně v souvislých textech pojmenování jiných. Toho druhu jsou např. v právním názvosloví Klaretova substantiva *navinovník: accusator navinovník* Klar GlosA 1074 (v staré češtině bylo běžné v tomto významu *žalobník*) nebo *vstuprovanie: scandalizamen vstuprovanie* Klar Glos 1594 (místo běžného *podávenie*).

Obdobou k ojedinělým dokladům slovníkovým jsou výjimečně doložené výrazy z literatury překladové. Takovým termínem omezeným na překladové právní texty je třeba substantivum *tresktatel*, které čteme v českém překladu návrhu Karlova

⁴⁴ Srov. I. Němec, *Slovo a význam* 149.

zákoníku ve spojení s terminologickým synonymem daleko obvyklejším: *v úřad věčích popravci a treskatehuov* MajCarA 31 *in officio majorum scabinorum seu justitiariorum vel correptorum*. Běžný termín vedle méně obvyklého čteme v překladovém právním textu i v jiných případech, srov. *prelatóm neb přihle-dačóm* MajCarA 4 *praelatis aut inquisitoribus; toho inquisitora t., purkrabě, hradodrze* MajCarA 18 *burgavii seu castellani* ap. Tyto příklady zároveň ukazují, že v dokladech ze slovníků a z literatury překladové musíme počítat s existencí slov neústrojně tvořených a kalkových, jako jsou výše citované výrazy *navinovník, přihleďač* (podle lat. *inquisitor*), *hradodrze* podle střhn. *burc-halter* atd. Nedostatek dokladů, kterým se zpravidla uvedené případy vyznačují, můžeme někdy vyvážit přihlédnutím k jiným vztahům příslušného slova v rovině formální i významové.

423 Těmito zřeteli je dáno další kritérium pro identifikaci termínů základající se na systémových vztazích zkoumaného pojmenování k výrazům formálně i významově příbuzným. Je-li např. některé slovo odvozeno od terminologického slova základového, lze předpokládat, že příslušný derivát je rovněž termínem, srov. jur. *opověděti* 'oznámiti soudu' a jeho odvozeniny *opoviedati, opověď, opovědcě, opoviedač, opověďcie* 'taxa placená při opovědi' = *opovědné*. - Obdobná zákonitost platí rovněž v oblasti postupů sémantických: Význam vzniklý posunem z jiného významu terminologického má zase terminologický charakter. Např. jur. *poprava* 'soudní a trestní pravomoc v jisté oblasti' a přeneseně 'oblast, v níž tato pravomoc platila'. Velmi často bývá ovšem slovtvorným (popř. sémantickým) základem termínu slovo běžené zásoby, netermín. Pak vystupuje u příslušného terminologického pojmenování do popředí rozdíl mezi významem strukturním a lexikálním. Tak třeba u termínu *ztracenec* 'veřejný nepřítel' ŘádZemA 49a nelze prokázat, že odpovídající technický význam mělo také základové sloveso *ztratiti*⁴⁵.

⁴⁵ Sloveso *ztratiti* se ovšem vyskytuje ve spojení jako *ztratiti život i zboží* ŘádZemA 46a, *ztratiti hrdlo i zboží* ŘádZemA 51a, ale nejde o specifické sankce postihující ztracence. V jiné situaci než *ztracenec* je po této stránce termín *psanec*, protože tady základové sloveso *psáti* příslušný technický význam mělo, srov. Archiv český 3, 288 a Vaněčkovy *Dějiny* 115 n.

Závažným činitelem uplatňujícím se při identifikaci termínu je dále nepochybně charakter textu (pramene, kontextu v širším smyslu), v němž se zkoumaný výraz vyskytuje. Takto pojímaný širší kontext terminologického pojmenování může dosvědčit existenci vybudované pojmoslovné soustavy příslušného oboru, jak ukazují např. texty právníkové, lékařské, a je ovšem kritériem při hodnocení různých dokladů sporných. Tak umožňuje postihnout rozdíl právě z hlediska příslušnosti k terminologické soustavě mezi slovy jinak významově si blízkými. Příkladem mohou být substantiva *násilí* a *nátisk* 'útlak, násilí, trápení'. První z nich (*násilí*) považujeme za právní termín, protože je doloženo v řadě kontextů výrazně právních, kdežto druhé hodnotíme jako prvek běžné slovní zásoby ve shodě s tím, že jeho zařazení do odborných kontextů je mnohem méně výrazné. Na druhé straně není ovšem kontext pro zjištění terminologické povahy pojmenování kritériem zcela postačujícím. Souvisí to se známou skutečností, že odborné texty obsahují vedle termínů i slovní zásobu neobornou a naopak termíny se mohou vyskytovat i v textech oborově nevyhraněných. Pokud jde o vázanost na odborné kontexty, jsou ovšem mezi termíny dost značné rozdíly: Některé terminologické výrazy široce pronikly do kontextů neoborných, a nedá se spolehlivě prokázat, že by tu byly odlišně pojímány, srov. *súd, sudí* aj. To se týká právě termínů nejvíce frekventovaných. Jiné termíny zůstávají naproti tomu omezeny jen na příslušný kontext odborný, jak ukazují terminologická slovesa *připrositi, připrošovati koho*, 'vyžádati, vyžadovati si něčí účast v úředním jednání', srov. *A pro lepší svědomí tejto věci připrosil sem urozených pánuov... že sú své vlastní pečeti... přivěsili k tomuto listu ArchČ 3, 277; tomuto listu na potvrzenie a na větší jistost... svú pečet k tomuto listu přivěšuji a také připrošuji počestných mužov...* ArchČ 1, 142. Je zřejmé, že rozdíly, o nichž jsme právě mluvili, se mohou objevovat i v rámci jedné terminologické soustavy (v našem případě jde vesměs o termíny administrativně právní).

43 Při úvaze o charakteru stč. právní terminologie a o jejím zařazení do soustavy jazykových prostředků nelze pominout vztah k specifickým rysům jazykového systému v různých etapách vývoje. V této souvislosti se naskytá otázka hlavních rozdílů mezi termíny staročeskými a novodobými. Všimneme si příslušné

problematiky v rozsahu daném zaměřením a úkolem naší studie.

431 Jak jsme již připomněli výše, je termín charakterizován především přesným pojmovým zpracováním označované skutečnosti. V zásadě to platí stejně o termínech moderních jako staročeských. Stupeň přesnosti pojmového zpracování je ovšem závislý na dobovém nazírání a dobových společenských potřebách. Ve srovnání s terminologií novodobou bývají staré termíny diferencovány (specializovány) v menší míře, popř. podle jiných hledisek. Jako příklad tu připomeňme skutečnost, že v staré češtině třeba nenajdeme obdobu pozdějšího kodifikací daného rozlišování právních termínů *vlastník - držitel - majitel*⁴⁶. Na druhé straně vykazuje ovšem stč. právní terminologie difference, které v dnešním názvosloví už nenajdeme. Dokladem jsou třeba jednotlivé prvky staročeského exekučního řízení [*úmluva, zvod, panovanie, othádanie...* srov. Vaněček, *Dějiny* 224] nebo rozlišování mezi *útokem* 'podání předžaloby' a *póhonom* 'obesláním k soudnímu řízení' [srov. Brandl, *Glossarium* 352 n.]. Příčiny takovýchto rozdílů mezi terminologií staročeskou a novodobou jsou mimojazykové: jsou spjaty se změnami v označované skutečnosti, v životě a názorech společnosti v určité etapě jejího historického vývoje. Tak nevyhraněnost stč. názvů pro vlastníka lze spojovat se specifickými rysy vlastnického práva za feudalismu: s koncepcí středověkého práva, jež dovolovala z vlastnictví vyloučit část práva jako právo samostatné, a s kladením důrazu na moment užívání⁴⁷, diferencované názvosloví některých procesních postupů souvisí s formálností středověkého soudního řízení ap. Ovšem tyto mimojazykové příčiny působí na strukturu slovní zásoby a nejsou bez důsledků pro jazykový systém [o vztahu k jednotkám jazykového systému srov. níže].

432 Hlubší rozdíly mezi terminologií staročeskou a novodobou jsou patrné v jazykovém ztvárnění termínů, ve formálním vyjádření jejich pojmového významu. Moderní terminologie je tu zjevně více zaměřena na vyjádření pojmových souvislostí prostřednictvím motivačních příznaků než názvosloví staročeské.

⁴⁶ B. Havránek, *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*, Studie o spisovném jazyce 38; 53; V. Vaněček, *Dějiny* 400.

⁴⁷ Srov. Vl. Procházka, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, 96; 100.

Zvláště v některých oborech je tato skutečnost nápadná, stačí si např. připomenout systematicčnost dnešních terminologických názvů chemických sloučenin naznačujících i jejich stavbu [typ *kysličník olovnatý*]. Systémové vztahy pojmové vyjadřují i některé dnešní termíny právní. Tato skutečnost je patrna názorně ve srovnání se stč. protějšky: novočes. *podání žaloby*; *žalobce*; *obžalovaný* proti stč. *póhon* DubA 16b; *póvod* [t. 1a]; *jistec* [ArchČ 3, 171 *actor*], *odpoviedač* [Rožmb 70]; *pohnaný* [dubA 1a] ap. Z těchto rozdílů mezi terminologickými jednotkami staročeskými a novodobými tedy vyplývá, že ve vývoji terminologické slovní zásoby docházelo k jistému přehodnocování motivace a k většímu využívání motivačních příznaků pro jazykové fixování systémových vztahů pojmových. Vyšší stupeň systematické propracovanosti novodobých termínů se ukazuje i v jiných aspektech. V staré terminologii je např. ne vždy možné postihnout rozdíl mezi termínem užívaným odborníky a názvem spíše laickým pro tutéž skutečnost. V různých případech ovšem stč. materiál takové rozlišování umožňuje [srov. *ubrman* a *domněvač*], ale je zřejmé, že v moderní době, kdy se v odborném názvosloví uplatňují soustavně normalizační a kodifikační zásahy, může být hodnocení termínů v uvedeném směru mnohem jednoznačnější.

Po stránce strukturní patří velká část stč. termínů mezi pojmenování motivovaná, ať již jde o motivaci z hlediska celé struktury výrazu [např. *poprava, spoluslibce, sudí najvyšší*] nebo o motivaci sémantickou [*hlava* 'vražda', *vina* 'pokuta za provinění']. Nemotivované jsou zejména termíny přejaté, a to především takové, které se od ostatní slovní zásoby odlišují svým hláskovým složením, srov. *hantfest, ortel* ap. Zdá se, že odborné názvy cizího původu byly už v staré češtině přijímány celkem kladně, snad právě pro svou nezatíženost motivačními příznaky. Naznačuje to okolnost, že se přejaté právní termíny vyskytují ve všech památkách, i když jejich početní zastoupení je v jednotlivých památkách a jednotlivých skupinách právních textů různé [srov. právní knihy, listiny atd.]. Lze poukázat i na to, že v řadě případů fungoval přejatý termín jako monopolní označení příslušného právního pojmu, srov. *bullá, glejt, hantfest, interdikt, majestát, man, quitprief, rychtář, viza* atd. Pokud existovalo domácí synonymum, mělo někdy postavení

pouze okrajové, např. *hradodrže* vedle *purkrabí* nebo synonyma termínu *ubrman*. K jistému zastírání a změnám motivace mohlo dojít také u termínů domácích. To se týká některých názvů starobylých institucí, jimž pozdější autoři už nerozuměli a jejichž motivace se tak postupně ztrácela a přehodnocovala. Tak byl nejasný už v staré češtině termín *ohřeb*, jak ukazují pokusy o jeho výklad [bylo spojováno s *pohřeb* ap.⁴⁸].

433 Výrazněji než motivovanost je ve vývoji terminologie potlačována polysémčnost termínů. Novější jazyk nesnáší už do té míry jako stará čeština rozpor mezi přesně rozlišenými pojmy a jejich shodným vyjádřením formálním. Tak např. termín *poručník* označoval v stč. právní terminologii jak 'právního zástupce strany u soudu', tak 'vykonavatele otcovské moci nad nezletilými sirotky a správce jejich majetku', srov. *pohnaný poručníka sobě učinil dskami a poručník jej položil nemocna* DubA 17b; *poručník každý dskami jest sirotkov i jich zboží do jich let tak mocen, jako sám otec* DubA 13a. Jistě není možno pochybovat o tom, že pojmově byly oba významy termínu *poručník* přesně rozlišeny, přesto však byly vyjadřovány v rámci jedné terminologické soustavy stejnou jazykovou formou. Polysémných právních termínů bylo ovšem v staré češtině více. Uvedme ještě aspoň třeba slovo *nárok*, které vyjadřovalo několik dobře rozlišených právních pojmů: 'hlášení k právu', 'nařčení', 'žaloba', 'zločin', 'soudní pokuta za násilné skutky' [*Gebauerův Slovník* 1, 493n.]. K opakovatelným jevům patří polysémie právních termínů typu *hlava* 'vražda' i 'pokuta' za 'vraždu' [*Gebauerův Slovník* 1, 423], *vina* 'provinění' i 'pokuta za provinění' [*Brandl, Glossarium* 363]. Takovéto příklady ukazují, že se v stč. právním názvosloví uplatňovala polysémie výrazněji než v terminologii novodobé. V souvislosti s tím měl v starším stádiu jazykového vývoje závažnější úlohu kontext, který umožňoval interpretaci víceznačných pojmenování. Vzrůst jednoznačnosti na kontextu nezávislé je spojen s rozvojem abstraktního myšlení. Obdobnou úlohu měl ovšem kontext i v jiných jazykových plánech staré češtiny. Svědčí o tom např. v syntaxi

⁴⁸ Srov. E. Michálek, *O ustálených spojeních v staročeských právních památkách*, *Právněhistorické studie* 11 (1965) 87 n.

četné staročeské vazby eliptické. V jazykovém vývoji dochází postupně k jejich omezování a náhradě typy explicitnějšími. Na druhé straně zjištění o závažnosti kontextu v staré češtině nepopírá skutečnost, známou z různých terminologických oblastí, že termíny jsou na kontextu poměrně méně závislé než lexikální jednotky běžné [neodborné] slovní zásoby.

E. Michálek

POŘÁDEK SLOV V ČESKÉ HISTORICKÉ PRÓZE
Z LET 1685 - 1759

Dne 5. prosince 1970 se dožívá 75 let prof. dr. Vladimír Šmilauer, DrSc., řádný profesor filosofické fakulty University Karlovy. Jednou z mnoha složek jeho mnohostranné a tak bohaté činnosti je i rozbor pořádku slov v češtině starší i moderní. Z jubilantovy průkopnické knihy "Poloha přívlastku v Kronice pražské Bartoše Písaře" čerpala cenná poučení i tato studie. Proto si její autor dovoluje věnovat ji s projevem úcty a vděčnosti prof. Šmilauerovi k jeho 75. narozeninám.

A. ÚVOD

Pořádkem slov v češtině a slovenštině se zabývalo mnoho badatelů. Přehled literatury shrnuje Šmilauer¹ na s. 443-445 a Mistrík² na s. 7-29. K literatuře tam uvedené třeba přiřadit znamenitou studii Jelínkovu³, vydanou o rok později než obě citované knihy. Pro porozumění pořádku slov historického období češtiny považujeme za nejdůležitější a metodicky nejpodněnější Šmilauerovu knihu Poloha přívlastku v Kronice Pražské Bartoše Písaře⁴.

Literaturu zabývající se češtinou 17. a 18. století uvedl se stručnými anotacemi autor této práce na s. 77-79 příspěvku

¹ Šmilauer, Vl.: Novočeská skladba. 2. vyd. Praha, 1966. 574 s.

² Mistrík, J.: Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava, 1966. 280 s.

³ Jelínek, M.: Postavení atributu v obrozené odborné literatuře. = In: Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university, 1967, A 15. Red. D. Jeřábek. Brno, 1967, s. 69-84.

⁴ Šmilauer, Vl.: Poloha přívlastku v Kronice pražské Bartoše Písaře. Praha, 1930. S. VII + 256.

« Pořádek slov v české historické próze z let 1685-1688 »⁵. Tento článek na něj navazuje a je vlastně jeho pokračováním.

Abychom mohli vystihnout vývojový pohyb pořádku slov v období 1685-1759, bylo nutno často užít-pokud se tomu materiál nevzpíral-metody kvantitativní. Pouhé kvalitativní zkoumání by nám o vývojovém rytmu pořádku slov poskytlo jen neúplné a kusé poznatky. Kvantitativní metoda není však bez nebezpečí a úskalí, neboť někdy svádí ke srovnávání jevů různorodých, a tudíž těžko srovnatelných. Tato různorodost může být v podstatě dvojího druhu. a) Zkoumané jevy se vzájemně liší psychologickými motivy, jež měly vliv na postavení adjektiva, slovesa atp. ve větě. Toto nebezpečí hrozí zvláště při zkoumání polohy adjektiv; u sloves je pro jejich poměrně ustálenou polohu znatelně menší. Jak mu čelit, pokusil se autor tohoto příspěvku vyložit na s. 57 citované již práce. (Viz poznámku č. 5.) b) Další potíž vznikne, položíme-li si otázku, zda existuje nějaká souvislost mezi pořádkem slov a strukturou syntaktického celku, kam patří slovo, jehož polohu právě zkoumáme (např. adjektivum), jak na to upozornili Mistrík a Jelínek. Zdrojem obtíží je značný počet různých slovosledných typů a jejich různorodost. Seskupování těchto typů ve vyšší, příbuzné celky, které by bylo možno statisticky zhodnotit, je dost svízelné. Tak např. v této studii jsme se pokusili o vyčerpávající výčet všech slovosledných slovesných typů v jednom úseku z Beckovského Poselkyně a z celého Diaria. Ukázalo se, že v Beckovského Poselkyni je 74 různých slovosledných typů, v Diariu 58. K rozvitosti sloves jsme nepřihlíželi. O řešení této složité otázky se pokusíme v některé z příštích prací. Kde se to jeví pro pochopení pořádku slov jako účelné, uvažujeme ovšem o vlivu syntaktické struktury také, nečiníme to však systematicky a vyhýbáme se zatím statistickému zaznamenávání takových případů.

Tato studie se zabývá pořádkem slov ve 4 tiscích vydaných v letech 1754-1759. Výsledky pak srovnáváme se závěry podobné studie otištěné v r. 1968 v *Annali XI*, v níž autor rozbíral pořádek

⁵ Klimeš, L.: Pořádek slov v české historické próze z let 1685 - 1688. = In: *Annali dell'Istituto Universitario Orientale. Sezione Slava. XI*, 1968. Red. L. Pacini Savoj a N. Minissi. Napoli, 1968, s. 53-82.

slov 6 tisků z let 1685-1688. Konfrontace výsledků obou studií nám umožní utvořit si představu o vývojovém pohybu pořádku slov v tiscích s historickou a vojenskou tematikou přibližně v průběhu tří čtvrtin století. Kromě toho jsme zařadili do této studie i slovosledný rozbor vybraných úseků z Beckovského Poselkyně: její význam byl pro české dějepisce velký, o jejím autorovi víme poměrně mnoho a nelze konečně přehlédnout ani Beckovského vědomou snahu psát srozumitelně i pro prosté čtenáře, jak se o tom zmiňuje v předmluvě.

Polohou přechodníků se zde nezabýváme, neboť jim byla již věnována zvláštní studie⁶.

Na metodické problémy spojené se zkoumáním jazyka 17. a 18. století upozornil autor tohoto příspěvku v *Listech filologických*⁷; co tam je uvedeno, zde se zpravidla neopakuje.

Tam, kde se autor této práce odvolává ve svých výkladech na Šmilauerovu knihu « Poloha přívlastku v Kronice pražské Bartoše Písaře », používá značky Š a čísla, které označují stránku v této knize, např. Š 23.

Číslo za číselkem znamená stránku, zkratka sl. (kde je třeba) sloupec, první nebo druhý. Není-li z výkladu zřejmé, o který tisk jde, je před číslicí ještě připojena značka tisku, např. B, D atp. Význam těchto značek je vysvětlen za seznamem rozbíraných tisků.

S prepisem citátů byly někdy nemalé potíže. Jako dobré vodítko se osvědčily důkladné « Edičně textologické zásady pro vydávání českých spisů J. A. Komenského »⁸, vypracované prof. Škarkou. Některé návrhy prepisu, jak jsme si je dovolili předložit na s. 29-32 příspěvku « K vývoji české slovní zásoby v 2. polovině 17. století »⁹, bylo třeba někde poněkud přizpůsobit.

Vynechaná slova označujeme uprostřed citátu třemi tečkami vždy, na konci nebo na začátku jen tam, kde by neoznačená

⁶ Klimeš, L.: Přechodníky v historické próze 17. a 18. století. = In: *Sborník Pedagogické fakulty v Plzni, Jazyk a literatura VIII*. Red. M. Šváb. Praha, 1968, s. 17-62.

⁷ Klimeš, L.: K výzkumu vývoje českého jazyka v letech 1620-1770. = « *Listy filologické* », 92, 1969: 165-168.

⁸ Škarka, A.: Edičně textologické zásady pro vydávání českých spisů J. A. Komenského. 47 s. Cyklostylovaný výtisk.

⁹ Klimeš, L.: K vývoji české slovní zásoby v 2. polovině 17. století. = In: *Sborník Pedagogického institutu v Plzni, Jazyk a literatura IV*. Red. M. Šváb. Praha, 1962, s. 15-54.

místa zarazila čtenáře v četbě svou neúplností. Tím zabráníme i optickému tříštění dokladů.

B. ROZBÍRANÉ TISKY A JEJICH ZNAČKY

Potřebné údaje o tiscích patřících do období 1685-1688 jsou uvedeny na s. 54 předcházejícího ročníku našeho sborníku, tj. *Annali XI*, 1968.

Další rozbírané tisky jsou:

Jan Beckovský: Poselkyně starých příběhův českých aneb kronika česká... U Jana Karla Jeřábka ve Starém Městě pražském. Díl I. 1040 s. a rejstřík. Rozbírání úsek je z r. 1700, jak soudíme z Beckovského poznámky na s. 192: «Když toto léta 1700 píši...» Úseky k rozboru byly voleny tak, aby vyhovovaly tématem a zároveň umožňovaly budoucí srovnání s paralelními místy v Palackého Dějinách národu českého. Jsou to:

S. 675 Nyní zase - 678 nemoha oslepl; 679 V středu - 680 upálili; 741 Císař Zikmund - 742 vehnán byl; 742 Po smrti - 743 vezené byly; 1012 Král Ludvík obeslal - 1016 vinen není. - Značka B.

Historický vejtah z celoročních novin, co se od měsíce srpna léta 1737 až zase do měsíce září 1738... stalo. Otištěno ve Fišerově kalendáři na r. 1739. (Nový hospodářský a kancelářský kalendář... Pod jménem Abrahama Fišera od jednoho umění hvězdářského obzvláštního milovníka ... sepsaný, spolu s praktikou a potřebnými věcmi na rok MDCCXXXIX. Vytištěný v Starém Městě Pražském u Karla Rosenmüllera.) 13 stran. Značka H₁.

Historické popsání jak válečných, tak i jiných případnostech (!), jenž od měsíce listopadu 1737 až do měsíce srpna 1738 roku v světě se přihodily. (Nový kalendář na rok... MDCCXXXIX. Na světlo vydán od Filipa Jakuba Osvalda, svobodného pána z Ochsensteina etc... V Praze v impresi Arnoltovské. - Historické popsání bylo publikováno také v Krygnerově kalendáři na r. 1739: Roční kalendář hospodářský...) 13 stran. Značka H₂.

Země dobrá, to jest země Česká, do které semeno z dobroty Božské vsaté učinilo užitek stý. Hradec Králové, 1754, 467 s. Rozbírání úseky: S. 314 O bitvě - 316 z Wirtenberku; 318 Tak

napsal - 323 se stkvěl; 338 Když tehdy - 341 zkázu trpěla; 400 Když pak - 403 konec vzala. Značka ZD.

Diarium, to jest každodenní poznamenání toho, co se skrze trvající nepřátelské pružské královského hlavního města Prahy obležení v roku 1757... přihodilo. Vytištěno v Praze. 40 s. 1-28. Značka D.

Historický vejtah z celoročních novin, co se od měsíce září léta 1756 až do měsíce srpna 1757... stalo. Otištěno ve Fišerově kalendáři na rok 1758. (Nový hospodářský a kancelářský kalendář na rok Páně 1758... pod jménem Abrahama Fišera od jednoho umění hvězdářského obzvláštního milovníka... sepsaný, spolu s praktikou a některými hospodářskými věcmi. Vytištěný v královském Starém Městě pražském u Františka Hynka Kyrchnera, královského dvorského impresora.) 12 stran. Značka H₅.

Historický vejtah z celoročních novin, co se od měsíce září léta 1757 až do měsíce srpna 1758... stalo. Otištěno ve Fišerově kalendáři na rok 1759. (Viz předcházející odstavec.) 12 stran. Značka H₆.

Značky tisků

B = Beckovského Poselkyně (1700), D = Diarium (1757), H₁ = Historický vejtah (1739), H₂ = Historické popsání (1739), H₅ = Historický vejtah (1758), H₆ = Historický vejtah (1759), K = Krátká zpráva (1658), L = Pravdivá zpráva o znamenitém vítězství (1688), P = Pravdivá zpráva o dobytí královské residencí (1687), R = Relací aneb pravdivá zpráva (1686), Z = Leto a dennopis Jana Norberta Zatočila z Loewenbrugku (1685), ZD = Země dobrá (1754).

C. POŘÁDEK SLOV

I. - BECKOVSKÉHO POSELKYNĚ (1700)

AA. Adjektivní přívlastek

1. - *Tvaroslovná adjektiva*

a) Adjektiva kromě typů 2-4

O typech adjektiv viz v tabulce 5 na s. 55.

Tato adjektiva jsou převážně anteponována:

I rozkázal král Ludvík, aby se *celé* vojsko od Tolny hnulo. 1013. Hejtman, obávaje se *zlé* příhody, všel v radu s Chrudimskými. 680.

Vždycky je anteponováno adjektivum «svatý» ve spojení se jménem světece: Málo před slavnosti s. Jíří, když... 680.

Postposici lze většinou uspokojivě vyložit distinktivní, popř. determinativní polohou: «Psychologický základ polohy distinktivní jest totožný se základem polohy determinativní, určení se však neděje udáním vztahu k představě substantivní nebo verbální, nýbrž prostě přiřazeným výrazem souřadným, vytykajícím charakteristickou známku jedincovu, jeho pojmenování atd.» Š 43. Příklady: (Čechové) všechny národy svou horlivostí v náboženství *pravém* a v bázi *Boží* převyšovali. 742. Žížka... také sám v oko *zdravé* (nebo již toho času na jedno byl slepý) šipkou... raněn byl. 678.

Někdy se uplatňuje poloha subsektivní. «Když v nominální skupině zaujme substantivum první místo pro svou sílu emocionální nebo atrakcí, dostává se adjektivum do postposice, i když bývá jinak anteponováno.» Š 132. Příklady: A on (Žížka) vyslyšav je (Rokycanské), řekl: Bratří *milí*, hned vám dám na to odpověď. 676. (Čáslavští a Chrudimští) do Chotěboře na den Hromnic vpadli a hřmot *veliký* učinili. 675.

Emocionální polohou by bylo možno vyložit tento příklad: (Turek), ten ouhlaní celého křesťanstva *žiznivý* hlton, bojuje... 1015. «Přívlastek v poloze emocionální vyslovuje citový přízvuk představy, subjektivně významnou její část, a předchází své substantivum.» Š 57.

b) Adjektiva tvořená příponami -cký, -ský

Tato adjektiva jsou většinou postponována. Na postposici má největší vliv jejich determinativní poloha (Š 25). Doklady, kde je poloha zřejmě ustálena, neuvádíme.

Příklady:

Julianus kardinál bulu neb list *papežský*, klobouk *kardinálský*, mešní roucha... ztratil. 743. (Vůdcové) jináč se nedomnívali, než že s těmi 30 tisíci dvakrát sto tisíc tureckého lidu porá-

zejí, kořisti hojně dostanou a o ně se rozdělí dřív, nežli ostatní vojsko *uherské, české, moravské a slezské* přijde. 1014. (Na rozdíl od ostatních listů, klobouků, vojsk atp.) Pražané *staroměstští* učiníce stkvostný oběd..., na něj Jana Žížku pozvali. 677. (Na rozdíl od Pražanů novoměstských, malostranských atd.) Ačkoliv *uherského* lidu toliko 30 tisíc a tureckého dvakrát sto tisíc se nalezá, však lid *uherský* že jest v bojích zkušený, turecký pak toliko... z necvičené chasy jest sebraný. 1014. (Zde je dobře vidět, proč totéž adjektivum u téhož substantiva stojí jednou před ním a jindy za ním. V prvním případě jde o polohu sémantémovou, tj. uherský lid-Uhři (Š 26, 55), kdežto ve druhém o polohu determinativní, tj. rozlišení vojsk. Š 25.)

Někdy se však nepodařilo polohu adjektiva uspokojivě vysvětlit: Papež... za svého legáta... Ditricha, arcibiskupa *kolínského*, ustanovil. 742. *Kolínský* arcibiskup velkou prosbou to od nich vyžádal, že... 743. *Kladrubský* klášter k řehole s. Benedikta a chotěšovský pannám řeholním... přináležel. 677. (Žížka) vojáku zběhlému dal statky kláštera *kladrubského*, jiným pak jiných klášterův grunty rozdal. 677. Velký počet jízdných... přímo k *královskému* vojsku pospíchá. 1015. Tím způsobem když vojsko *královské* do šiku vojanského se postavilo... 1015 Rozmlouváno bylo pilně v té *vojanské* radě, zdaliž se má na ostatní pomoc *vojanskou* čekati. 1013. Podobně: *francského* krále 1012, král *polský* 1012; *bavorské* kníže 743, knížata *bavorská* 742; s Vladislavem, *uherským* králem 742; králi *uherskému* 1012.

V názvech řádů je adjektivum tvořené příponou -ský postponováno vždy: řádu *premonštratského* 677, řádu *cistercienského* 677, řádu *dominikánského* 679. Jde zřejmě o polohu distinktivní (rozlišení jednotlivých řádů) a pravděpodobně i o vliv latiny.

c) Adjektiva tvořená příponami -ní, -ný

Vzhledem k determinativní povaze těchto adjektiv bychom očekávali častou postposici. Ale není tomu tak; převažuje poloha před substantivem: Někteří na *kostelní* věž vylezli. 679. Písař..., jsa do *smolného* sudu vstrčen, upálen byl. 679. Ale: Táboří..., hned do kláštera kanovníkův *řeholních* vskočivše, jej obloupili. 676. (Na rozdíl od kanovníků při katedrálních nebo kolegiálních kostele.)

Anteposici adjektiva lze mnohdy dobře vysvětlit jeho emocionální polohou. (Š 57; zde viz s. 6.) Jednobo tabořana... a s nim dva *bludné* kněze chytili. 677. (Š 64 má obdobný doklad.) Po tak *slavném* obědu Žížka... z Prahy... pospíšil. 677. (Š 63 uvádí touž skladební dvojici.)

V některých případech má na anteposici vliv poloha sémantémová. « Hlavní váha obsahová (sémantém) leží tu v adjektivu; to má funkci sémantémovou a anteponováno. Substantivum bývá povahy všeobecné, má tak málo reálného obsahu, že vlastně zastupuje jen substantivisující příponu: člověk, lidé, věc. » (Š 55.) Král se hnul, nic více než tři tisíce *jízdného* i *pěšího* lidu nemaje. 1013. (Tj. jízdy a pěchoty.)

Může-li se mezi jinými motivy dost pronikavě uplatnit determinativní povaha těchto adjektiv, vzniká pak postposice. « V poloze determinativní a distinktivní se postupuje psychologicky od substance k vlastnosti. Vlastnost je bližším určením, rozsahovým omezením představy, vyjádřené substantivem. Funkcí se obě polohy shodují; rozdíl je jen formální. » (Š 13.) Pražané..., učínice stkovostný oběd v domě *rádním*, na něj Jana Žížku pozvali. 677. (Na rozdíl od ostatních domů.) Takže se věděti nemohlo, zdaliž s nimi toho dne (nepřítel)... se chce bít, anebo času *nočního* do jich ležení... padnouti. 1015. (Š 34 má touž skladební dvojici.)

Mohou se však uplatnit ještě jiné slovosledné motivy, např. subsekutivní poloha adjektiva. (Viz výše s. 6.) Ludvík... lid napomínal, aby... mužně na nepřítel tak *škodného* udeřili. 1015.

d) Přídavná jména přivlastňovací

Na přídavná jména přivlastňovací tvořená příponami -ův, -in máme pouze 5 dokladů; všechna tato adjektiva jsou tvořena příponou -ův. Třikrát jsou anteponována, dvakrát postponována. Skrze prudkost větru mnoho *Žížkových* a *táborských* koní... shořelo. 676. Tak nám sluší zákon *Kristův* vyplniti. 676.

e) Deverbativa

Ze 40 deverbativ je 23 (= 57,5%) tvořeno příponami -ný, -tý, 11 (= 27,5%) příponou -cí a 6 (= 15%) příponou -lý. Deverbativa tvořená jinými příponami se vyskytují vzácně, a proto

je zde ani v dalších výkladech do této skupiny nezařazujeme.

U deverbativ sice také převládá anteposice, ale postposice je v relativně největší menšině. (Viz tabulku na s. 54.)

Postposice vzniká často tehdy, jestliže je přívlastek silně rozvitý.

Beckovský se uvědoměle snažil o to, aby byl srozumitelný i prostému čtenáři. Autor Poselkyně o tom píše v předmluvě ke svému dílu takto: « Některým pak v této knize čeština líbiti se nebude a zvláště těm, kteří nevědí, že ona od sprostného Čecha proto sprostně sepsaná jest, aby jí každý sprostý Čech tím snázněji rozuměti mohl; a znám se k tomu, že jsem se při spisování této knihy ne o krásomluvnost, ale o sprostou vyslovedlnost všemožně snažil, proto aby čtoucí, co čte, tomu rozuměti a ne aby ozdobněji rozprávěti uměl. » (Nestránkovaná předmluva k I. dílu.) Nemůžeme si ovšem dnes ověřit, do jaké míry se Beckovskému podařilo tento subjektivně dobře míněný program objektivně plnit, tj. jaký vztah měli tehdejší čtenáři k jazykové stránce jeho díla. Podle poznatků o životě Beckovského¹⁰ by se dalo soudit, že jeho kněžská činnost měla též výrazně charitativní ráz a že při plnění těchto úkolů mohl být asi v častém styku s mluvenou a obecnou češtinou.

Beckovský zřejmě pocítoval těžkopádnost silně rozvitých anteponovaných přívlastkových vazeb a vyhýbal se jim. Tím se liší od starších tisků (např. R, P, L) i od některých autorů mladších (D, H₅, H₆). Proto vzrostl počet postposic.

Příklady:

Písař... v špitále od Arnošta I. arcibiskupa pražského *vy-staveném*, jsa do smolného sudu vstrčen, upálen byl. 679. Domažličtí... k Rožmberku, hradu pánům Švihovským *patřícímu* a tří čtvrtí míle od Domažlic *ležícímu*, pospíšili. 678. (Král) když k jednomu bahnitému potoku Czelepataka *nazvanému* mezi Mohači a mezi vesnici Cella *nazvané ležící* přijel... 1016

¹⁰ Podrobný životopis Beckovského je obsažen na s. VIII - XVIII Rezkova vydání Beckovského Poselkyně starých příběhův českých. Díl druhý, svazek třetí. K vydání upravil A. Rezek. Praha, 1880. 606 s. Nejnověji věnoval pozornost životu a dílu Beckovského J. Beneš na s. 58-63 knihy Ač zemřeli, ještě mluví. Praha, 1964, 440 s. Hodně se opírá o životopis napsaný Rezkem.

Slabě rozvitý nebo holý deverbativní přívlastek je anteponován: (Členové královské družiny) okolo sebe... měli více nežli tisíc jízdných, v kyrysích oblečených a právě vybraných mužův. 1015. (Ludvík) měl obnaženou hlavu, aby... 1015.

Adjektiva « následující, nastávající » jsou vždy anteponována (celkem 6 dokladů): *Následujícího* pak dne přijel Petr Zmrzlík. 675. (Král) zbledl, jako by tím *nastávající* neštěstí oznamoval. 1015.

2. - Zájmena

Jsou většinou anteponována. Relativně největší počet postposic je u zájmena svůj.

« Výklad polohy přívlastňovacích zájmen není snadný úkol. Vyvažují se v nich postpositivní motiv determinativní... a ante-positivní motiv relativně atrakční. Pro tuto svoji vyváženost a pro malou zvukovou výraznost podléhají snadno vlivům jednak rytmickým, jednak jiným, často těžko postižitelným. U zájmen « svůj » a « jeho » jest počet ante- a postposic asi stejný, u zájmen « můj, tvůj, náš, váš » převládá postposice, u « jich » ante- a postposice... Vyjadřuje-li zájmeno (svůj) vztah, důležitý pro souvislost a pro porozumění děje..., předchází, není-li tento vztah tak důležitý, je-li zájmeno položeno spíše pleonasticky, z důvodů rytmických nebo stilistických, následuje... Ze statistiky vidíme, že jeho poloha jest kolísavá: v první knize jest 65 ante- a postposic, právě tolik (65) postposic, v druhé knize jest 44 ante- a postposic; rozdíl jest tu však zcela náhodný. » (Š 143-144.) « Jeho má polohu podobnou jako svůj... Počet případů ante- a postposic je přibližně stejný. » Š 152.)

Tento výklad lze přijmout i pro Beckovského. Kvantitativní poměry jsou však v našem tisku jiné: postposice je zřetelně méně než u Bartoše Písaře. Proč tomu tak je, lze těžko vysvětlit. Snad se zde projevil obecný sklon k ante- a postposici; není ani vyloučeno, že se Beckovský chtěl přiblížit tehdejší obecné češtině. Ovšem o její podobě víme toho zatím málo.

Ante- a postposici ukazovacích zájmen lze vyložit jejich relativně atrakční polohou. « Část představy, asociálně spojená s představami předcházejícími, se vybavuje nejdříve; motiv relativně atrakční je motiv ante- a postpositivní. - Ante- a postposice (zájmena ten) je

pravidenou polohou. » (Š 76-77.) « Postposice nastává zřídka, asi v desetině všech případů (I kn. 185:25). » (Š 81.)

Příklady:

Prokop Holý ještě *toho roku* s tábory *svými* opět do Moravy... vtrhl. 735. Solimán... *Marii, téhož* krále Ludvíka ovdovělé manželce, ... vzkázal. 1016. Musíte ... jako psí zbití býti, město *vaše* že bude v popel obráceno a zdí *jeho* budou rozbořeny. 676-677. O nešťastném zahynutí *téhož* Ludvíka ... turecký císař když zvěděl a na *jeho* obraz i manželky *jeho* Marie... pohleděv, tato slova promluvil. 1016. ... že jest z *jejich* vojska mnoho lidu zmordováno. 676.

Aby Petr (Bohuslava) při živobyčí zachoval a tábory upokojil, poručil *svého* vězně Bohuslava do tvrdého vězení vsaditi. 675. Pražané, vyjevše s *svým* vojskem, položili se... 679. Nato hned králi vstaven byl na hlavu kašket, který v obličej *svém* velmi se proměnil a zbledl. 1015. Uherská a česká královna... k Ferdinandovi, bratru *svému*, arciknížeti rakouskému... odjela. 1016.

3. - Číslovky

Základní jsou anteponovány vždy, řadové valnou většinou. Postposici řadových číslovek nalzáme ovšem u jmen papežů a panovníků, dále v letopočtech: Po smrti Martina V., papeže římského, který dne 20. února *téhož* roku 1431. v Pánu usnul. 742. V jiné souvislosti je řadová číslovka postponována pouze jednou: Papež římský bulu křížovnickou již *třetí* proti Čechům vyhlásiti rozkázal. 742. (Na rozdíl od předcházejících bul; poloha distinktivní.)

BB. Slovesa

V předcházející kapitole jsme jednali o poloze přívlastku, tedy o větném členu. Bylo by tudíž metodicky čistší, kdybychom se v této kapitole zabývali rovněž polohou větného členu, např. přísudkového slovesa, předmětu vyjádřeného infinitivem atp. Obáváme se však, že by tento postup vnesl do výkladu určitou roztříštěnost a menší přehlednost, a proto jsme dali přednost

postupu odchýlnému. Třeba též uvážit, že tak bude i zachována souvislost s podobně uspořádanými výklady v minulém ročníku tohoto sborníku.

1. - Jednoduchý určitý tvar slovesný

Stojí v hlavní i vedlejší větě často na konci. (Viz s. 43.)

Na jinou polohu slovesa než na konci má veliký vliv aktuální členění výpovědi:

Žížka... proti zámku s svými tábory se položil. Nazejtří pak táboří počali pilně k jedné baště šturmovati a drželi šturm za šest hodin ustavičně. 675. Následujícího pak dne přijel Petr Zmrzlík, jemuž... 675. Pražané přitáhli silnou mocí Žížkovi na pomoc. 676. Pravé křídlo vedl nějaký Bathián..., levé pak vedl Petr Perenius. 1014.

Někdy bývá výklad polohy určitého slovesa obtížnější:

Kladrubský klášter k řehole s. Benedikta a chotěšovský pannám řeholním řádu premonštratského přináležel. Odtud hnul se k tepelskému klášteru, též řádu premonštratského, a jeho se zmocniv, zapálil i do gruntu rozbořil. Zkazil také v městě Boru jedno probošství... 677.

Přináležel: očekávali bychom vzhledem k aktuálnímu členění výpovědi spíše polohu za substantivem « klášter ».

Hnul se: poloha zřejmě souvisí s aktuálním členěním výpovědi.

Zapálil: poloha před přechodníkovou vazbou není dobře možná, neboť pak by byl obrácen sled událostí (nejdřív se ho zmocnil a pak ho zapálil).

Rozbořil: anteponováním slovesa by se dostal předložkový pád « do gruntu » až na konec věty a tím by se zdůraznil; avšak o to, že byl klášter úplně, do základů zničen, autorovi asi zvláště nešlo.

Zkazil: poloha souvisí s aktuálním členěním výpovědi.

V následující větě měl na polohu slovesa pravděpodobně větší vliv rytmus: ... Koželuh, jenž byl hejtman vojska pražského. 676.

V souvětí, které dále uvádíme, stojí sloveso na konci. Ale na téže straně čteme větu napsanou podle téhož schématu, a přece tam nalézáme určité sloveso uprostřed. Příčinu lze těžko

zjistit. Snad bychom mohli přijmout domněnku, že si někdy u Beckovského konkurovaly dva rozdílné slovosledné motivy: aktuální členění výpovědi (to vedlo k nekoncové poloze slovesa) a princip gramatický (držel podle některých latinských vzorů sloveso na konci věty). Možná, že Beckovský úmyslně střídal slovosledná schémata, byla-li jinak rovnocenná. To všechno jsou však, jak jsme již naznačili, jen pouhé domněnky.

Příklad:

Na den s. Blažeje Žížka s tábory nenadále k Tachovu přitáhl, předměstí hned toho dne se zmocnil a ... šturm k městu pustil. 676. Vtom císař s svým vojskem hnul se k Litoměřicům a Žížka... položil se u Rokycan. 676.

Zvratná slovesa

Mezi slovesem a zvrtným zájmenem většinou nestojí žádné slovo. Postavení zvrtného zájmena (a tím někdy i jeho oddálení od slovesa) zřejmě souvisí s jeho nepřívzvučností a s rozložným přízvukem ve větě.

Příklady: Nato od všech trubačův počalo se troubiti a od bubeníkův bubnovati. 1015. Ale Uhří tak leniví a mnoho nedbanliví byli, že z nich žádný k tomu určitému dni (ač dosti blízko od Tolny byli) se nepostavil, dokád neuslyšeli, že sám král... jich očekává, což se ne dlé královského nařízení dne 1. června, ale teprva po několika tyhodnech okolo půl července stalo, když se Uhří k králi u Tolny ležícímu... sjížděli. 1012.

2. - Určité sloveso a infinitiv

Mluvíme-li o modálních slovesech, řadíme k nim i slovesa fázová.

O zastoupení jednotlivých slovosledných typů viz tabulku 4.

Modální sloveso má sklon ke koncovému postavení. Extrémní je tento příklad: Ale že táboří Chotěbořským velikou škodu učinili, protož se jim brániti pomoci nechtěli. 675.

Modální sloveso stává však i jinde než na konci. Bývá to, jak se zdá, zvláště tehdy, jestliže je na něm důraz, podtrhuje-li se modálnost děje.

Léta 1431 císař učiniv pokoj s Turky i s Benátčany, *chtěl* také Království české upokojiti. 741. Rozmlouváno bylo pilně v té vojanské radě, zdaliž se *má* na ostatní pomoc vojanskou čekati, ... aneb zdaliž těch 30 tisíc *má* se s nim, který toliko dvě míle od nich leží, potýkati. 1013. (Císař turecký) několik jiných mužův při živobyti zanechal, z nichž *by mohl* Uherského království některé tajemství vyzvědět. 1017.

Někdy se však zdá, jako by se tato tendence neprojevovala:

Nato také (Prokop Holý) dne 16. července bechynský hrad oblehl, při něm až do 24. října ležel i častěji ho dobýval, však dobýti *nemohl*. 735. Vejvoda... (nikoli vlastní vinou) s lidem svým se o několik dní pozdržel a před bitvou k královskému lidu přijíti *nemohl*. 1013. I sám král, ač velmi nerad, svou vůli k tomu dáti *musel*. 1014.

Nutno ovšem přiznat, že lze někdy dost těžko odhadnout, do jaké míry *chtěl* autor naší kroniky modálnost zdůraznit.

3. - Opisné pasívum

Opisné pasívum bývá nejčastěji na konci věty (hlavní i vedlejší). Na jeho polohu mají vliv podobné motivy jako u jednoduchého tvaru slovesného (s. 12). Příčestí stává obvykle před pomocným slovesem; mezi příčestím a pomocným slovesem není zpravidla žádné slovo. O kvantitativních poměrech i o množství výjimek viz tabulku 4 na s. 42.

Příklady:

Posledně *nalezeno bylo* 70 žen, které se skrýly. 677. Při kterémžto šturmu *jest* také *zabit* statečný muž Mastil... 676. Když Ludvíkovi *oznáměno bylo*, že Solimán... lid válečný shromažďuje... 1012. (Husitští hejtmané) poručili vám *pověděti*..., město vaše *že bude* v popel *obráceno* a zdí jeho *budou rozbořeny* i s zemi *srovnány*. 676-677.

CC. Jiné slovosledné jevy

Mezi dva větné členy bývají někdy podle latinského vzoru vsunuta různá slova spíše formálního rázu (*pak, také-sr. lat.*

autem atp.): Václav *pak* Hájek o tom takto píše. 678. Toho *také* roku spálen byl klášter... 680. V jednom případě nalzáme mezi přívlastkem a substantivem příslovečné určení: Cahera *divná* a *hanlivá v Tejnském kostele* kázání počal činiti. 1012.

Ojedinělý je doklad za s. 676-677, kdy před spojkou «že» stojí rozvitý podmět. (Viz větu na konci předcházející kapitoly.)

Rozvitý genitivní přívlastek nalzáme před substantivem jen málokdy: *Žížka, lidské krve* hltoň, jak o tom zvěděl... 678. Solimán... Marii, *téhož krále Ludvíka* ovdovělé manželce, ... vzkázal. 1016. ... z nichž (zajatců) *by mohl Uherského království* některé tajemství vyzvědět. 1017.

Rovněž vazba akusativu s infinitivem je vzácná. Ta však s pořádkem slov souvisí už jen volně. Jeden z dvořanův královských... viděl krále *býti* v velkém nebezpečství. 1016.

Viz též s. 23.

II. - ZEMĚ DOBRÁ (1754)

AA. Adjektivní přívlastek

1. - Tvaroslovná adjektiva

a) Adjektiva kromě typů 2-4

Tato adjektiva jsou téměř vždy anteponována: *Těž kusy a celé* ležení císařským... za kořist se dostalo. 318.

Postponována jsou pouze adjektiva *Boží* (3 doklady), *svatý* (nejde-li o světce - 2 doklady), *dobry* a *velký* (po 1 dokladu): Kanovníci s. Víta... *nemohouce* v kostele s. Víta... služby *Boží* konati, v kapli královské... v první neděli adventní služby *Boží* začali. 322. (Poloha determinativní; Š 24.) Arcibiskup velkou mši *svatou* sloužil. 323. (Vliv latiny.) - (Arcibiskup) byl muž života *svatého* a před i po smrti záhrady se stkvěl. 323. (Poloha antitematická. «Substantivum... určuje vztah, v němž platí vlastnost, adjektivem vyjádřená: a) to jest t. zv. genitiv kvalitatis...» Š 110.) Až do léta 1648 tato Česká (země *dobrá*) mnoho zlého zakusila. 341. (Poloha parentetická. «Úsudek o faktu se stanoviska autorova.» Š 126.) Nejprve kostel a potom oltář *velký* s. Víta byl posvěcen. 323. (Poloha distinktivní. Š 47.)

Adjektivum « svatý » je vždy anteponováno, je-li přívlastkem u jména světce: s. Václav (318), kaple s. Václava (319), kostel *svatého Víta* (320), kapli s. Tomáše (322). Z příkladů je patrné, že adjektivum « svatý » bývá v těchto případech velmi často zkracováno. V jednom případě toto adjektivum neoznačuje světce: A v tom s. místě (ve Svatovítském chrámu) těla jejich odpočívají. 318.

Adjektivum « velký » je anteponováno sedmkrát: Na vrchu Petříně z *velkých* děl bylo střeleno. 323.

Adjektivum « dobrý » je anteponováno na s. 339: Takovou, hle, odměnu vzal ten *dobrý* pan Albrecht Václav hrabě z Valdštejna.

b) Adjektiva tvořená příponami -cký, -ský

Adjektivum « pražský » je v souslovích Města pražská, Staré Město pražské, Hrad pražský atp. vždy postponováno. Podobně je tomu s adjektivem « český » v sousloví Království české. Jsou to stará, formulovitá sousloví; pořádek slov může být podporován i latinou, popř. němčinou (regnum Bohemiae, das Königreich von Böhmen).

Anteposici lze někdy vyložit emocionálností polohy (Š 64): Kanovníci (nemohli) v kostele s. Víta (poněvadž od *kalvínské* rotty byl poškvrněný) služby Boží konati. 322. Řeholníci, kteří z Prahy... před *kacířskou* zřivostí sami od sebe odešli. 322. (Vzbouřivší se) sedláci, nemajíce prachu ani kouli, k svým *rebelantským* pomocníkům vyslali. 402.

Poměrně často lze přičíst anteposici sémantémové funkci adjektiva. « Sémantémovou funkci mají adjektiva na -ský v takových spojeních, kde je hlavní obsah právě v adjektivu. Význam substantiva ustupuje do pozadí. Skupinu lze lehce nahraditi substantivem, odvozeným z kmene adjektivního: Česká země=Čechy, český jazyk=čeština atd. » (Š 26.) Města pražská pod takovým těžkým břemenem *saského* lidu byla obtížena. 338. (=Sasů.) Všichni *panského* a *rytířského* stavu, kteří sobě za řečníka Vilíma z Lobkovic zvolili. 321. (=páni a rytíři.)

Postposice často souvisí s determinativní povahou těchto adjektiv: Kanovníci ... nemohouce v kostele s. Víta... služby Boží konati, v kapli *královské*, jinak u Všech svatých... služby

Boží začali. 322. Vojsko *císařské* vedl Tiffenbach po pravé a Tilli bavorské po levé ruce. 314.

Nejednou však vzniká dojem, že nám slovosledný motiv uniká, neboť totéž adjektivum u téhož substantiva nebo u substantiva podobného významu může mít různou polohu za okolností téměř stejných.

Příklady: Když tedy 8. dne listopadu v hodinu z poledne *císařské i bavorské* vojsko proti vrchu... vstupovalo. 315. A vidouce Fridrichovští, že síla jejich... se zmenšuje a vojsko *císařské a bavorské* silně na ně dotírá. 316. Fridrich... ještě ten večer z kaple s. Václava *královskou* korunu a jiné drahé klenoty naspěch dal vzíti. 319. Což když se pořádně vykonalo dne 17. listopádu, Maximilián korunu *královskou* s ceptrům... přenesti a složiti rozkázal. 321. (Měšťané žádali), aby Maximilián... též *katolické* náboženství pro čest a slávu boží... rozmožoval. 320. Kanovníci... neustále víru *katolickou* veřejně hlásili. 339.

c) Adjektiva tvořená příponami -ní, -ný

Jsou většinou anteponována: Oltářové byli posvěcené i *mešní* roucha a jiné potřeby téhož kostela... se hotovily. 323. Probošt s děkanem... jemu (Maximiliánovi) k ... příjezdu do Měst pražských *radostné* vítání a vinšování vykonali. 320. Místodržící poručil mezi ně (sedláky) *smolné* věnce házeti, od kterých sedlákům *plátěnné* kalhoty se zapálily. 401.

Na anteposici má někde vliv sémantémová funkce adjektiva (Š 26): Pan probošt Maximilána pohnutěně žádal, aby kostel *svatého Víta*, tak i jeho *duchovní* i jiné služebníky... pod... ochranu přijal. 321. (Duchovní služebníky=duchovenstvo.)

Postponována jsou pouze: v neděli *adventní* 322, v první neděli *postní* 322, řád *církevní*. Od arcibiskupa... dle řádu *církevního* nejprve kostel... byl posvěcen. 323. Na postposici může mít vliv jednak distinktivní poloha adjektiva, jednak formulovitost a stáří těchto spojení.

d) Přídavná jména přívlastňovací

V naší ukázce se setkáváme se 4 doklady přídavného jména přívlastňovacího typu vojsko *Fridrichovo*, vojska *Fridrichového*.

Jsou vždy postponována. V tiscích D, H₅, H₆ se nevyskytují.

Příklady: Císařští začali umdlívati, z čehož vojsko *Fridrichovo* zmužilost dostalo. 315. Vůdcové vojska *Fridrichového* jsou také k bitvě hotoví. 315.

e) Deverbativa

Z 25 deverbativ je 16=64% tvořeno příponou -ný, 6=24% příponou -cí a 3=12% příponou -lý (dokonalý, připlynulý, smělý). Je zřejmé, že u adjektiva připlynulý je verbální prvek mnohem zřetelnější.

Na polohu deverbativ má největší vliv stupeň jejich rozvitosti. Málo rozvitá jsou anteponována, silněji rozvitá postponována. V našem úseku se nesetkáváme s vazbami silně rozvitých anteponovaných deverbativ, jež jsou běžné v D a zejména H₅ a H₆. Autor našeho tisku je asi nepokládal za zcela správné. Svou praxí tedy připomíná Beckovského. Častý výskyt postponovaných deverbativ lze, jak se zdá, dobře vyložit i jejich rozvitostí a jejím vlivem na polohu adjektiva.

Příklady:

Maximilián... v kostele V. P. páterův kapucínův za *obdržené* vítězství díky Bohu vzdával; po *vykonaných* modlitbách pan probošt s děkanem s. Víta k němu přistoupili. 320. Když pak sedláci u večer z těch *připlynulých* (po Dunaji) šífů začali municí vynášeti,... vojsko na ně připadlo. 402.

O tom se v knize od Jana Zatočila... o tak hrozném obležení *sepsané* a léta 1685 v českém jazyce *tištěné* vynachází. 340. (Sedláci) také 3 šify bavorským vojskem *naložené* a císaři k pomoci *poslané* rozstříleli. 401. I také tělo Petra Švambergra v kapli s. Tomáše *zazděné* jinám přenešené (bylo). 322. Po *dokonané* bitvě všechny praporec zlatem se *třpýtící* a barvami *měnící*... a celé ležní císařským... za koříst se dostalo. 318.

2. - Zájmena

Zájmena přivlastňovací jsou anteponována ve většině případů, ostatní vždy. O příčinách této polohy viz níže na s. 10.

Příklady:

Tu hned kanovníky z *jich* obydlí Švejdové vyhnali. 339. (Šlechtici) potkavše Fridricha na Pohořelci, jemu *jeho* vojska porážku oznámili. 318. To vidouce lid *jeho*, na utíkání se dali. 315. Maximilián dal vojsku *svému* parolu neb heslo. 314. Maximilián... již okolo malostranských zdi s *svým* lidem stál. 319. Uhři... s žádným napomínáním ani prosbou ouředníkův *svých* se zdržeti nedali. 316.

O *té* bělohorské bitvě v německé knize... nachází se podivné vyznání jednoho nejvyššího. 316. Jaké ale *to* vojsko bylo, *každý* věrný křesťan a upřímný vlastenec pomyslet může. 318.

3. - Číslovky

Číslovky jsou anteponovány vyjímaje tyto případy:

a) Jména panovníků: Ferdinand Druhý. 338.

b) V letopočtech při označení roku: Od toho času až do leta 1648. tato Česká (země dobrá) mnoho zlého zakusila. 341.

c) V označení stran a kapitol: V knize Náděje v kap. 40. na str. 602.-340.

V označení knihy je někdy anteposice, jindy postposice: V knize 4 na strán. 458. nachází se... (316). Tak Bella napsal v 4 knize na str. 450. (400). «Postposice řadové číslovky nastává... antitematicky při určování částí textu (postup: kapitola?-XXVI).» (Š 106.)

BB. Slovesa

1. - Jednoduchý určitý tvar slovesný

V rozbíraném úseku je 251 určitých varů slovesných. Na konci věty stojí 224 tvary, jinde než na konci 24 (19 v hlavní, 5 ve vedlejší větě), ve 3 případech nemůže být sloveso jinde, než kde je.

Příklady:

Následujícího pak roku 1622 na zimnici dne 2. listopádu (arcibiskup) svatě v Pánu *usnul*. 323. Toho času také Švejdové

Staré i Nové Města pražská silně oblehli a skrze patnácte týhodnův... mocně *dobývali*, ... jak to list v předmluvě ... *vysvědčuje* a o tom se v knize od Jana Zatočila... v českém jazyku tištěné *vynachází*. 340.

Zvláštní pozornost hodláme věnovat slovesným tvarům stojícím jinde než na konci věty. Výklady polohy slovesa, jež níže předkládáme, jsou spíše pravděpodobné než jisté. Největší potíž spatřujeme v tom, že polohu slovesa usměrňují někdy dva vlivy; nebývá snadné rozhodnout, který z nich je závažnější. V našem materiálu se jako slovoslední činitelé uplatňují aktuální členění výpovědi, důraz, syntaktické schéma věty a rozložení přízvuků ve větě.

Aktuální členění výpovědi:

Jeví se jako činitel nejdůležitější; přiřítáme mu nekoncovou polohu alespoň v 7 případech: Tak *napsal* Mikoláš Bella. 318. (Věta stojí za výkladem o tom, co o bělohorské bitvě Bella říká.) Jaké ale to vojsko (jež se při bitvě neočekávaně objevilo) bylo, každý... pomyslit muže, že *byl* s. Václav a jiní svatí, kteří... 318. (Možná, že se zde uplatnil i rytmus.)

Důraz:

Obvyklá poloha slovesa je koncová. Stojí-li sloveso jinde a jestliže je pak na konci věty jiné slovo než sloveso, může tato neobvyklá poloha svou nápadností na některá slova upozorňovat, zdůrazňovat je. Domníváme se, že se tento činitel uplatnil alespoň v 7 případech, možná i ve více zároveň s jinými slovoslednými motivy. - Císař Ferdinand... poznajíce, že po složení z generálství knížete z Frydlantu po jeho straně se zle děje, *žádal* ho císař sám od sebe i také skrze kníže krumlovské z Egenbergu, aby Albrecht zase nejvyšší vojanskou správu na sebe přijal. 338. (Valdštejna) ukrutně zamordovali. Takovou, hle, odměnu *vzal* ten dobrý pan Albrecht Václav hrabě z Valdštejna, kníže frydlantský, mechlberský, sagánský a klokovský. 339. (Zde se zřejmě uplatnila i délka Valdštejnova titulu a jednoslabičnost slovesa; to by zde sotva mohlo stát na konci.) - (Vzbouřivší se sedláci) nedbajíce na silnou střelbu z města i ze zámku, předce dnem i noci víc a víc k šturmu *běželi* tak silně, že... 401.

Syntaktické schéma věty:

Někdy se dostane sloveso do nekoncového postavení buď proto, že za ním stojí přechodníková vazba nebo rozvitý infinitiv, nebo proto, že za slovesem následuje výčet, který by těžko mohl být před ním, poněvadž by zhoršoval orientaci ve větě: Fridrich... královské klenoty v Starém Městě *zanechal* obávaje se, aby... 319 Probošt Maximiliána pohnutedlně žádal, aby... katolíky pod svou dobrotivou ochranu přijal, což on také *přislíbil* dlé největší možnosti učiniti. 321. Maximilián *dal* vojsku svému parolu aneb heslo Sancta Maria, Svatá Maria, jejížto obraz na nejpřednějším praporci byl malovaný a zlatem ozdobený. 314.

Rozložení přízvuků ve větě:

Tilli (vedl vojsko) bavorské po levé ruce, neb Bugvoj ještě nebyl zdrav. 315.

Zvratná slovesa

V naší ukázce je doloženo 46 zvratných sloves. Ve 45 případech předchází zvratné «se» sloveso. Mezi zvratným zájmenem a slovesem nejsou obvykle žádná slova (38 dokladů); v 8 případech stojí mezi zvratným zájmenem a slovesem jedno slovo nebo více.

Příklady:

Byl (arcibiskup) muž života svatého a před i po smrti zázraky *se stkvěl*. 323. (Vojáci) nemohouce přeplynouti, mnozí *se stopili*. 316. (Sedláci) to vidouce, k druhému břehu *se obrátili*. 402. A o tom *se* (o obležení Prahy Švédy) v knize od Jana Zatočila, kanclíře Starého Města pražského, o tak hrozném obležení sepsané a léta 1685 v českém jazyku tištěné *vynachází*. 340.

Na polohu zájmena má ovšem vliv i jeho nepřívzvučnost.

2. - Určité sloveso a infinitiv

V naší ukázce je 21 určitých sloves s infinitivem. S výjimkou jednoho dokladu je vždy buď určitý tvar slovesný, nebo infinitiv

na konci věty. Podle vzájemné polohy a podle toho, je-li mezi infinitivem a určitým slovesem nějaké slovo, nebo ne, můžeme tyto doklady schematicky roztrždit takto:

Tabulka 1

Typ	počet dokladů
bránit mohl	8
bránit... mohl	—
se bránit mohl	3
se... bránit mohl	1
mohl bránit	2
mohl... bránit	6
mohl... se bránit	1

Převládají tedy případy, kdy mezi slovesem a infinitivem nestojí žádné slovo. Infinitiv bývá častěji před určitým slovesem.

Příklady: Fridrich... drahé klenoty naspěch *dal vzíti*. 319. Což on (Maximilián) také *prislibil* vedlé největší možnosti *učiniti*. 321. Po takové ztrátě jak u města, i na jiné straně mnoho lidu i 15 kusů sedláci *odtrhnouti a odpočinouti museli* přitom přemejšlejšíce, jak by... 401.

3. - *Opisné pasivum*

Z 22 dokladů stojí ve 20 případech přičestí těsně u pomocného slovesa, a to buď před ním (6 dokladů), nebo za ním (14 dokladů). Přičestí před slovesem je vždy v tvaru jmenném (zachráněn byl); je-li za slovesem, bývá často v tvaru složeném (byl zachráněný). Ve dvou případech je mezi pomocným slovesem a přičestím několik slov.

Příklady:

(Důstojníci Valdštejna...) nejali, jak od J.M. císaře *poručeno bylo*, ale ukrutně zamordovali. 338. Mnozí řeholníci, kteří z Prahy a z Království českého buď *byli vyhnáni*, aneb... odešli, se navracovali, kdež jim také kostely a kláštery *navracené byly*. 322. (Valdštejn) od svých nepřátel... *byl* u císaře zle *obviněn*, načež poručení přišlo, *aby byl jat* a do Vídně *dodán*. 338.

CC. Jiné slovosledné jevy

1. Mezi přívlástek a substantivum se vkládají slova *ale, pak* aj.: Ti *ale* rebelanti ani nato se nepolepšili. 403. Následujícího *pak* roku 1622. 323.

2. Anteposice genitivních přívlástek. Dokladů je však velmi málo: (Šlechtici) potkavše Fridricha na Pohořelci, jemu *jeho vojska* porážku oznámili. 318.

3. Deverbativní doplňkové adjektivum rozvíjející zároveň zájmeno a sloveso stojí mezi zájmenem a slovesem. Byl (to) s. Václav a jiní svati, kteří tak častokrát v chrámu Páně s. Víta *chválící* Boha se slyšeti i viděti dále. 318. Vliv latiny se zdá nepochybný.

4. Vazba akusativu s infinitivem je doložena pouze jednou. S pořádkem slov souvisí však volněji. Pěchota, vzvláště Moravane, *vida se býti* od rejtharstva *opuštěná*, tím zmůžilej... se bránili. 316.

III. - DIARIUM (1757)

AA. Adjektivní přívlástek

1. - *Tvaroslovná adjektiva*

a) Adjektiva kromě typů 2-4

Tato adjektiva jsou téměř vždy anteponována (95,7%).

Příklady:

A jsou tu na 46000. tisíc (!) *zdravého* lidu shromážděno, bylo (město) ...silně zaopatřené. 3. Téhož dne vystavěl nepřítel při *nové vídeňské cestě*... baterii. 3.

Postposice těchto adjektiv je vzácná (4,3%). Většinou jde o polohu distinktivní, nebo determinativní. (Viz s. 6.)

Příklady: V noci... vletěla ohnivá koule k s. Kříži v Starém Městě, kdežto silnou větev od stromu *orechového* urazivši, zadržela se chvíli v ambítě na jedné cihle. 13. (Na rozdíl od ostatních stromů.) O třetí hodině pospíšil náš zástup (jenž ne tak svobody jako potýkáni s nepřítelem žádostiv byl) *pěší* i na koních lehce oblečený... k tomu nebezpečnému ležení. 24. (Na rozdíl od jezdeckva.)

V jednom dokladě se asi uplatnila poloha konstruktivní. « Představa, konstruktivním adjektivem vyjádřená, leží mimo základní soubornou představu, je však k ní ve vnitřním vztahu myšlenkovém. » (Š 117.) Osob *starých i mladých*, z měšťanstva... počítalo se vůbec. 27. (Zesílení výčtem druhů. Š 121.)

Různost polohy u adjektiv *Boží* a *ohnivý*:

Dne 9. června v čtvrtek na slavnost Těla *Božího* nemohly se... procesí konati. 19. Dne dvanáctého června v neděli mezi oktávem *Božího* Těla vyskytl se... oheň. 21. (Rozdíl v poloze snad souvisí s tím, že v prvním případě jde o eucharistickou slavnost, kdežto ve druhém případě o svátek v kalendáři.) Zbouřený vítr *ohnivých* koulí, které pořád do města litaly, plamen víc a víc rozněcoval. 16. Ráno k pěti hodinám vletěla koule *ohnivá* na střechu. 16. (Autor kroniky chtěl možná podtrhnout, že nešlo o kteroukoli kouli, nýbrž právě o kouli ohnivou, zápalnou; ta byla ovšem pro střechu mnohem nebezpečnější než koule kamenná.)

Zdůraznění:

Anteposice je v naší kronice i v jiných tiscích z této doby zcela běžná, téměř monopolní. (Máme na mysli adjektiva této skupiny.) Tím se stala postposice nápadnější. Domníváme se, že jí bylo proto možno někde výhodně využít ke zdůraznění pří-

vlastku: *ohnivá* koule-koule *ohnivá*. Jistějším závěrům však vadí jednak poměrně malý počet vhodných dokladů, jednak nemožnost přesného odhadu, do jaké míry autor opravdu zamýšlel adjektivum zdůraznit. Vždy hrozí nebezpečí, abychom autorovi bezděčně nepřičítali něco, co možná vědomě udělat nechtěl, co je třeba jen dílem neuvědomělé volby ze dvou možností. Na druhé straně se však zdá, že v některých dokladech má postposice svou zdůrazňující funkci: Cejnový peníze (však k vyměnění budoucímu platné a toliko od Pražanův, ne pak od lidu *cizího* a venkovského) přijímány bývaly. 5. Svršek ale jednoho podporního sloupu vůkol tak ztroskotán byl, že aby se kupule *celá* nezbořila, jiné podpory potřebovala. 20.

b) Adjektiva tvořená příponami -cký, -ský

aa) Adjektivum není členem sousloví, jež má ráz zeměpisného jména

Z tabulky č. 5 vyplývá, že poměr anteponovaných přívlastků k postponovaným lze vyjádřit jako 5,6:1. V tabulce nejsou započtena adjektiva císařský (19 dokladů) a královský (37 dokladů) v souslovích, kde je jejich anteposice plně ustálena: *císařský královský* generál 2, *císařská královská* Milost 10, *císařské královské* Nové Město 4 atp. Anteposici v těchto formulovitých souslovích přičítáme vlivu němčiny.

Příklady:

Diarium, to jest každodenní poznamenání toho, co se skrze trvající *nepřátelské pružské královského* hlavního města Prahy obležení... přihodilo. (Název kroniky.) Též mimo rozličných *vojenských* nábytkův... dva veliký falkouny... dovezeny jsou. 3.

Postposice se dá dobře vyložit determinativní funkcí těchto adjektiv, popř. jejich funkcí distinktivní: domů *panských*, domů *měšťanských* 27, obecný lid *vojenský* 9 (na rozdíl od občanů žijících v obležené Praze společně s vojáky), dostatek ctitelův *svatojanských* 6 (na rozdíl třeba od ctitelů mariánských).

Někdy se však dají rozdíly v poloze těžko vysvětlit, jestliže u téhož substantiva a skoro v témž dokladu najdeme jednu anteposici, jindy postposici: Vyšel zase dekret..., kterýž od vysoce

slavné konsistoře *arcibiskupské* 19. máje dostana potvrzení, ... oznámen byl. 6. Dvadcátého máje dán jest nový dekrét od veleslavné *arcibiskupské* koncistoře: aby... 9.

bb) Adjektivum je členem sousloví, jež má ráz zeměpisného jména

Část přívlastků vyjádřených přídavným jménem tvořeným příponou -ský patří do sousloví, jež je jménem místním nebo pomístním. (O rozlišení těchto termínů viz Úvod do toponomastiky¹¹, s. 7-8.) Takových dokladů je asi 90; zcela přesný údaj není možný pro přechodnou povahu několika dokladů. Anteponováno je 19 přívlastků.

Na polohu těchto adjektiv může mít veliký vliv i tradice, pořádek slov zde bude asi ustálenější. Poněvadž máme k dispozici také určité množství místních a pomístních jmen k kroniky Zatočilovy (tisk Z, 1685), můžeme zde do jisté míry sledovat vývoj v pořádku slov. Závěry však musíme přijímat opatrně, neboť máme možnost srovnávat pouze dvě kroniky. Zda Zatočil vzhledem k svému věku (v době vydání kroniky mu bylo asi 55 let) a vzhledem k tématu (obležení Prahy v r. 1648) zaznamenával starší úzus než z r. 1685, lze těžko říci; možné by to bylo.

Nejdříve probereme polohu těchto adjektiv v tisku D.

V názvech bran je adjektivum vždy anteponováno: *Karlovská brána* 1, *Konská* b. 6, *Nová* b. 4, *Oujezdská* b. 24, *Písečná* b. 1, *Pořícká* b. 4, *Říšská* b. 16, *Strahovská* b. 9, *Vyšehradská* b. 9.

Pro označení pražských čtvrtí máme pouze několik dokladů; adjektivum « pražský » je vždy postponováno s výjimkou jednoho dokladu: *královské Nové Město pražské* 4, *Menší město pražské* 20. Ale: Až do toho času trpěl Karlov nad královským Novým *pražským* Městem obzvláště z *Křížový* baterie znamenitou škodu. 23.

Pro názvy náměstí máme jen 4 doklady: *Koňský*, *Malostranský*, *Staroměstský* trh 3; plac *Hradčanský* 6.

V názvech domů je adjektivum vždy anteponováno s výjimkou jediného dokladu: *Černincký* dům 17, *Gallašský* d. 21, *Lob-*

¹¹ Šmilauer, Vl.: Úvod do toponomastiky. Praha, 1963, 219 s.

kovický d. 17, *Mansfeldský* d. 4. Ale: Pro takové potravnice vykázán byl... dům *Lažanský*, naproti s. *Jiljí*. 11.

Pro zahrady známe pouze dva názvy, ty se však častěji opakují: *Bořekovská* zahrada 11, *jezuitská* z. 17. Vedle názvu *Bořekovská* z. nalézáme na s. 12 jako synonymum *Vořechovská* z., ale to jsou názvy, jichž podle kronikářova svědectví užívali Prusové: Jednu (baterii nepřítel postavil) v *Bořekovské* zahradě, již Prušané *Nuslskou* neb v *Vořechovské* zahradě (opravdu ale *Bořekovská* jest) jmenovali. 12.

Pro vinice máme jen 4 názvy: *Černinská* vinice 5, *premonstratská* vinice, *Smetanovská* vinice 21; *Černincký* vinohrad 18. Pozoruhodné je, že v sousloví označujícím vinici, která patřila řádu premonstrátů, je ve 12 dokladech adjektivum anteponováno, v 7 postponováno. Ve všech případech jde o ustálený výčet míst, odkud Prusové stříleli na Prahu: Toho dne vhozeno jest na *Malou Stranu*... z *Žižkova*... 20 ohnivých košů; z vinice *premonstratské* 854 bomeb. 17. Dnes z *Bořikovský* baterie vyhozeno 45 bomeb, 343 koulí; z *Žižkova*... 7 karkašů; z *premonstratské* vinice 214 bomeb. 17. Neustálenost polohy tohoto adjektiva možná souvisí s tím, že někteří tuto skladební dvojici ještě nepokládali za zeměpisné jméno. Adjektiva takto tvořená měla často funkci dnešních přívlastňovacích adjektiv tvořených příponou -ův. (Proto je zde v takových případech píšeme s velkým začátečním písmenem, jsou-li odvozena od jména osobního.)

V názvech baterií jsou tato adjektiva s výjimkou jednoho dokladu vždy anteponována: *bořekovská* b. 17, *fuchská* b. 19, *malostranská* b. 18, *nuslská* b., *sklenářská* b., *žižkovská* b. (vše 26.) Ale: z baterie z *děvčí-hradské* 80 bomeb. 14. (Doklad je nejistý, neboť se dvakrát opakuje předložka. Možná, že jde o chybu tisku, možná, že autor chtěl adjektivum anteponovat a přepsal se.)

Poloha těchto adjektiv v Zatočilově kronice (1685)

V této kronice stojí adjektivum takto tvořené v sousloví, které označuje bránu, vždy za substantivem: brána *Horská* 10, *Konská* 10, *Mostská* 9, *Oujezdská* 5, *Písecká* 5, *Pořícká* 8, *Strahovská* 2, *Svinská* 10, *Vyšehradská* 10, *Zámecká* 5. Poloha adjektiv je tedy v těchto případech úplně opačná než v Diariu.

Na názvy domů a zahrad máme v této kronice bohužel jen několik dokladů: dům *Deboysovský* 4, dům *Saský* 3; zahrada *cistercienská* 12, z. *jezovitská* 8, z. *Wernerovská* 53; ale: *Stručovská zahrada* 12. I na těchto příkladech se jeví znatelný rozdíl mezi L a D: v L zjišťujeme silný sklon k postposici, kdežto anteposice je pouhou výjimkou; naproti tomu v D je výrazná tendence k anteposici.

U jmen vinic stojí v této kronice adjektivum téměř vždy za substantivem: vinice *Alsterlovská* 11, v. *Šindlerovská* 53, v. *Vorlovská* 62, v. *Voříkovská* 53. Na anteposici máme jediný doklad: *Šeblovská* vinice 24. Uvedené názvy nemusí být vždy vlastními jmény. Mohou vyjadřovat prostě vlastnický vztah, jak bylo tehdy u adjektiv tvořených příponou *-ský* běžné (viz i výše), takže nemusela mít ráz jmen zeměpisných. To by se dalo vyšetřit i podle toho, zda se název vinice měnil se změnou jejího majitele. To však už nebylo úkolem našeho článku.

V L nalézáme pouze postposici ještě v některých jiných typech sousloví, jež nejsou doložena v D:

pole *Alsterlovské* 48, p. *Hloupětínské* 61, p. *Hrdlořezské* 11, p. *Vysočanské* 61;

věž *Mostská* 7, v. *rathauská* 9, v. *Staroměstská* 60, v. *svatojindřišská* 12, v. *tejská* 9.

Bylo by tedy možno utvořit závěr, že se u vztahových adjektiv tvořených příponou *-cký*, *-ský*, jež jsou složkou sousloví označujících místní a pomístní jména, projevuje od r. 1685 do r. 1757 výrazný přesun k anteposici. To je tím závažnější, že taková sousloví mívají ráz formulkovitých spojení a že tradice a různé zápisy by spíše těmto přesunům bránily. Přesto však je nutno tento závěr přijímat opatrně. Vždyť máme k dispozici jen dvě kroniky a bylo by třeba ještě více dokladů. Konečně je nutno uvážit, zda nejde o individuální zálibu našich autorů. V tisku D se mohla uplatnit i němčina jako vzor pro český pořádek slov v těchto souslovích.

c) Adjektiva tvořená příponami *-ní*, *-ný*

Jsou převážnou většinou (91%) anteponována.

Příklady: Dekret... ve všech *řeholních* domích oznámen byl, totiž: aby všichni *řeholní* řádové jak pro milou Bohu dokonalost,

tak pro křesťanskou lásku k bližním v čas trvajících města obležení od masitých pokrmů se zdrželi. 6. Do *ciferní* tabule, k Hradčanům obrácené, z kusu... koule litaly. 20. Bomba... srazila z střechy... roh naproti *kamennému* zvonu. 20.

Postposici lze většinou dobře vysvětlit determinativní a distinktivní funkcí těchto adjektiv:

Dne devět a dvacátého máje, jenž byla neděle *svatodušní*, zhotovil nepřítel... 11. (Na rozdíl od ostatních nedělí.) Ale však hned 20. nato sešli se do Prahy lidi *přespolní*, *přinesouc*... potravu. 28. (Na rozdíl od Pražanů.)

Méně jasné je, proč se tato determinativní a distinktivní povaha projevila jen asi v 9% případů. Zcela uspokojivou odpověď lze sotva nalézt. Snad se uplatnila tam, kde toho bylo nejvíce třeba (podle názoru autora kroniky). Je možné, že tato adjektiva podlehla celkovému vývoji k anteposici; připomeňme, že byla v menšině. (Viz tab. 5.) A u některých autorů se mohl příznivě projevit i rostoucí vliv němčiny; tam jsou totiž adjektiva velmi často anteponována.

d) Přídavná jména přivlastňovací

Přídavná jména přivlastňovací tvořená příponou *-ův* se v D nevyskytují.

e) Deverbativa

V našem tisku je 118 deverbativ. Příponou *-cí* je tvořeno 36,6%, příponami *-ný*, *-tý* 57,5% a příponou *-lý* 5,8%.

Souvislost těchto adjektiv se slovesem je však v některých případech už jenom slootovorná; dějovost takových adjektiv bývá slabá. Nevíme ovšem, jak silně byla jejich dějovost pocítována v druhé polovině 18. století. Ve většině případů cítíme dnes jejich verbální prvek zřetelně.

Slabý dějový prvek je podle našeho názoru např. u těchto adjektiv: Poručeno bylo, aby... *cejnový* peníze (však k vyměnění *budoucímu* platné...) přijímány bývaly. 5. Generál... v svém obydlí... zdraví *předešlé* očekával. 3.

Neutlumený a zřetelný dějový prvek mají např. tato adjektiva: Rakušané svého tam (na bojišti) *komendujícího* oficíra s

jeho koněm... ztratili. 4. Armáda... ven vytáhla, chtějí v Nusli za Novým Městem *vyměřené* položení obsaditi. 1. V příbytku... kapitulního posla *vzniklý* oheň v prvním plamenu uhašen byl. 16.

Výklad polohy

Výklad polohy deverbativ je nesnadný, neboť někdy se zde uplatňuje několik slovosledných činitelů najednou, které lze dost obtížně izolovat.

Na polohu deverbativního adjektiva mohou mít vliv tyto činitelé:

aa) Psychologické příčiny

Poloha determinativní: Aby z našeho vojska raněné zajaté u s. Markýty *ležící* na svou starost vzali. 6. Vyskytl se v domě hned vedle kostela *stojícím* první oheň. 12.

Poloha distinktivní: A dosáhla koule 6 liber *vážící* do Židovského města. 4. Nicméně patrné jest v Praze poznamenání domův (skrže dobývání, bomeb a koulí házení) dílem *spálených*, dílem *rozbořených*, dílem *škodlivě postřelených*, jakž následuje. 27.

Poloha parentetická. « Představa, parenthetickým atributem vyjádřená, leží mimo základní soubornou představu, jest k ní připojena volně jako nezávazný přídavek. » (§ 123.) Přišlo... ku krvavému potkání a bití, které okolo Počernic (v Kouřimském kraji, půl druhý míle od Prahy *vzdálených*) začátek svůj vzalo. 2. Začež buď nejvyššímu Bohu, všecko prozřetelně *řídícímu*, věčná chvála a díkůvčinění. 28.

bb) Pořádek slov ve větě

Pořádek slov ve větě činí někdy jinou polohu adjektiva sotva možnou: Vytištěno v Praze a k nalezení u Ignácia Pruši, *zůstávajícího* v Sírkové ulici u Červeného srdce. Titulní list. (Nelze napsat ... u *zůstávajícího* v Sírkové ulici... Pruši.) Tento činitel se uplatňuje málokdy a zpravidla i s některými slovoslednými momenty jinými.

cc) Stupeň rozvitosti adjektiva

a) Holý nebo slabě rozvitý přívlastek

Holý nebo slabě rozvitý přívlastek stává před svým substantivem. Domníváme se, že zde jde o působení celkově silné tendence k anteposici. Vždy jsou anteponována-s výjimkou jednoho dokladu-adjektiva *následující* (4 doklady), *trvající* (7 dokladů), *dotčený* (10 dokladů).

Příklady:

Hned *následujícího* dne, totiž druhého máje. 1. *Následující* dní nepřátelské baterie a ohrady množství dělníkův rozmetalo. 25. Při *trvajícím* dobývání Žižkova stala se jedna rána z kusu do Prahy. 4. V čas *dotčeného* ambroziánského chvalo zpěvu. 25. (Už se o něm na předcházející straně hovořilo.) Ale: Naší z vinice Anjelka *nazvané* zcela a dokonce nepřítelů vypudili. 9. V tu neděli Rogationum *nazvané* začalo se... 6. Až posledně (Prušové) s celou mocí přitáhše, kopec *dotčený* ze všech stran outokem... opanovali. 4. Anteposici by snad bylo možno vyložit podle § 38; ten se domnívá, že anteposice nastává, když adjektivum *dotčený* « odkazuje na to, že věc jest čtenáři již známa ». - « Anteposice je u těchto adjektiv tam, kde jde o přímý vztah, o relativní atrakci (=ten, tento, týž, takový). » § 39. V našem tisku se tyto jemné rozdíly projevují rozdílností polohy adjektiva už mnohem méně než u Bartoše Písaře (1530).

I jiná deverbativa, jsou-li nerozvitá nebo slaběji rozvitá, bývají anteponována: Císařská armáda od Bílé hory a *příležitých* míst pod rozšafným vedením... nejvyššího vůdce a *komendujícího* generála... ven vytáhla. 1. Svrchní kamenná škořepina od *vyskakující* studnice na jedné straně odražená (byla). 20. Domníváme se, že u některých adjektiv je slovesný, dynamický prvek silně utlumen: u adjektiva « *příležitých* » si lze sotva představit nějakou činnost; « *vyskakující* » studnice je kalk podle německého Springbrunnen. Utlumení slovesného prvku přerazuje tato adjektiva od deverbativ k ostatním adjektivům nedeverbativním; u nich je sklon k anteposici, jak víme, hodně silný. Domníváme se, že i u některých adjektiv tvořených příponou -ný je verbální

prvek dost postlačen: ...by nemocni a *raněni* vojáci... dříve k svému zdraví přijít mohli. 6. Zatím rakouská jemu *svěřená* armáda... na dva díly rozvedená byla. 3.

β) Silněji rozvitý přívlastek

Silněji rozvitý přívlastek stává za svým podstatným jménem. Tato poloha zřejmě souvisí s tím, že silně rozvitá přívlastková vazba, jejímž řídicím členem je deverbativní adjektivum, nahrazuje vedlejší větu přívlastkovou. Tato přívlastková věta by ovšem stála až za svým substantivem. Synonymí přívlastková vazba zaujímá i její polohu. Za zmínku stojí, že v takových vazbách často bývá deverbativum až na konci své vazby.

Příklady:

Koule, větším dílem v ohni napřed veskrz *rozpálené*, do města lítaly. 13. Ale: Dne třicátého prvního máje (trvala)... střelba ze všech stran, při které, poněvadž mnoho *rozpálených* koulí padlo, střecha... hořeti počala. 13. (Zde je přívlastek holý.) V tom čase... jiná koule... do varhan, od Jeho císařské král. Milosti Ferdinanda Prvního nákladně *postavených*, vskočila. 16. (Zde by se možná dalo myslit i na působení polohy parentetické.) Ale: Ačkoli však nepřítel těmto dělníkům, jako i *vystaveným* piquetům v Bubnech častým... střelením nemálo překážel. 18. (Holý přívlastek.)

dd) Německý vzor

Působení němčiny přičítáme anteposici některých rozvitých přívlastků vyjádřených deverbativy. Jde o dva typy; schematicky je lze znázornit takto:

α) deverbativní přívlastek + rozvíjející člen deverbativního přívlastku nebo substantiva + řídicí substantivum.

β) přívlastek + rozvíjející člen deverbativního přívlastku + deverbativní přívlastek + řídicí substantivum; přívlastek postupně rozvíjející, někdy přívlastek několikanásobný.

Příklady:

V čas *trvajících* města obležení. 6. Toho dne dostal nepřítel své větší děla s *přináležející* k dobývání města municí. 11. Veřejná procesí rovně na poděkování *vysvobozené* od nepřítele Prahy držaná byla. 25.

Armáda... přes Bubeneč a dřevěný, k Poslednímu penízi *vedoucí* most s dostatečnou potravou... ven vytáhla. 1. Rakušané svého tam *komendujícího* oficíra s jeho koněm... ztratili. 4. Příčiněním (zvláště slavné Leopold Palffyské na tom místě v kvartýru *pozustávající* pěchoty) pokaždý šťastně (oheň) byl uhašen. 23. Naší... obořili se... na ostatní z druhé strany *stojící* ležení; trvalo střelení... 24. Ráno však obsadili Kroátové Žižkov a ostatní od nepřítele *opuštěné* ohrady, na kterých... 23.

2. - Zájmena

Zájmena jsou téměř vždy anteponována. Postposice je doložena jen devětkrát.

Příklady: Uhří v *takové* příležitosti rozličné věci k potravě kořistovali. 20. Odpoledne usiloval nepřítel *tuto* baterii zase opanovati. 20. Však ale *naší* dělostřelci... statečně jemu (nepříteli) odpírali. 3. Dřevěný most ... příčiněním mlynářů a *jejich* pomocníků rychle... odnešen byl. 2. ... by ... vojáci ... k *svému* zdraví přijít mohli. 6.

Příklady na postponovaný zájmený přívlastek:

(Přehled ostřelování Prahy), jakž se o tom každodenně od 24 do 24 hodin králi *samému* zpráva dávala. 26. (Zdůraznění.) Dne šest a dvacátého máje v noci vojáci *naší* za Vyšehradem proti nepřátelskému lodnímu mostu na silný piquet připadli. 9. (Snad se zdůrazňuje, že nešlo o vojáky cizí; pak by se zde uplatnil motiv determinativní. Š 151. Na druhé straně je však ze souvislosti jasné, že to nebyla jednotka nepřátelská, nýbrž vlastní.) Nepřítel pohodlí nabyl, také královské Nové Město pražské a Hrad *jeho* oblehnouti. 4. (Je asi míněn pražský Hrad, nikoli nějaký hrad na Novém Městě. Postposici by pak bylo možno vyložit tím, že « příslušnost jest dostatečně určena významem substantiva ». Š 154.) Podobná příčina asi způsobila postposici v tomto dokladu: Počala tehdyž (po ústupu Prusů) Praha srde *své* rozšiřovati, byvši její radost tím větší... 24.

3. - Číslovky

Základní a řadové číslovky se v našem tisku vyskytují velmi často. Na číslovku druhovou máme pouze jediný doklad (trojí). S výjimkou jednoho případu jsou číslovky vždy anteponovány: Ale však hned 20. nato sešli se do Prahy lidi přesporní přinesouc sebou dostatečnou lacino potravu, hus *jednu* dávali za 39 kr. i laciněji, slepici za 27 kr., *jedno* vejce za 1½ kr. 28.

BB. Slovesa

1. - Jednoduchý určitý tvar slovesný

V hlavní větě stojí určité sloveso většinou jinde než na konci, ve vedlejší naopak často až na konci. (Viz i s. 39.)

Jako nejdůležitější činitel se uplatňuje aktuální členění výpovědi. Jeho vliv je v naší kronice zvláště veliký, poněvadž už jejím uspořádáním podle kalendáře je dáno, že mnoho vět začíná datem a pak výkladem, co se tehdy přihodilo. Schéma «příslowecné určení+určité sloveso+podmět+ostatní rozvíjející větné členy» je hodně časté, i když ne monopolní.

Příklady:

Dne třidcátého prvního máje *trvalo* města dobytí a střelba ze všech stran. 13. Druhého máje v ponděli *přitáhla* nepřátelská armáda blíž královské vyšší Malé Strany a *postavila* své ležení na vrších. 1. Druhého června přehrozným střílením *směřoval* nepřítel na hlavní kostel s. Víta. 15. Ale: Dne sedmnáctého června... Norbert Klupp, na Hradě pražským u s. Víta kanovník a vicarius generalis (p. tit.), po krátké nemoci *usnul* v Pánu okolo půl jedenáctý před polednem. *Bydlel* on z počátku v arcibiskupské residenci... 22.

Někdy obsadí koncové postavení větný člen, který chce autor zdůraznit: Stala se opět přesilná do kostela rána, kterou se druhý pilíř v okně vprostřed kostela dolu *svrhl* tak *hřmotně*, jako by se celé klenutí bořilo. 12.

Jindy se dostane určité sloveso v hlavní i vedlejší větě do

nekoncové polohy vlastně více nebo méně formálně, poněvadž za ním následuje rozvitá přechodníková vazba. Tyto vazby mohou mít někdy vzor v obdobných vazbách německých (např. ohne zu). Však ale naši dělostřelci dnes i zejtra statečně jemu *odpírali*, dotčenou baterii z obouh stran dosáhnouce a kazice. 3. Ten vejpad tak se poštěstil, že naší... zcela a dokonce nepřítel *vypudili*, veliký tři kusy za kořist dostavše. 9. V tom čase... padla mezi ně (vozy s prachem) nenadále bomba, ale bez další škody, krom že kolo u jednoho vozu *odrazila*, prachu se nedotknouc. 13. Nicméně vojáci mnoho nepohodlí *snášeli* pro dešť, majíce nedostatek na celtých aneb barácích. 3. (Zde se uplatnili oba činitelé najednou.)

Někdy se dá poloha určitého slovesa na konci hlavní věty sotva vyložit zcela uspokojivě: V noci vojáci naší za Vyšehradem proti nepřátelskému lodnímu mostu na silný pikvet *připadli* a jej porazili. 9.

Poloha určitého slovesa na konci vedlejší věty je běžná. Příčinou je -podobně jako v jiných soudobých i starších tiscích- působení němčiny a latiny. Příklad: Toho dne dostal nepřítel své větší děla..., s kterými on zvlášť proti Novému Městu směřující baterie *osadil*, a poněvadž hrozně s Prahou naložiti *minil*, byl on... přípravami (k střelbě) zaneprázdněn. 11.

Zvratná slovesa

Mezi slovesem a zvrtným zájmenem se nestává většinou žádné slovo. (Viz tabulku 4. Tam jsou zachyceny i jiné případy, kdy mezi slovesem a zájmenem je jedno nebo více slov.) Zvratné zájmeno je buď předklonné, nebo příklonné, stojí-li těsně u slovesa. Na postavení zvrtného zájmena má největší vliv jeho nepřízvučnost.

Příklad:

Když pp. vikáriste... z sákrístie vyjítí chtěli, stala se opět přesilná do kostela rána, kterou se druhý pilíř v okně vprostřed kostela dolu *svrhl* tak *hřmotně*, jako by se celé klenutí bořilo. 12. Dne 9. června v čtvrtek na slavnost Těla Božího nemohly se nikdež obyčejné procesí konati. 19.

2. - *Určité sloveso a infinitiv*

Jak jsme již vyložili, sloveso v hlavní větě stává zpravidla jinde než na konci. Této tendenci podléhají i modální slovesa. Domníváme se, že se takto neutralizovala schopnost zdůraznit modálnost děje polohou modálního slovesa, neboť nekoncová poloha už nebyla ničím nápadným a neobvyklým.

Příklady: Co přes tři dni u jednoho každého potavy stačilo, *muselo* se do magazínu aneb potravnice složit, pak... 1. Zdálo se, jako by silný výpad následovati *měl*. 9. (Pruský král nařídil ústup) pod touto pokličkou: že, jsouc lid ustavičnou tam práci již velmi zemdlený, *chce* král na místo něho jiný neustálý lid dostaviti. 23. ... by nemocni a raněni vojáci lépeji zaopatření býti a dříve k svému zdraví přijíti *mohli*. 6.

3. - *Opisné pasívum*

Příčestí stojí obvykle před pomocným slovesem. Mezi příčestím a pomocným slovesem zpravidla nebývá žádné slovo (bráněn byl). Viz i tabulku 4 na s. 42.

Příklady:

Toho dne *vhozeno jest* na Malou Stranu 197 bomeb. 16. Dnes na Malou Stranu *vhozeno bylo* 189 bomeb. 15. Ve čtvrtek vyšel zase dekret..., kterýž... dostana potvrzení, ve všech řeholních domích *oznámen byl*, totiž: aby... 6. Při tak veliké zkáze *bylo* znova přísně *poručeno*: z ostatních střech šindel srážeti. 16. Dne šestého června *byl* již druhý dekrét všechněm duchovním domům... skrze konistorského kursora *přednešen*: aby... 18.

CC. Jiné slovosledné jevy

1. - *Anteponovaný neshodný substantivní přívlástek*

V celém tisku je 36 dokladů. Je to mnohem více než jinde. Můžeme je roztrdit do dvou základních skupin podle toho, je-li anteponován prostý genitiv (24 doklady), nebo pád předložkový (12 dokladů).

Příklady:

(Neštěstí) na levé křídlo našeho vojska nad *invalidův* domem udeřilo. 2. Tehdáž byli vojenský vozové vůkol novoměstských zdi, nejvíce ale u královského *invalidův* domu postavený. 1. Ačkoliv i v martinické a s. *Václava* kapli, kteréž... bez ourazu byly, mše svatě sloužiti se mohly. 12. *Kteréhožto rozvodnění* prudkost... most... odnesla. 13. Arcíkniže u sv. hrobu *země* zázračného patrona při oběti mše svatě přítomen býti ráčil. 6.

Od ukrutného z *kusů a moždírů* dobývání (naši Menší Město) úplně vysvobodili. 20. V neděli skrz všeobecné *od vrchnosti* nařízení poručeno bylo. 5. Aby... jistou v *hotovosti* anticipací... učinili. 9. Duchovenstvo ... do kaple císařského a královského *pro slečný* stavení velebnou Svátost přeneslo. 12.

Tato poloha neshodného přívlátku není však přes relativně veliký počet jevem pravidelným:

Desátého máje spatřilo se prejské ležení... respective nad domem *invalidův*. 5. Střecha hlavního kostela, nad kapli *nejsvětější Trojice Boží*, často hořeti počala. 13. (Koule) odskočila na zeď kostelní, nedaleko od prvního hrobu s. *Jana Nepomuckého*, podle *téhož svatýho* statuy, a tu znamení zanechala. 13. Bomba... oltář... v nic uvedla, *statuy sv. Víta*, za velkým oltářem dolu sražené, rameno a nohu ulomila. 15.

Tyto vazby se vyskytovaly už ve staré češtině: k svatého Martina hrobu. Viz např. Gebauer¹², s. 84-85. Byly však běžné i v němčině, jak dosvědčuje Paul¹³, s. 286-287, a v latině (Novotný¹⁴, s. 268-274 aj.). Zdá se, že se zde nejspíše uplatnil německý a možná i latinský vzor. Zda náš kronikář znal starou češtinu, nevíme; vždyť ani jeho jméno nám není známo. (U Beckovského by ovšem tuto znalost bylo možno předpokládat.) Anteponovaný genitivní přívlástek dosvědčuje u Bartoše Písaře Šmilauer¹⁵ na s. 17 a anteposici předložkového pádu na s. 22. Oberpfalcer¹⁶ zaznamenává na s. 107 příklady z let 1513-1671.

¹² Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého. Díl IV. Skladba. K vydání upravil F. Trávníček. Praha, 1929, 763 s.

¹³ Paul, H.: Deutsche Grammatik. Band III. Teil IV: Syntax (erste Hälfte). 2. nezměněné vydání. Halle (Saale), 1956, 456 s.

¹⁴ Novotný, F.: Historická mluvnice latinského jazyka. Svazek druhý. Praha, 1955. 361 s.

¹⁵ Viz pozn. 4.

¹⁶ Oberpfalcer, F.: Jazyk knih černých, jinak smolných. Praha, 1935, 355 s.

Trávníček¹⁷ cituje doklady z Komenského (s. 157). V našich tiscích se s anteponovaným genitivním přívlaskem setkáváme v L, R, Z (1685-1686). Dalo by se proto uvažovat o tom, zda snad nejsou anteponované substantivní přívlasky spíše jakýmsi syntaktickým přežitkem, který se udržel až do doby značně později. Jednoznačnějším závěrem vadí také to, že nám chybějí údaje o frekvenci anteponovaného genitivu ve větším počtu prací, abychom si mohli utvořit představu o jeho životnosti.

2. - Vkládání slov mezi větné členy

Mezi řídicí substantivum a přívlasek bývá někdy vkládáno pomocné sloveso, příslovce nebo spojka, takže se tím z dnešního hlediska těsnost vztahu poruší. V našem tisku je 12 takových případů. Vliv latiny se zdá zřejmý (sr. např. polohu lat. autem, fere atp.), někde možná působila němčina. Z některých dokladů by se dalo usuzovat i na zřetel rytmičtý.

Příklady:

První *byl* den měsíce máje, když... 1. Prušané... koně *pak* jeho dolu s kopce svalili. 4. Lidé každou *skoro* hodinu co hasiti (měli). 19. Dne *však* dvacátého prvního, ráno... 24.

Rejstřík těchto slov: ale, byl, dnes, naproti, pak, skoro, tak, tam, však.

Interposice předložky

V jednom případě stojí předložka mezi členy postupně rozvíjejícího přívlasku: Nadto, hrozný *v* ten čas, zbouřený vítr... plamen víc a víc rozněcoval. 16. Nejde-li o chybu tisku, mohli bychom snad uvažovat o nějaké stylistické « ozdobě » nejspíš podle latinského vzoru (magna ex parte). Zde ovšem nejde o případy zcela totožné.

3. - Deverbativum jako doplněk

Rozvíjí-li deverbativum zároveň zájmeno a sloveso, je vždy postponováno. Dokladů máme však málo, jen 3 v celém tisku. I zde by bylo božno uvažovat o vlivu latiny.

¹⁷ Trávníček, F.: Historická mluvnice česká. III. Skladba. Praha, 1956, 199 s.

Příklady:

Ohnivý koše... jsou na způsob podlouhlých koulí, které, silným tlučením volově kulky a rozličné zapalující věci dovnitř vražené *mající*, náramnou škodu činí. 13. Koule... do varhan... vskočila, je, na vyšším kůru *stojící*, rozbořila. 16. Všechny se na zem uvrhly krom jedné strávní slečny, kteréžto uteci *chtějící* kus z rozskočené bomby půl hlavy odrazil. 17.

4. - Akusativ s infinitivem

Máme pouze jediný doklad. Infinitiv je na konci vazby.

Náramně lituje Jeji císařská a královská Milost slyšíc: tak *mnoho* generálův s takovým množstvím vojska v Praze *zavřenu býti*. 10. (Citát z císařovna dopisu.)

IV. - KVANTITATIVNÍ SROVNÁNÍ BECKOVSKÉHO POSELKYNĚ S DIARIEM

AA. Adjektivní přívlasek

Kvantitativní zastoupení jednotlivých druhů adjektivního přívlasku zaznamenává tabulka 5.

BB. Slovesa

1. - Jednoduchý určitý tvar slovesný

Poloha jednoduchých tvarů slovesných je zřejmá z této tabulky:

Tabulka 2

Tisk	Postavení jednoduchého určitého tvaru slovesného ve větě			
	hlavní		vedlejší	
	S	K	S	K
B	96=29%	235=71%	39=18%	178=82%
D	136=62,1%	83=37,9%	25=12,9%	168=87,1%

S=postavení určitého slovesa jinde než na konci věty, zpravidla středové; K=postavení na konci věty. V této tabulce jsou započtena i zvrtná slovesa. Za koncové pokládáme typy ... bránil se., ... se bránil., ... se ... bránil. Případy, kdy sloveso nemůže mít jinou polohu, než jakou má, kde není možnost volby polohy, zde nezaznamenáváme. Takových případů je však v každém tisku stejně jen několik.

Pokud se týká hlavní věty, je mezi B a D velký rozdíl. V B převládá postavení na konci věty (1:2,45), kdežto v D je naopak mnohem častější poloha jinde než na konci (1,62:1).

Rozdíly v poloze jednoduchého tvaru slovesného ve vedlejší větě nejsou zdaleka tak vyhraněné jako ve větách hlavních. Ke zjištění stupně statistické významnosti procentuálních rozdílů mezi oběma tisky jsme použili testu χ^2 . Vypočtené hodnoty $\chi^2 = 2,723$; $2,883$ jsou menší než kritická hodnota 3,8 při 5% ní hladině významnosti. Statistickou významnost rozdílů se nepodařilo prokázat. To znamená, že z ryze statistického hlediska je možno chápat rozdíly mezi B a D jako náhodné, nepodstatné. Jinými slovy řečeno, za 57 let nedošlo v postavení určitého tvaru slovesného ve vedlejší větě v našich dvou tiscích k žádné významné kvantitativní změně.

Zvrtná slovesa

O tom, zda mezi určitým slovesem a zvrtným zájmenem stojí nějaké slovo, nebo ne, nás informuje tato tabulka:

Tabulka 3

Tisk	Mezi zvrtným zájmenem a slovesem	
	není žádné slovo	je aspoň jedno slovo
B	105 = 64,8%	57 = 35,2%
D	57 = 58,2%	41 = 41,8%

Čísla znamenají počet dokladů.

2. - Určité sloveso a infinitiv

V hlavní větě nalézáme v tisku B modální sloveso ve 27 případech na konci věty, v 16 jinde než na konci. V tisku D

je ve 4 případech na konci a v 19 jinde než na konci. Oba tisky se tedy výrazně liší polohou modálního slovesa v hlavní větě.

Ve vedlejší větě je v tisku B modální sloveso ve 30 případech na konci a v 18 jinde než na konci. V tisku D nalézáme modální sloveso v 26 případech na konci a v 6 jinde než na konci. Ve vedlejší větě je tedy v obou tiscích silná tendence klást modální sloveso za infinitiv na konec vedlejší věty. V D je tento sklon ještě zřetelnější než v B.

Uvedené výsledky se plně shodují s tím, co jsme zjistili u ostatních jednoduchých tvarů slovesných. Jednoduché tvary modálních sloves se tedy chovají stejně jako jednoduché tvary slovesné sloves nedomálních.

Postavení infinitivu

V B stojí modální sloveso na konci své vazby v 57 případech (28 v hlavní, 29 ve vedlejší větě), v D ve 33 případech (5 v hlavní větě, 28 ve vedlejší).

V B nalézáme infinitiv na konci vazby v 35 případech (16 v hlavní větě, 19 ve vedlejší), v D ve 22 případech (18 v hlavní větě, 4 ve vedlejší větě).

V obou tiscích stojí tedy modální sloveso častěji na konci své vazby. Obě kroniky se však liší polohou modálního slovesa uvnitř své vazby ve větě hlavní a vedlejší. V B jsou rozdíly malé, kdežto D dává v hlavní větě jednoznačně přednost pořadí modální sloveso + infinitiv a ve vedlejší větě infinitiv + modální sloveso. Vliv němčiny na D se zdá dosti pravděpodobný.

Poznámka:

Aby byla zajištěna stejnorodost výsledků, počítáme zde jen s indikativem modálních sloves, nikoli s jejich kondicionálem ani s pasívem.

Nepatrné rozdíly v součtech vazeb modálních sloves souvisí s tím, že vazby, kde je poloha slovesa plně ustálena, nelze přiřadit ani k případům, kdy je sloveso na konci, ani tam, kde má polohu nekoncovou.

4. - Tabulka typů a postavení slovesných tvarů

Typ slovesného tvaru	Poloha slovesného tvaru							
	Poselkyně				Diarium			
	hl. věta		vedl. věta		hl. věta		vedl. věta	
	S	K	S	K	S	K	S	K
brání, bránil	78	186	37	128	104	70	17	150
bránil se	14	1	—	—	27	1	2	1
se bránil	4	38	—	28	4	5	4	3
se... bránil	—	10	2	22	1	7	2	14
jsem bránil	—	—	—	—	1	—	—	—
jsem... bránil	—	—	—	1	—	—	—	—
bránil jsem	2	—	—	—	—	—	—	—
bránil... jsem	—	—	—	1	—	—	—	—
se jsem bránil	—	—	1	—	—	—	—	—
bránit budu	—	—	—	1	—	—	—	—
budu... bránit	—	—	—	1	—	—	—	—
byl bráněn	—	—	—	2	—	3	—	—
byl bráněný	—	—	—	—	1	—	—	—
byl... bráněn	1	1	—	4	2	11	—	—
byl... bráněný	—	—	—	1	—	5	—	—
bráněn byl	5	11	2	10	18	26	—	17
bráněný byl	—	—	1	2	—	9	—	7
bráněn... byl	—	2	—	1	—	1	—	—
bráněný... byl	—	—	—	—	—	1	—	—
by bránil	—	—	—	11	—	—	—	—
by... bránil	—	—	1	24	—	1	1	16
by se bránil	—	—	—	1	—	—	—	—
by... se bránil	—	—	—	5	—	—	1	1
by se... bránil	—	—	1	6	—	—	—	9
by... bránil se	—	—	1	—	—	—	—	—
by... byl bráněn	—	—	—	2	—	—	—	—
by bráněn byl	—	—	—	1	—	—	—	—
by... bráněn byl	—	—	—	4	—	—	—	—
byl by... bránil	—	3	—	—	—	—	—	—
byl... by... bránil	—	—	—	—	—	—	—	1
byl by se bránil	—	1	—	—	—	—	—	—
by... byl se bránil	—	—	—	1	—	—	—	—
mohl bránit	—	3	—	2	—	—	—	2
mohl... bránit	1	9	—	9	5	5	—	1
bránit mohl	1	25	—	17	2	1	1	23
bránit... mohl	—	2	—	—	—	1	—	1
mohl se bránit	—	2	—	—	—	—	—	1
mohl se... bránit	—	—	—	2	2	3	—	—
mohl... se bránit	—	—	—	—	—	2	—	—
bránit se mohl	—	—	—	3	—	—	—	1
se mohl bránit	—	—	2	1	—	—	—	—
se mohl... bránit	—	—	3	—	—	—	—	—
se bránit mohl	—	—	1	2	—	1	—	1
se... bránit mohl	—	—	—	6	—	1	—	1
mohl... bráněn být	—	—	—	3	—	—	—	—
přinucen byl... bránit	1	—	—	—	—	—	—	—
bránit přinucen byl	—	1	—	—	—	—	—	—
by... mohl bránit	—	—	—	2	—	—	—	—
by... mohl... bránit	—	—	—	1	—	—	—	—
by... bránit mohl	—	—	—	4	—	—	—	5
by se... bránit mohl	—	—	—	1	—	—	—	—
by mohl... se bránit	—	—	1	—	—	—	—	—
by se mohl bránit	—	—	—	—	—	—	—	1
by se... mohl bránit	—	—	—	1	—	—	—	—
by... bráněn být... mohl	—	—	—	—	—	—	—	1
by... byl mohl... bránit	—	—	—	1	—	—	—	—
by... byl... bránit mohl	—	—	—	1	—	—	—	—

O významu značek S, K viz výše tabulku 2

3. - Opisné pasívum

V obou tiscích se nejčastěji vyskytuje typ « bráněn byl »: v B 65,1%, v D 60,4% všech typů opisného pasíva. Na druhém místě je typ « byl... bráněn »: v B 14%, v D 12,9%. Poměrné zastoupení těchto typů je tedy v obou kronikách velmi podobné.

V obou tiscích stojí mnohem častěji přičestí (v tvaru jmenném nebo složeném) před pomocným slovesem (bráněn, bráněný byl) než naopak (byl... bráněn). Je zajímavé, že poměr obou těchto typů je v B i D skoro týž: 3,77:1 (B) a 3,59:1 (D).

Opisné pasívum má silný sklon k poloze na konci věty, především v B. Poněkud překvapuje, že v D převažuje i v hlavních větách poloha pasíva na konci věty, ačkoli jednoduché tvary slovesné mají v tomto tisku výraznou tendenci stát jinde než na konci věty.

V. - HISTORICKÝ VEJTAH (1758)

AA. Adjektivní přívlastek

1. - Tvaroslovná adjektiva

a) Adjektiva kromě typů 2-4

Tato adjektiva jsou vždy anteponována s výjimkou 5 dokladů, jež jsou postponovány.

Příklady anteponice:

V tu stranu... jest malá rovina, v jejímžto prostředku... 4,2. sl. Oheň... se začal, a to s tak dobrým oučinkem, že brzy celý první řad nepřátelského levého křídla potlučen byl. 8,2. sl.

Důvody anteponice jsou podobné jako v tisku D. Domníváme se však, že se tu ještě uplatnil silný vliv němčiny; tam je totiž anteponice adjektiv hodně častá.

Příklady postposice:

Který (arcikníže) na křtu svatém jména Maximilian, František... dostal. 5,1. sl. (Poloha emocionální. « Ve významu » po-

svátný, posvěcený" jest postponováno. » Š. 60.) Mimo asi jednoho sta mužů *sprostých* pan setník... zabit ... byl. 9,1. sl. (Poloha distinktivní; na rozdíl od «oficírů».)

b) Adjektiva tvořená příponami -cký, -ský

Jsou převážně anteponována:

Když *nepřátelská pruská* armáda z tohoto království dokonale vyhnána byla... 12,2. sl. Střelba z *pruských* tarasů se odvojnásobnila. 10,1. sl. Všickni *císařští královští* v *královských pruských vojenských, městských* neb v *dvorských* službách stojící poddaní z nich zpátky povoláni byli. 5,1. sl.

Ze 33 postponovaných adjektiv případnou na typ «král polský» 22 doklady, 5 na typ Město pražské, 3 na spojení (královský) Hrad pražský a 2 na spojení Království české. Zbývající doklad zní takto: Prušáci... na jednom (z vrchů), na němž jedna velebným pánům páterům *premonštratským* patřící vinice leží... 9,1. sl. (Poloha distinktivní.)

U sousloví, jež jsme uvedli v předcházejícím odstavci, není nikde doložena anteposice. Ale: Jich královské Vyvyšenosti královští *polští* a *saští* princové Xaverius a Karel do Prahy přijeli. 7,2. sl. Podobně 2,1. sl.

V souslovích, jež označují, lesy, ulice, brány, zahrady a vinice, se setkáváme s důslednou anteposicí. Máme však celkově málo dokladů: Z druhé strany v tomto Království českém, totiž v *Králohradeckém* kraji u hořejšího *Plesnerského* lesa mezi jedním vejběžním houfem... ostré zápolí se přihodilo. 2,2. sl. Podobně: z celého *Králohradeckého* kraje 5,1. sl., v *Králohradeckém* kraji 6,1. sl., v *Boleslavském* kraji 8,1. sl.; na *Jindřichské* ulici 10,1. sl., v tak nazvané *Truhlářské* ulici 10,1. sl.; před *Vyšohradskou* bránou 9,2. sl.; v *Bořikovské* zahradě 10,2. sl.; na *premonštratské* vinici 9,2. sl. (U tohoto dokladu lze stěží rozhodnout, jde-li o pouhé vyjádření vlastnického vztahu, tj. že vinice patří premonstrátům, nebo o název.)

c) Adjektiva tvořená příponami -ní, -ný

Jsou vesměs anteponována: Když *vítězná* císařská královská

armáda v stíhání nepřítele... pokračovala, pan generál... outok učinil. 12,2. sl.

d) Přídavná jména přivlastňovací tvořená příponami -ův, -in

V našem tisku nejsou doložena.

e) Deverbativa

Ze 106 deverbativ je 72 = 67,9% tvořeno příponou -ný, -tý, 28 = 26,4% příponou -cí a 6 = 5,7% příponou -lý.

Deverbativa jsou téměř vždy anteponována:

Počet do Prahy *vhozených* bom, koulí, harhasů, též kamení ztěžka říci se může. 12,1. sl. Neméně asi tisíc *poraněných* Prušáků u Svatý Markéty a přes osm set ve Hvězdě, jež blíž Prahy *ležící* obora jest, císařskému královskému vojsku do rukou přišlo. 11,2. sl. Ten ze všech stran *utíkající* nepřítel ale, dílem přes Benátky a Mladou Boleslav, dílem přes Velvary a Litoměřice v své cestě pokračoval a od císařských královských za ním v patách *nasledujících* houfů škodu trpěl. 12,1. sl. Anteposici rozvitých deverbativ přičítáme působení němčiny.

Postposice je vzácná:

Nepřítel... druhou (baterii vyhotovovati začal) na premonštratské vinici nedaleko od vinice Sklenářka *řečené*, třetí na vrchu... 9,2. sl. Podobně: na zbrojním šifu Mocnář *nazvaném* 7,1. sl., v Paříži na place Kreve *řečeném* 7,2. sl. (Poloha distinktivní. Š 53.) Generál polní vůdce hrabě z Broune vrchy okolo Šandavy *ležící* osaditi dal. 3,2. sl. (Poloha determinativní. Š 36.) K... králi ... jeden Boha prázdný člověk z Arrasu *rodilý*, Robert Damien jménem, ... se přiblížil. 5,2. sl. (Poloha distinktivní. Š 46.)

2. - Zájmena

Jsou anteponována s výjimkou jednoho dokladu: Její Milost ovdovělá královna pruská v sedmdesátém prvním roku věku *svého* umřela. 12,2. sl. «Je-li substantivum, u něhož stojí při-

vlastňovací zájmeno, samo atributem, zájmeno následuje. Příčinou toho jest, že atributivní jméno tvoří se svým jménem určeným pevnou skupinu, kterou nemůže rytmicky slabé zájmeno roztrhnouti; staví se tedy za ni.» (Š 148.)

Zvratné zájmeno «svůj» stojí někdy mezi adjektivem a substantivem: Generál polní vůdce... tam až do třech hodin z poledne s celým *svým* vojskem setrval. 4,1. sl. Na tento pořádek slov mohla mít vliv kancelářská němčina: «Der Zwischenstellung des Gen. analog ist die gleichfalls in der Kanzleisprache übliche des Possessivpron., vgl. gegenwärtige meine Beyträge Le. 12, 275, 7, gegenwärtige seine Schrift 18, 176, 16.» Paul¹⁸, s. 92.

3. - Číslovky

Číslovky jsou většinou anteponovány. Do Prahy *třiadvacet tisíc třiadesáte* bom, *osmapadesát tisíc tři sta a sedmdesát* koulí a *pět set čtyřeceti sedm karkasů* se vhodilo. 12,1. sl. Ta bodná rána po pravé straně do královského těla mezi *čtvrtou* a *pátou* žebrou pod prsa šla. 5,2. sl. Jak nejdřív... armáda *prvního* dne měsíce máje z Bílé hory se hnula... 8,1. sl.

Označuje-li číslovka hodiny, pak základní bývá někdy postponována (jedna), jindy anteponována; řadová je častěji postponována: Osmýho téhož dne měsíce prasince okolo hodiny *jedne* z poledne Její ...královská Milost ...mladého arciknížete... na svět porodila. 5,1. sl. Prvního dne měsíce ledna mezi *dvánáctou* a *jednou* hodinou po půlnoci... generál... outok učinil. 5,1. sl. On (generál polní vůdce)... tam až do *třech* hodin z poledne s celým svým vojskem setrval. 4,1. sl. Dvacátého dne měsíce unora okolo hodiny *čtvrté* z rána pan generál strážník... outok učinil. 6,1. sl.

BB. Slovesa

1. - Jednoduchý určitý tvar slovesný

Ze 450 určitých tvarů slovesných stojí na konci věty 425, jinde než na konci 18, a to 15 v hlavní a 3 ve vedlejší větě. V 7 případech sloveso nemůže stát jinde, než kde je.

¹⁸ Viz pozn. 13.

Jinou polohu slovesa než na konci lze celkem dobře vyložit takto:

a) Nekoncová poloha slovesa je vlastně jen formální, neboť za ním následuje rozvitá infinitivní vazba odpovídající německé vazbě infinitivu s «zu». (7 dokladů.) Tyto vazby by bylo možno nahradit českou vedlejší větou uvozenou spojkou «aby»: Mezitím nepřítel příležitost a dosti času *měl* se posílit a se všech stran s hradbami a násypy se opatřiti. 3,2. sl. Nebo na žádný způsob dobře *nebylo*, císařské královské vojsko, které od osmého dne měsíce pod širým nebem, a to před očima nepřítele, stálo, ještě více unavovati a obtěžovati. 4,1. sl.

b) V 5 případech následuje za slovesem tak bohatý výčet, že je postavení slovesa až na konci věty nemožné: Mezi zabitými *vynacházel* se generál polního vůdce zástupník hrabě z Radicati, od Josef Esterházkého regementu nejvyšší P. z Scent-Ivany, od Kolovratského regementu nejvyšší strážník pan z Mahlern a od střelby vrchní adjutant Tegel, spolu s patnácti jinými vrchními oficíry. Mezi poraněnými *byl* pan generál polní strážník kníže z Lobkovic, nejvyšší a adjutant baron z Hager, spolu s jedním stem třemi jinými nejvyššími a vrchními oficíry. 3,1. sl. (Zde se uplatnily také přízvukové poměry.)

c) Za slovesem následuje přechodníková vazba, nebo zájmeno odkazující k následující větě. Doklady jsou však ojedinělé: Generál... s tou největší prudkostí na pravé křídlo císařské armády *udeřil*, chtěje jej poraziti. 8,2. sl. Za největší štěstí se držeti *musí* to, že... 5,2. sl.

d) Na konec věty, tj. tam, kde obvykle stává určité sloveso, se dostane slovo, na kterém je zvláštní důraz. Slovo se stává nápadnějším proto, že je na místě, kde bychom je nečekali. O mnoho truchlivěji *stalo se* městu Žitavi, nebo... 12,2. sl. (Srovnání s jinými městy, jimž se tak zle nevedlo.)

Zvratná slovesa

Stojí téměř vždy na konci věty: Generál... jej (místa), ačkoli nepřítel velmi udatně *se bránil*, *se zmocnil*. 6,1. sl. Příklad na nekoncovou polohu zvratného slovesa viz výše v bodě b): Mezi zabitými *vynacházel se* generál.

Zvratné zájmeno stojí zpravidla bezprostředně u svého slo-

vesa, buď před ním, nebo-méně často-za ním. Zdá se, že na anteposici zájmena mají vliv přízvukové a rytmické poměry: za největší štěstí se držeti musí 5,2. sl.; vojsko... okolo večera na cestu zpátky se vydalo. 4,1. sl.; vojsko na umluveném místě se najít dalo. 3,2. sl.

2. - Určité sloveso a infinitiv

Infinitiv a sloveso stojí téměř bez výjimky na konci věty; infinitiv předchází sloveso: Prušané... municí, též střelbu, kterou sebou *vzítí nemohli*, skutečně do řeky Rejnu vmetali. 7,2. sl. Ale: Okolo toho času *musilo* také pruské ... osazení císařskému královskému generálovi z Dráskovic do zajetí *se poddati*. 12,2. sl.

3. - Opisné pasívum

Je vždy na konci, přičestí stojí bezprostředně před pomocným slovesem: Dvacátého čtvrtého téhož (srpna)... hrad Děčín *dobyt byl*. 2,2. sl.

VI. - HISTORICKY VEJTAH (1759)

AA. Adjektivní přívlastek

1. - Tvaroslovná adjektiva

Všechna adjektiva kromě adjektiv tvořených příponami -cký, -ský jsou s výjimkou několika dokladů vždy anteposována. O příčinách anteposice platí totéž, co bylo řečeno o tisku H₅ (s. 44) a o tisku D. Příklady lze nalézt níže mezi doklady na postposici.

Příklady:

Šestého dne měsíce července v Římě Jeho Eminencí pan kardinál Resonico, biskup v Pádui, *rozený* Benátčan, šedesáte pět lét *starý*, za papeže vyvolen byl. 11,1. sl. (Anteposice by při zachování zvoleného větného schématu byla sotva možná.) U Mory osmácte set mužů *nepřátelské* pěchoty a dva tisíce tři sta mužů *jízdných* a husarů se shromáždilo. 6,1. sl. (Poloha distink-

tivní.) Nepřítel... z *malé* zbraně hrozně stříletí začal, a maje vít *prospěšný*, *pravé* křídlo *pruské* armády něco málo k coufnutí přinutil. 12,1. sl.

Adjektiva tvořená příponami -cký, -ský

Tato adjektiva mají v našem tisku nejvíce dokladů. Jsou relativně nejčastěji postponována (14,9%). Příklady na anteposici viz v předcházejícím odstavci.

S postposicí se setkáváme-kromě dvou dokladů-jen tehdy, označuje-li řídicí podstatné jméno panovníka nebo název politického územního celku: král *denemarský* 2,2. sl., královna *pruská* 3,2. sl., arcikněžna *rakouská* 4, 2. sl., Království *české* 9,1. sl., Království *pruské* 2,2. sl., vojvodství *lineburkské* 6,1. sl. Ojedinelý je název zámku: zámek *harburkský* 6,1. sl. Ale: Pan polní vůdce... ustanovil roztržitost v *bramburkským* marku učiniti. 3,1. sl.

U substantiva « osazení » stojí adjektivum dvakrát před substantivem, jednou za ním: Rovně při konci toho měsíce zámek *harburkský* v vojvodství *lineburkském* ležící od aliírovaného vojska *dobyt byl*, z nějžto ale *francouzské* osazení se vši příslušející počestností vytáhlo. 6,1. sl. Mezi dvanáctým a třináctým dnem tohoto měsíce *holomoucké* osazení opět vejpad učinilo. 9,1. sl. V noci... od zmužilého osazení *holomouckého*, které... tu pevnost s velkou srdnatostí bránilo, vejpad se stal. 8,2. sl.

U ostatních podstatných jmen máme postposici doloženu jen dvakrát: Jeho Svatost *papežská*, nejsvětější Otec Benedikt, toho jména *Čtrnáctý*, z rodu *lambertýnského*, ráno... do věčnosti se odebral. 8,1. sl.

Poznámka. V tabulce 5 není zachycen typ « císařský královský generál » (42 doklady). Anteposice je zde zcela důsledná (podle německého vzoru).

Přídavná jména přivlastňovací tvořená příponami -ův, -in nejsou vůbec doložena.

2. - Zájmena

Zájmena jsou s výjimkou jednoho dokladu anteposována: Šest praporců *našemu* vojsku do rukou přišlo. 3,2. sl. Pan generál

polního vůdce zástupník s *tim* vojskem a *těmi* děly na cestu se vydal. 3,2. sl. Ale: Dcera krále velkobritánského... v čtyřicátém pátém roce věku *svého* umřela. 6,1. sl. Výklad viz výše na s. 10.

3. - Číslovky

Základní číslovky jsou vždy anteponovány. Rovněž číslovky řadové stojí před svým substantivem s výjimkou dokladu « nejsvětější Otec Benedikt, toho jména *Čtrnáctý* » (8,1. sl.) a údajů času v hodinách: okolo hodiny *jedenácté* 2,1. sl., od hodiny *jedné* až do hodiny *páté* 5,2. sl.; celkem 5 dokladů.

BB. Slovesa

1. - Jednoduchý určitý tvar slovesný

V tomto tisku je 371 určitých tvarů slovesných. Na konci věty jsou 363 tvary, jinde než na konci 3 (2 v hlavní a 1 ve vedlejší větě), jinou polohu nemůže mít 5 tvarů.

Příklady:

Když v známost *přišlo*, že král pruský oумыslu *jest* s tou armádou, která pod správou prince Jindřicha v Sasích *stála*, se spojití..., císařská královská armáda ze svého ležení... se *vyzdvíhla*. 11,2. sl. Husarové příležitost *nalezli* mezi ty vozy, z kterých dva s penězi naloženy byly, se dostati a velké množství takových roztloucti a zkaziti. 10,2. sl. Generál... na nepřátelské vozy také *udeřil* s tak dobrým podáním, že... 10,2. sl. U prvních dvou dokladů měl na pořádek slov nepochybně vliv přívlastkový infinitiv, u posledního příkladu snad zdůraznění, že výsledek přepadu byl vskutku příznivý.

Zvratná slovesa

Zvratné zájmeno stojí bezprostředně před svým slovesem, tj. mezi ním a slovesem nejsou žádná slova. Císařská královská

armáda ze svého ležení devátého dne tohoto měsíce *se vyzdvíhla* a k Žitavi, pak k Kerlici *se obrátila* a tam *se položila*. 11,2. sl.

Výjimky jsou pouze tři, např.: Vojsko..., jak *soumračiti se* začalo, k odtažení zpátky přinucené býti se vidělo. 4,2. sl. Generál... na nepřátelské vozy a při nich se *vynacházející* vojsko *se zase obřil*. 10,2. sl. Výklad polohy zájmena « se » jako výsledek snahy odstranit kakofonii se nezdá zcela přesvědčivý vzhledem k dokladu na s. 4: Znameníť houf... k císařské... armádě zase se *přirazil*. 2. sl.

2. - Určité sloveso a infinitiv

S výjimkou 5 případů stojí vždy na konci věty; infinitiv předchází: Generál... z praveného hrabství *coufnouti musil*. 7,1. sl. Hanoverské a jiné aliírované vojsko... smlouvu zrušilo a proti královskému francouzskému vojsku nepřátelstvo zase *provozovati začalo*. 5,2. sl. Ale: Ztráta lidu jak z jedné, tak z druhé strany téměř stejná byla; nic však méně *museli* Francouzové aliírovaným bojiště *zanechati*. 10,1. sl. (Nejspíše se zdůrazňuje modálnost.) Armáda, která... *coufala*, *začala zase* dohromady *se sbírat*, *chtějící*... 7,2. sl. Pan nejvyšší... s tak dobrým prospěchem *střílel*, že Prusáci... *přinuceni byli* do předešlých hor zpátky *utecti*; při kteréžto příležitosti... 6,2. sl.

3. - Opisné pasívum

Stojí vždy na konci věty, přičestí předchází bezprostředně pomocné sloveso: Nepřítel... vždy ale zpátky s velkou ztrátou *zahnán byl*. 10,1. sl.

CC. Vliv němčiny na polohu adjektivního přívlastku v tiscích H₅ a H₆

I zde se setkáváme s takovou polohou přívlastku vyjádřeného adjektivem, kterou lze přičíst také vlivu němčiny. Podrobněji jsme tyto případy vyložili a roztrídili výše v oddíle věnovaném Diariu na s. 32. Zde proto uvedeme pouze několik příkladů.

Připomeňme ještě, že neshodný anteponovaný substantivní přívlastek v těchto tiscích není doložen.

1. - *Přívlastek vyjádřený nedeverbativním adjektivem.*

Vyskytuje se celkem zřídka: Mezi jedním vejběžním houfem... císařských královských husarů..., též mezi o mnoho *silnějším* počtem pruského nepřátelského vojska ostré zápolí se přihodilo. H₅, 2,2. sl.

2. - *Přívlastek vyjádřený deverbativním adjektivem*a) *Adjektiva tvořená příponou -cí.*

On (pruský král) na císařskou královskou pod spávou polního vůdce hraběte Leopolda z Daunu nedaleko od Kolína u Chocemic stojící armádu... udeřil. H₅, 10,2. sl. Prušáci... chtěli, aby císařské královské tam pod správou pana barona z Bilov, nejvyššího od slavného princ Hildburkshausenského regimentu *se vynacházející* a asi v třech tisících mužů *pozustávající* osazení do zajetí se poddalo. H₆, 6, 1. sl. (Vojsko)... do těch s saskou zemí *mezujících* českých krajů vpadlo. H₆, 5, 1. sl.

b) *Adjektiva tvořená příponou -ný*

Englický loďnosta Bink... dle proti sobě *vynešeného* ortele v Partsmutu rozstřílen byl. H₅, 7,1. sl. Při kterém (vejpadu) velký díl nepřátelských před tou pevností *učiněných* příkopů se zaházel. H₆, 8,2. sl. Král... vojenskou moc... do jednoho nedaleko od Pirny... *vyměřeného* ležení v hromadu strhnouti dal. H₅, 2,1. sl.

3. - *Uplatnění této polohy adjektiv*

Tato poloha adjektiv je v obou tiscích hojná, ne však monopolní. To znamená, že lze nalézt-třeba poměrně zřídka-i postponované deverbativní adjektivum, které je rozvité a je přívlastkem: (Generál) na Prušáky sem tam do Říše vejběhy *činící* se obořil. H₆, 9, 1. sl.

Typ	Tisk																	
	B				ZD				D									
	a		%	p		%	a		%	p		%						
	A			A			A			A								
1	126		86,0	19		13,1	69		90,8	7		9,2	268		95,7	14		5,3
2	74		38,5	118		61,5	41		61,1	26		38,9	106		84,8	19		15,2
3	51		71,8	20		28,2	21		87,5	3		12,5	142		91,1	14		8,9
4	24		60,0	16		40,0	13		52,0	12		48,0	82		69,5	36		30,5
5	—		—	3		100,0	—		—	—		—	12		92,3	1		7,7
6	13		61,9	8		38,1	12		80,0	3		20,0	6		75,0	2		25,0
7	41		65,1	22		34,9	8		72,8	3		27,2	31		91,2	3		8,8
8	119		96,8	4		3,2	23		100,0	—		—	94		97,9	2		2,1

D. ZAVĚRY

I. - ADJEKTIVNÍ PŘÍVLASTEK

Zastoupení poloh adjektivního přívlastku v jednotlivých tiscích je zřejmé z následující tabulky. Nejsou v ní zachyceny přívlastky v souslovích s ustáleným pořádkem slov, tj. kde autor neměl možnost volby. Na ustálenost usuzujeme z velké frekvence a z toho, že opačná poloha není doložena, nebo jen zcela výjimečně. Jsou to jména světců (svatý Vít), šlechtické, panovnické a vojenské tituly (Jeho Excelenci, císařský královský generál) a zeměpisná jména (Bílá Hora, Menší Město pražské, Vyšehradská brána aj.). Určitá potíž vznikla při rozboru Diaria. Zde je těchto zeměpisných jmen nejvíce (90) a poloha adjektiva není u některých typů dostatečně ustálená, není zcela monopolní. Vzhledem k tomu, že těchto typů je málo a že by bylo vhodné zachovat pro usnadnění orientace v tabulce jednotný postup, postupovali jsme zde obdobně jako u jiných tisků a zeměpisná jména do tabulky nepojali. O kolísání byla však řeč na s. 26.

Typ	Tisk							
	H ₃				H ₆			
	a		p		a		p	
	A	%	A	%	A	%	A	%
1	154	96,9	5	3,1	92	98,9	1	1,1
2	194	85,5	33	14,5	131	85,1	23	14,9
3	88	100,0	—	—	56	96,5	2	3,5
4	98	92,5	8	7,5	72	94,7	4	5,3
5	2	100,0	—	—	4	100,0	—	—
6	8	100,0	—	—	2	100,0	—	—
7	28	96,5	1	3,5	25	96,2	1	3,8
8	88	100,0	—	—	81	100,0	—	—

Tabulka 5

Vysvětlení:

Typem rozumíme vyjádření přívlastku, buď adjektivem nebo zájmenem:

- 1 = tvaroslovná adjektiva mimo typy 2-4,
- 2 = adjektiva tvořená příponami -cký, -ský,
- 3 = adjektiva tvořená příponami -ní, -ný (denominativa),
- 4 = deverbativa tvořená příponami -cí, -ný, -tý, -lý,
- 5 = náš,
- 6 = jeho, její, jejich,
- 7 = svůj,
- 8 = ukazovací zájmena.

Všechna neurčitá zájmena jsou všude anteponována. Proto je v tabulce nezaznamenáváme.

B = Beckovského Poselkyně 1700, ZD = Země dobrá 1754, D = Diarium 1757, H₅ = Historický vejtah 1758, H₆ = Historický vejtah 1759;

a = počet anteponovaných přívlastků, p = počet postponovaných přívlastků vyjádřený celkovým zastoupením v tisku (A = absolutní počet), nebo procenty.

1. - Tvaroslovná adjektiva mimo typ 2

Od samého začátku zkoumaného časového úseku, tj. od r. 1685, převládá všude anteposice. Přitom ale poměr anteposice k postposici hodně kolísá, třeba i u tisků vydaných ve stejném roce. (Viz tab. 1 na s. 64 minulého ročníku Annali.) Není nezajímavé, že v tisku K (z r. 1685) je postponováno jediné adjektivum z těch, jež jsou tvořena jinou příponou než -cký, -ský (=1,6%), a že v Relací (1686) stojí z těchto adjektiv za svým substantivem pouze 13 ze 198, tj. 6,6%. Postposice adjektiv mimo přídavná jména tvořená příponou -cký, -ský se tedy od samého počátku zkoumaného období, tj. od r. 1685, projevuje tak výrazně, že lze sotva mluvit o vzrůstajícím sklonu k postposici, nýbrž spíše jen o různě velkých odchylkách od této základní tendence v některém z 11 zkoumaných tisků. Je zřejmé, že tu jde o pokračování staršího vývoje.

2. - Adjektiva tvořená příponami -cký, -ský

V Kronice pražské Bartoše Písaře (nejspíš z r. 1530) je « post-

posice u těchto velmi hojných adjektiv pravidelná». (Š 25.) Avšak na s. 27-33 je uváděno poměrně dost případů, kdy jsou tato adjektiva z různých příčin u Bartoše anteponována.

V našem materiálu převládá už od r. 1685 výrazně anteposice, pouze u Zatočila z Loewenbrugku (1685) a u Beckovského (1700) stojí tato adjektiva častěji za svým substantivem než před ním. (Beckovskemu bylo tehdy 42 let.) V tiscích H₁ a H₂ (oba z r. 1739) už u těchto adjektiv jednoznačně převládá anteposice. Zdá se tedy, že začátek 18. století je dobou, kdy doznívá převaha postposice u těchto adjektiv a kdy se definitivně a všeobecně uplatňuje anteposice. Není ovšem vyloučeno, že pozdější zkoumání tuto domněnku, založenou jen na našem materiálu, zpřesní nebo opraví.

Na anteposici měl možná vliv i lidový jazyk. O jeho tehdejší podobě víme však jen málo. Nelze ani vyloučit působení němčiny. Německá vztahová adjektiva zakončená na -er jsou anteponována. Na postposici mohla mít naopak vliv některá sousloví (das Königreich von Böhmen-Království české). Ale ani zde nemůžeme působení němčiny přeceňovat, neboť někdy jde zřejmě o pořádek slov hodně starý.

3. - Deverbativa

V tiscích H₅ a H₆ jsou téměř vždy anteponována (92%-95%), kdežto v tisku ZD, starším jen o 4-5 let, je anteponováno pouze 52% deverbativ. Příčina je zřejmá: v H₅ a H₆ jsou podle němčiny anteponována i silněji rozvitá deverbativa.

4. - Zájmena

a) Přivlastňovací

Zájmeno *náš* je v Kronice pražské postponováno v 82% případů (Š 151). V našich tiscích je anteponováno s výjimkou B (tři postposice) a ZD (nejsou doklady).

Zájmena *jeho, její, jejich, svůj*. U Bartoše Písaře je počet anteposic a postposic přibližně stejný, někdy se jeví nepatrný sklon k postposici. (Š 143; 152.) V našem materiálu převládá postposice těchto zájmen pouze v Z; u Beckovského už jsou

anteponována a sklon k anteposici pak stále sílí. Zdá se tedy, že rok 1685 je dobou, kdy ještě naposledy-třeba v ojedinelém tisku-převládla postposice těchto zájmen. (Připomeňme, že Zatočilovi bylo v r. 1685 již 55 let a že Beckovský byl v r. 1700 stár 42 let.)

b) Ukazovací

Zájmena ukazovací jsou ve všech tiscích období 1685-1759 téměř bez výjimky anteponována.

5. - Vývojová tendence

Rozdíly v kvantitativním zastoupení jednotlivých poloh přívlastku jsou v tiscích našeho období dosti veliké.

Vývoj polohy přívlastku si lze představit asi takto:

a) Přejímá se starší tendence k anteposici adjektiv skupiny 1; tato tendence postupně sílí.

b) Někdy po r. 1700 a před r. 1739 zaniká starý sklon k postposici adjektiv tvořených příponami -cký, -ský a množí se případy anteposice.

c) Po r. 1685 se definitivně uplatňuje anteposice zájmen *jeho, její, jejich, svůj*.

Vývoj směřující k anteposici adjektiv uvolňuje starší, značně ustrnulou, nikoli však monopolní polohu adjektiva za substantivem a umožňuje tehdejším autorům, aby zvýšené pohyblivosti adjektiva využili i stylisticky. Na druhé straně však-ne bez německého vlivu-sílí v některých tiscích anteposice adjektiv a směřuje k tomu, že se poloha před substantivem stává téměř monopolní. Tím se ale opět ochromuje pohyblivost adjektivního přívlastku i možnost využití různosti poloh ještě více, než tomu bylo dříve u adjektiv postponovaných. Tento extrémní vývoj se však naštěstí projevuje pouze v některých tiscích, není všeobecný.

II. - SLOVESA

Úvodní výklady otištěné na s. 67-68 v prvním dílu této studie (Annali XI) zde neopakujeme.

1. - *Jednoduchý určitý tvar slovesný*

Pro období 1685-1759 platí, že ve všech tiscích převládá-s výjimkou D-v hlavní větě poloha slovesa na konci věty, ve vedlejší větě se tato tendence projevuje všude, tedy i v D.

V tiscích K, V, Z (1685) nestojí určité sloveso ve vedlejší větě nikde jinde než na konci, kdežto ve zkoumaných tiscích z konce 18. století je mimokoncová poloha slovesa vždy doložena, třeba to bylo pouze několik dokladů.

Mimokoncová poloha slovesa dosahuje v tiscích z období 1685-1688 maxima v hlavní větě v tisku L (47,2% všech sloves), ve vedlejší větě v témž tisku (11,1%). V období 1700-1759 se mimokoncová poloha slovesa v hlavní větě vyskytuje nejčastěji v D (61,8%), ve vedlejší větě v B (18%).

Zvratná slovesa

Zvratné zájmeno stojí zpravidla před svým slovesem.

Mezi zvratným zájmenem a slovesem nestojí v H₅ a H₆ žádná slova; v B, ZD a D proniká mezi zájmeno a sloveso jedno slovo, nebo i slov několik, avšak případy tohoto druhu jsou zde vždy v menšině.

Přihlédneme-li k tomu, co bylo řečeno o poloze zvratného zájmena a slovesa v tiscích z let 1685-1688 (Annali XI, s. 74-75), můžeme dospět k závěru, že se na tendenci klást zvratné zájmeno « se, si » bezprostředně před sloveso v období 1685-1759 nezměnilo nic.

2. - *Určité sloveso a infinitiv*

Modální sloveso stojí obvykle na konci věty, avšak v D již převládá v hlavní větě poloha nekoncová. Infinitiv předchází modální sloveso; v H₅ a H₆ téměř bez výjimek, v B, ZD a D sice také převládá poloha modálního slovesa až za infinitivem, ale poměrně často se setkáme s případy, kdy modální sloveso infinitiv předchází. Převažují případy, kdy mezi infinitivem a modálním slovesem nestojí žádná slova.

S podobným pořádkem slov se lze setkat už v tiscích z období 1685-1688. Ve vztahu infinitivu a modálního slovesa

nedošlo tedy v období 1685-1759 k výraznějším změnám. V jednotlivých tiscích se však projevují dosti velké odchylky od uvedené základní tendence.

3. - *Opisné pasívum*

Příčestí a pomocné sloveso stojí v H₅ a H₆ bezprostředně vedle sebe (... obhájen byl), a to na konci věty hlavní i vedlejší. V tisku ZD se objevuje i typ ... byl obhájen, je však v menšině. S tímto typem se setkáváme také v B a D, příčestí a pomocné sloveso nemusí stát bezprostředně vedle sebe. Takových případů je však menšina.

Zesiluje tedy tendence k uvolnění bezprostředního sousedství určitého tvaru slovesného a příčestí a k zaměnitelnosti jejich poloh. Tuto tendenci můžeme v našem materiálu sledovat už od r. 1686 (tisk R), v některých tiscích se však vůbec neprojevila, a to ani na samém konci našeho období (1759), jako je tomu v H₆.

4. - *Perfektum*

Na složený tvar perfekta ve 3. os. sg. a pl. máme málo dokladů, zejména v mladších tiscích. Proto zde nelze nalézt zřetelnou slovoslednou tendenci. Příklady, které dále citujeme, se vlastně vymykají souhrnnému výkladu. Uvádíme je spíše jen jako doklady na tento odumírající složený tvar slovesný: Polapivše (táboři) jednoho kněze..., jej jsou uprostřed kostela v sudu upálili. B 676. I odpověděli jsou Plzeňští, že... B 677. Pražané... rozvažovali mezi sebou, kterak již mezi nimi pokoj jest od té chvíle, jak jsou z rozkazu královského několik bludných buřičův vypověděli. B 1012. Dne devatenáctého června v neděli nepřátelský oheň velmi jest ulevil. D 23.

III. - *VLIVY LATINY A NĚMČINY*

Vést zřetelnou hranici mezi působením latiny a němčiny není vždy možné. Přesto však se kloníme k názoru, že na tisky B a ZD měla vliv spíše latina, kdežto na tisky D, H₅ a H₆ působila více němčina. Soudíme tak především podle znaků jazykových, jak jsme se o tom na patřičných místech zmínili.

Naši domněnku o větším vlivu latiny na tisky B a ZD podporuje i to, že autorem tisku B byl učený křižovník Beckovský a že tisk ZD napsal podle všech známek také kněz. Tisky D, H₅ a H₆ měly asi jako zdroj informací různé německé zprávy a hlášení; prokázat to však zatím nemůžeme.

Působení latiny na Z je v slovní zásobě nepochybné. Stejně zřejmé je, že se autor tisku Z vyhýbá německým přejatým slovům a nahrazuje je českými neologismy¹⁹. Byl-li autor Z ovlivněn latinou ve své slovní zásobě, mohlo tomu tak být i v syntaxi. Předložit důkazy zcela přesvědčivé o vlivu latiny na pořádek slov není však možné. (Viz i *Annali* XI, s. 60.)

Pozoruhodné je, že i v těch tiscích, na jejichž pořádek slov němčina nepochybně působila, nalézáme slova přejatá z němčiny jen velmi zřídka: generál polní cajkmistr H₆, 8, 2. sl.

IV. - VYSLEDKY SLOVOSLEDNÉHO VÝVOJE A JEHO PŘÍČINY

Během tří čtvrtin století (1685-1759) nastaly ve slovosledném vývoji našich tisků přesuny dosti závažné. Zhuštěně by je bylo možno charakterisovat jako uvolnění určitých slovosledných schémat.

Stupeň uplatnění těchto vývojových tendencí není však všude úměrný času, tj. stáří tisku. Jinými slovy řečeno, slovosledný vývoj v tiscích z 18. století není vždy kvantitativně zřetelnější než vývoj v tiscích z konce století 17. U tisků s podobnou tematikou a vydaných přibližně v touž dobu (např. v letech 1754-1759) byly možné poměrně velké výkyvy v kvantitativním uplatnění některých slovosledných schémat. Nemůžeme ovšem odhadnout, jak tuto různorodost přijímali tehdejší čtenáři. Je tedy jedním ze znaků slovosledného vývoje v letech 1685-1759 značně nerovnoměrné uplatnění jeho obecných vývojových tendencí.

Tento vývoj by bylo možno přičíst dvěma činitelům:

a) Někteří autoři se asi snažili o sblížení s lidovým jazykem, o lepší srozumitelnost. (Beckovský to v předmluvě k *Poselkyni*

¹⁹ Viz pozn. 9.

výslovně říká.) Proti tomu by se dalo namítnout, že někdy může vzniknout i přes nejpoctivější snahu rozpor mezi programovým prohlášením a mezi praxí a že o podobě tehdejší lidové češtiny mnoho nevíme, takže ani nemůžeme odhadnout stupeň jejího eventuálního vlivu.

Současně bylo třeba vyrovnávat se se zastarávajícími slovoslednými schématy.

b) Druhým činitelem, který usměrňoval pořádek slov, byla němčina. Stupeň jejího působení byl různý. Někde jí konkurovala latina. Němčina na jedné straně pomáhala rozrušovat starší přívlastková slovosledná schémata, na druhé straně však vedla u některých autorů k přemíře anteposic a tím nezdravě omezovala využití relativně velké pohyblivosti českého adjektivního přívlastku, vnášejíc do českého slovosledu příliš stabilizovaný prvek vlastní.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Wortstellung in den tschechischen, aus den Jahren 1685-1759 stammenden Drucken mit historischer Thematik.

Dieser Aufsatz ist eine Fortsetzung der im vorigen Jahrgang erschienenen Abhandlung «Die Wortstellung in der tschechischen historischen Prosa aus den Jahren 1685-1688» (S. 53-82). Der vorliegende Artikel befasst sich mit der Wortfolge der aus dem Zeitabschnitt 1754-1759 stammenden Drucken mit historischer Thematik und mit einem Abschnitt aus dem I. Band Beckovský's Poselkyně (1700). Die Tendenz des adjektivischen sowohl auch pronominalen Attributes anteponiert zu werden ist im Laufe von 74 Jahren zwar völlig eindeutig, sie behauptet sich jedoch in einzelnen Drucken mit verschiedener Stärke. Das bestimmte Zeitwort verlässt teilweise seine Endposition in den Hauptsätzen, wie auch in den Nebensätzen. Im Vergleich mit den Nebensätzen kann diese Tendenz in den Hauptsätzen allgemein als stärker betrachtet werden. Sie ist aber in den Hauptsätzen und auch in den Nebensätzen nicht gleichmässig, das heisst, dass z. B. in einer aus dem Jahre 1757 stammenden Chronik ungefähr 62% der Zeitwörter eine andere Position als am Ende des Satzes hat, aber dass dagegen in einem anderen, im Jahre 1758 erschienenen Drucke die Endposition des bestimmten Zeitwortes fast allgemein ist.

Der Einfluss der deutschen Sprache auf das Tschechische macht sich nur in einigen Drucken deutlich geltend, insb. in der typischen deutschen Anteposition eines reicheren deverbativen Attributes. So beeinflusst das Deutsche in solchen Drucken die Gesamtzahl der Antepositionen des adjektivischen Attributes. Der Einfluss des Lateinischen auf die Wortfolge kann nicht immer so klar festgestellt werden, aber scheint etwas geringer zu sein.

Lumír Klimeš

«ANDREJ KOLOSOV», OPERA DELLA MATURITÀ

I

I libri di Turgenev, ai giorni nostri, non li si legge quasi più. Dimenticati, forse perché divenuti troppo spesso incomprensibili, i giudizi entusiastici che su Ivan Sergeevič furono pur pronunciati (e non soltanto nel secolo scorso) lo si considera generalmente, ormai, uno scrittore datato. Un buon uomo anche lui che ha fatto il suo tempo. E nient'altro.

Se, così, si leggono ancora, e più che altro per compiere un dovere culturale, «*Le Memorie di un Cacciatore*» e «*Padri e Figli*», se ne trarrà quasi inevitabilmente lo spunto per fare un po' d'ironia sul mondo che cambia e sul fatto che ci furono anni in cui, per essere considerati (o per farsi considerare?) pericolosi rivoluzionari, o per creare uno «skandal» nazionale, bastasse scrivere dei libri come i suoi.

Ma, a prescindere dalla questione di quale fermento Turgenev possa ancora rappresentare, c'è un'altra domanda che il lettore di oggi si pone e cioè quale mondo sia il suo, in quale mondo ci introducano le sue opere. E questo perché, chiuso un suo libro, sembra molto spesso che personaggi e fatti nella memoria si confondano e rapidamente scompaiano. Può anzi addirittura sembrare che in noi, di quel mondo in cui pensavamo saremmo entrati, non debba rimanere nulla: che quello non fosse altro che un cerchio di convenzionali vicende e di quasi altrettanto convenzionali caratteri.

Anche ammettendo, perciò, che un suo mondo effettivamente esista, anche ammettendo che Turgenev sia veramente, come per decenni tutta Europa ha ripetuto, un grande scrittore, che significa il fatto che possa presentarsi un dubbio così radicale, il dubbio, ripeto, se addirittura esista o meno un suo

mondo, se non che la grandezza dello scrittore sarebbe una grandezza discreta, una grandezza che può passare inosservata, che addirittura può ignorare se stessa, essere dove neppure l'autore aveva piena coscienza fosse?

Noi moderni, ad ogni modo, non la vediamo certamente più là dove la vedevano critici e lettori di cent'anni fa: sentiamo piuttosto che, se qualche cosa in noi di quei libri è rimasto, lo è rimasto oscuramente. Che se un suo mondo pur esiste, è un mondo dai contorni non facilmente afferrabili, non fatto (a differenza di quanto si diceva un tempo) di personaggi né, tanto meno, d'idee. Ciò che in esso sembra piuttosto dominare su tutto ed unificarlo è una luce discreta ed eguale. Una luce che, pur ritrovandosi lungo l'intero arco della sua opera, non ne illumina tutte le pagine, ma soltanto alcune, inspiegabilmente rare.

Chi infatti abbia letto Turgenev con costanza, dal principio alla fine, si chiederà perché mai egli abbia scritto tanto. Non che la sua opera sia particolarmente vasta, ma troppe volte egli ha dato alle stampe povere cose quasi assolutamente prive di valore, troppo spesso si è ripetuto e troppo spesso, anche nelle opere migliori, ha permesso si insinuassero parti estranee e mediocri.

Eppure, ed è questa la prima cosa che vorrei sottolineare e tenere ben ferma, un senso critico egli l'aveva (e a tratti una profonda insoddisfazione nei confronti della sua opera)¹. Sapeva per di più, e bene, quali fossero i suoi limiti o, quanto meno, gli ostacoli più pericolosi contro cui la sua arte spesso finiva col naufragare. Lo sapeva certamente dal tempo in cui scriveva « *Andrej Kolosov* » (pubblicato nel 1844).

Erano ostacoli, quelli, intimamente connessi alla poetica che egli si era scelta ed aveva sentito sua, pericoli coscientemente accettati. « *Credetemi, il peggior racconto vale molto più del ragionamento più perfetto* » è ciò che dice in quell'opera

¹ « Le mie "Memorie" mi sembrano ora opera estremamente immatura ». (I. S. Turgenev, *Polnoe sobranie sočinenij i pisem, Pis'ma*, vol. II, Moskva-Leningrad 1961, pag. 153).

giovanile il protagonista, per troncare una discussione e per invitare a descrivere il fatto, senza giudicarlo. (Se la cosa sia effettivamente, rigorosamente possibile; se sia possibile cioè affermare senza giudicare è naturalmente un altro discorso. Un discorso di logica: qui si tratta di cercar di capire quel che Turgenev intendesse dire). È, comunque, proprio nel descrivere senza giudicare, nel descrivere vale a dire — par di comprendere — quanto più obiettivamente possibile e dall'esterno² che sorge, e Turgenev lo sa, la grande difficoltà per l'artista.

« *Permettetemi che ve lo [Andrej] descriva un po' più particolareggiatamente. Era di statura abbastanza alta, snello, agile e tutt'altro che brutto. Il suo volto... io trovo, signori, che è molto difficile descrivere il volto di qualcuno. È facile descrivere separatamente ogni singolo tratto, ma in che modo comunicare ad un altro ciò che costituisce la particolare caratteristica, l'essenza di quel determinato viso? (...) "the music of the face?" (...) Perciò mi limiterò ad una sola osservazione, quel particolare non so che cui ho poco fa accennato consisteva, per Kolosov, nell'espressione spensieratamente allegra ed ardita del viso e, ancora, nel sorriso pieno di fascino* ».

Il suo scopo, uno degli scopi di Turgenev, sarà dunque quello di tentar di rendere la « *music of the face* » degli uomini. Ed assieme a questa, la « *music of the face* » delle cose. Questo scopo egli cercherà di raggiungerlo lungo tutto l'arco della sua vita di scrittore.

Ma quante volte (relativamente poche, ho in qualche modo

² Non so fino a che punto il pensiero di Turgenev fosse chiaro nel distinguere descrizione da ragionamento e nel parlare di un « racconto » privo di « giudizio ». In altri termini non so quanto questa sua distinzione (egli pur conosceva la filosofia idealistica) possa essere messa in parallelo con la distinzione fra le due forme dello spirito, estetica e logica. Anche se è certo che egli di tali problemi non ebbe coscienza piena dal punto di vista filosofico, è da sottolineare questa sua capacità di captare le idee che maturavano nell'aria e di farle, magari inconsciamente, sue.

Più diretto, anche se pur in questo caso si tratta di questione tutt'altro che semplice, fu indubbiamente l'influsso esercitato sulla genesi di questo racconto dal pensiero di Belinskij e dalla polemica contro la « *ložno-veličavaja škola* ». Ma è un influsso che riguarda soprattutto altri aspetti, più propriamente ideologici e contenutistici, del racconto stesso e che, per ora, non è il caso di prendere in considerazione. Si veda comunque quanto ne scrive A. N. Dubovikov in « I. S. Turgenev, *Sobranie sočinenij*, vol. IV, Moskva 1954, pp. 421-433 ».

già anticipato) quante volte riuscirà nel suo intento? Quante volte e soprattutto quando e perché?

II

« Appartengo a quel genere di persone alle quali piace rimuginare quel che provano, benché gente così, io non la possa sopportare ». (« *Andrej Kolosov* »). Se si cercasse ancora, come faceva Sainte-Beuve, quale sia stato per ogni scrittore il suo primo « *chef-d'œuvre* » convinti che, da quel momento, « *le poète trouve la région où son génie peut vivre et se déployer* » e, il critico « *l'instinct et la loi de ce génie* », credo che per Turgenev il primo « *chef-d'œuvre* » sarebbe, e per molte ragioni, « *Andrej Kolosov* ».

La maturità è anche (o soprattutto) coscienza dei propri limiti e dei propri difetti, e la frase di Turgenev poco fa citata dimostra questa autocoscienza e sorride su quei difetti. È un fatto pure questo importante, senza dubbio, ma non intendo limitarmi a dire che lo scrittore in quel racconto si dimostra umanamente maturo.

Se parlo di « *Andrej Kolosov* » come « opera della maturità », lo faccio in modo più generale, nel senso, se vogliamo, in cui Sainte-Beuve parlava di « *chef-d'œuvre* ». Nel senso, cioè, che questa è la prima opera in cui l'autore, sia pure in modo imperfetto, realizza se stesso come artista, facendoci così intravedere « *la région ou son génie peut vivre et se déployer* ».

Ciò detto, possiamo anche continuare ad ascoltare con interesse Turgenev che giudica il suo proprio mondo interiore. « *Silenziosamente carezzavo e gelosamente e timidamente nascondevo il mio amore. Mi piaceva questo doloroso lievitare di una silenziosa passione* ». È difficile pensare, soprattutto vedendole nel contesto, che frasi simili siano state scritte senza ironia.

Ma in quest'opera non c'è solo ironia.

« *Per la prima volta, allora, mi venne alla mente che nella vita dell'uomo si nascondono dei misteri, degli strani misteri... con stupore infantile guardavo questo mondo nuovo, non fantastico, reale. Con la parola "realtà" molti intendono "volgarità". Forse qualche volta è così; ma devo riconoscere che la prima ap-*

parizione della realtà innanzi a me mi scosse profondamente, mi spaventò, mi colpì ».

È questa la nota fondamentale del racconto, ed è da essa che il racconto prende vita: dalla scoperta, cioè, da parte dell'autore della « *realtà* » e dal conseguente passaggio di Turgenev dal mondo dell'immaginazione a quello « *nuovo, non fantastico, reale* ».

L'autore sa ormai ciò che vuole³, tratta il suo tema con la maturità e il distacco dell'artista entrato in possesso della sua « *terra promessa* ». E noi, proprio per questo, in « *Andrej Kolosov* » possiamo trovare in germe gran parte delle opere successive: un romanzo come « *Rudin* » vi è già, ad esempio, abbozzato (e « *Rudin* » è, come noto, un po' l'archetipo di tutti i romanzi di Turgenev). O, più esattamente, quel romanzo vi è sì già abbozzato, ma in modo inconsueto, si direbbe quasi al negativo. Un romanzo come « *Rudin* », vale a dire, ma, se non altro sul piano ideologico, più decisamente polemico verso il personaggio di Rudin, composto da uno scrittore più energico di quello che Turgenev sarebbe in effetti divenuto col passare degli anni. Non è il caso tuttavia di anticipare: torniamo perciò al nostro racconto.

Nel quale, l'uomo concreto, coi piedi per terra, contrapposto al narratore, è Andrej. E tutta l'opera è una riflessione sul rapporto in cui stanno reciprocamente illusione e realtà. Riflessione risolvendosi — ripeto — in un ironico e costante rifiuto del mondo dei sogni. « *Quanto profondamente sentivo la sua superiorità su di me! Come mi parvero ridicole tutte le mie trovate, la mia triste pensosità al tempo della relazione di Kolosov con Varja, la mia magnanima decisione di riavvicinarli, le*

³ È importante il fatto, cui ho già accennato, che nella problematica di questo racconto si rivela indiscutibilmente l'influsso del pensiero di Belinskij. « *Nel giornalismo progressista divampò una lotta appassionata (1842-44) contro il romanticismo e l'idealismo, nella quale lotta gli articoli di Belinskij ebbero una parte fondamentale* ». (I. S. Turgenev, *Polnoe sobranie sočinenij i pisem, Sočinenija*, vol. V, Moskva-Leningrad 1963, pag. 545). Ciò, però, se mai conferma quanto vado dicendo: conferma cioè l'eccezionalità di questa precoce presa di coscienza che, senza la guida di Belinskij, sarebbe probabilmente tardata a venire. E soprattutto spiega l'intransigenza della posizione mentale che, in « *Andrej Kolosov* », Turgenev rivela. Un Turgenev neofita, furiosamente convinto sul piano intellettuale, ma ancora lontano dall'aver fatto di questa sua convinzione logica la trama di ogni aspetto della sua vita. (Cosa, questa, che non gli riuscirà mai).

mie attese, i miei entusiasmi, il mio pentimento!... Avevo recitato una commedia fallita, chiassosa e troppo lunga e lui invece aveva vissuto quel periodo con tanta semplicità, tanto bene...».

«All'inizio del racconto, vi dicevo che tutti noi consideravamo Andrej Kolosov un uomo eccezionale. E se uno sguardo sulla vita chiaro e semplice, se l'assoluta mancanza di frasi fatte in un giovane si può dire cosa eccezionale, Kolosov meritava tale considerazione. Ad una certa età, è l'essere naturali che è eccezionale».

Può sembrare strano che, dopo essere riuscito a scrivere quell'opera, se non bellissima, almeno interessante e «sua», Turgenev decida (così infatti pare) di andare di nuovo a scuola. In questo, naturalmente, non ci sarebbe quasi niente di strano (se non l'eccezionalità della modestia di Ivan Sergeevič): la stranezza, se così si può dire, è invece nel fatto che egli abbia deciso di scegliersi proprio quei maestri che si è scelto, quelli e non altri.

Perché erano maestri che, anche ammesso avessero ancora potuto insegnargli qualcosa — a lui, che già aveva trovato se stesso — avrebbero potuto farlo sul solo piano tecnico, se non addirittura linguistico. Erano infatti Gogol' (imitato in «*Petuškov*», 1848) e soprattutto, e molto più a lungo, Lermontov: autori cioè assai lontani entrambi, è quasi superfluo notarlo, dall'ispirazione dominante in «*Andrej Kolosov*».

Di «*Petuškov*» c'è comunque poco da dire: perfino i luoghi sono gogoliani: «*nel più profondo della Russia del Sud*». Non si tratta d'altro che di un divertimento, condotto con garbo ed eccezionale abilità imitativa, ma senza alcuna partecipazione. È un esperimento insomma che, forse, si può tranquillamente dimenticare. (Anche se non è da dimenticare che venne composto all'inizio del '47, cioè quando su Gogol', di cui erano apparsi i «*Vybrannye Mesta*», più infuriavano le polemiche).

Più complesso è invece il problema che sorge guardando da vicino le opere — tutte a sfondo fortemente sentimentale — per le quali il modello sarà Lermontov.

L'imitazione di Lermontov infatti non sarebbe potuta essere che esteriore: in primo luogo per la radicale differenza di sensibilità che c'è fra i due scrittori (Turgenev, lo vedremo meglio

più avanti, imita di Lermontov solo quello che di Lermontov stesso non ha veramente capito e da cui è rimasto perciò più fortemente suggestionato), e in secondo luogo per una diversità di ambiente storico forse altrettanto netta. Turgenev appartiene ad un periodo storico, ad un'atmosfera spirituale (Dostoevskij sta scrivendo «*Povera Gente*»!) che ha superato pienamente quell'aspetto di Lermontov «romantico», alla Pečorin, che è viceversa proprio quello su cui Ivan Sergeevič si sofferma ed imita con particolare frequenza.

Meglio, imita ancora: sulla scia del romanticismo (nel senso, se così si può dire, «negativo» del termine) erano state le sue opere giovanili. E da tale «romanticismo» con «*Andrej Kolosov*» aveva dimostrato di volersi e sapersi liberare.

Quel mondo, ormai non poteva più vivere se non nella fantasia e, almeno razionalmente, Turgenev stesso mostrava, anche in questi racconti, di continuare a rendersene conto. «*Avdej Ivanovič aveva molto gradito la notizia comunicatagli da Kister, benché avesse sbadigliato, e per di più rumorosamente. Suscitare l'interesse lusingava molto il suo amor proprio. Disprezzava l'amore. A parole: dentro di sé sentiva che era difficile e faticoso farsi amare, ma facilissimo e semplicissimo fingersi indifferente, taciturno e altero*». («*Lo Spadaccino*», «*Bretter*», 1846).

Se da un lato l'imitazione sarà dunque soprattutto stilistica, dall'altro l'insistenza con la quale essa si ripete, riproponendoci continuamente situazioni e personaggi che sembrano usciti da «*Un Eroe del nostro Tempo*» (meglio, da pagine ripudiate di «*Un Eroe del nostro Tempo*»), deve pur avere un significato al di là dell'imitazione stilistica stessa. E non mi pare si possa credere d'aver risolto il problema limitandosi a vedere in questi racconti una parodia, una specie di continua «demitizzazione» dei loro protagonisti.

«Non era alto di statura, ma ben fatto ed agilissimo; parlava perfettamente il francese ed era famoso per la sua abilità di spadaccino (...) Mio padre mi diceva spesso che non conosceva neppure una vecchietta la quale potesse ricordare senza un tremito al cuore Vasilij Ivanovič Lučinov. Immaginatevi un uomo dotato di una eccezionale forza di volontà, appassionato e calcolatore, paziente ed audace, chiuso all'inverosimile

e, secondo la parola di tutti i suoi contemporanei, affascinante, attraente, amabile. Non aveva coscienza, non onestà, non bontà, benché nessuno lo potesse dire assolutamente cattivo». («Tre Ritratti», «Tri Portreta», 1846).

Di fronte a questa pagina, chi abbia letto Lermontov potrebbe forse credere (per un attimo solo, però) d'esser capitato nel bel mezzo d'un altro suo libro. Cioè d'un altro libro di Lermontov, ancora sconosciuto. Di Pečorin, infatti, in questa descrizione ci sarebbe quasi tutto. Quasi tutto: mancherebbe la vita. Qui ci sono, ed esagerati, tutti i tratti più appariscenti di quel tipo umano⁴, ma manca la giustificazione psicologica di quel carattere, perché ne manca una vera comprensione da parte dell'autore.

È, quello di Turgenev, un Pečorin raccontato da chi non lo capisce, e perciò non può far altro che favoleggiarne, colpito dai lati più teatrali e contraddittori di quella personalità.

E così Lučinov (il «Pečorin» di «Tre Ritratti»), «si distingueva», ci racconta Turgenev, serio e grave, «per una tale sconfinata audacia, una tale astuzia da serpente, un sangue freddo così inconcepibile, una mente così sottile ed abile che, lo confesso, comprendevo l'illimitato potere di quell'uomo morale sulle anime più nobili». («Tre Ritratti»).

È un'insistenza che si può spiegare solo con il continuo riaffiorare nell'autore della non mai completamente vinta «tentazione» romantica: è, in altri termini, qualche cosa di diverso da un puro e semplice tirocinio alla scuola stilistica di Lermontov.

È un pericolo continuo di perdere di vista «questo mondo nuovo, non fantastico, reale» che da poco Turgenev aveva visto per la prima volta «con stupore infantile» e di precipitare nuovamente nel romanticismo di maniera. Nel «romanticismo» dei non romantici, in quella specie di arcadia in cui, da sempre, quasi fatalmente tende ad impaludarsi la letteratura dei letterati.

⁴ Non riguarda direttamente quanto vado dicendo, e perciò è quasi superfluo ricordare, come lo stesso Pečorin ricordi il Sil'vio di Puškin, «un uomo la cui vita era un enigma e che mi sembrava il protagonista di un qualche racconto misterioso». («Il colpo di pistola», «Vystrel»).

Anche se Turgenev sembra rendersi conto che, ormai, Pečorin (e il Pečorin della sua immaginazione) non può più vivere, continua ancora — senza averlo mai veramente capito — a sognarlo e a sognarne le avventure.

Uno degli aspetti più curiosi ed interessanti dell'opera di Turgenev anteriore alle «Memorie di un Cacciatore» — anteriore in senso ideale anche se non sempre in senso strettamente cronologico — consiste proprio in questo frequente ripresentarsi di un esteriore romanticismo (chiamiamolo così, anche se Puškin direbbe «*čot' romantizma tut nimalo / ne vižu ja...*») ⁵ quasi sempre controbilanciato, a partire da «Andrej Kolosov», da un sorridente buonsenso e da una bonaria ironia.

«Kister aveva già fatto a tempo a comporre nella sua mente un intero romanzo e già si era imposto il suo dovere (...) Aveva deciso di sacrificare il suo sentimento. Aveva letto molto e perciò si credeva esperto e persino sagace; non aveva dubbi sulla verità delle sue supposizioni; non sospettava che la vita è infinitamente varia e non si ripete mai. Poco per volta l'entusiasmo si impadroniva di lui, con animo commosso cominciò a pensare alla sua missione. Essere l'intermediario fra una timida fanciulla innamorata e un uomo che, forse, solo perché esasperato, mai aveva amato né era stato amato; avvicinarli, rivelare ad essi i loro stessi sentimenti e poi allontanarsi non facendo notare a nessuno la grandezza del suo sacrificio, quale meravigliosa azione! Nonostante la freschezza della notte, il volto del buon sognatore ardeva». («Lo Spadaccino»).

L'ultima frase dà il tocco umoristico definitivo alla scena: sono tutte cose, per ora, sentite senza alcuna drammaticità; vicende vissute nell'immaginazione che oziosamente in esse si compiace; vicende che, all'interno dell'immaginazione stessa, (siano avventure alla Pečorin, oppure romantico-sentimentali in modo più generico) per ora si svolgono e si risolvono.

Per ora. Di questo «per ora» cercherò più avanti di dare una spiegazione. Ad ogni modo si potrebbe già dire che l'esperienza della vita viene quasi automaticamente in questi rac-

⁵ A. S. Puškin, *Evgenij Onegin*, VI, XXIII.

conti a correggere e a sdrammatizzare gli slanci sentimentalistici della immaginazione.

Comunque, tale scissione all'interno delle sue opere tra una ispirazione già autenticamente sofferta (l'abbiamo vista a proposito di « *Andrej Kolosov* ») e questo gratuito abbandono al vivere nella fantasia, non sempre corretto dal senso della realtà e del ridicolo (Lučinov per esempio non viene mai demitizzato, e continua a recitare fino in fondo la sua inverosimile parte, davanti agli occhi attoniti di Ivan Sergeevič)⁶ tale scissione, dicevo, è un sintomo da tenere ben presente.

III

Questa imitazione non si può dunque dire del tutto strana: una qualche affinità Turgenev l'aveva pure, gli era rimasta dentro dagli anni della prima giovinezza, se non proprio con Lermontov, almeno con gli attardati lettori del Lermontov più esteriore. Era un mondo, quello di Lermontov, in cui egli di tanto in tanto poteva evadere (ed amava evadere) imitandolo ed interpretandolo a modo suo.

Ma insistendo in questa imitazione, insistendo cioè nella imitazione di modelli a lui troppo lontani, per lui anzi quasi incomprendibili anche se suggestivi, egli certo non si poneva nelle condizioni migliori per trovare e mettere a fuoco definitivamente se stesso. In nessun senso, neppure, naturalmente, sul piano stilistico.

È infatti da allora, e credo anche (se non soprattutto) in conseguenza di ciò, che diviene evidentissimo il difetto fondamentale della sua prosa. Il continuo oscillare, cioè, tra uno stile che ormai già nasce dall'interno, che detta a se stesso le sue regole e crea la lingua in cui si esprime (e questo naturalmente avviene quando Turgenev è, se così si può dire, Turgenev) ed uno stile che considera la lingua come un dato di fatto, uno strumento, più che rigido, addirittura cristallizzato: in cui non solo il lessico, ma anche la sintassi, l'intonazione, il

⁶ Tutto questo vale per il racconto in sé, per « *Tre Ritratti* », indipendentemente dal fatto se il suo « *sjužet* » sia stato effettivamente suggerito all'autore da un avvenimento accaduto a suoi antenati.

ritmo, si possano apprendere da qualche modello. (E questo, altrettanto naturalmente, avviene soprattutto quando Turgenev vorrebbe fare il Lermontov o chi altro si sia).

Ciò portava con sé quasi automaticamente un continuo, parallelo confondere, sotto l'unica etichetta di « *descrizione* », l'arte come espressione, attraverso l'impiego di uno stile personale, necessario, della « *music of the face* » e l'arte come piatta imitazione della realtà, raggiunta con uno stile preso a prestito da altri o, meglio, impersonale (nel senso di privo di necessità interna). A confondere insomma l'arte come necessità e l'arte come mestiere.

Lo stile, in « *Andrej Kolosov* », può essere ancora qua e là maldestro, ma è semplice e personale. Turgenev non vi imita neppure la sintassi e il vocabolario dei contadini⁷. Quest'ultimo procedimento, a volte ridicolo e vuoto (ridicolo quando è vuoto), sarà frequente soprattutto a partire da « *La Locanda* » (« *Postojalyj Dvor* », 1855). Ed assieme a questa nuova fonte di imitazione (proprio così: Turgenev imiterà a volte la lingua, in particolare la sintassi, contadina con lo stesso spirito con cui aveva imitato Lermontov: senza vera partecipazione) diverrà sempre più accentuato il gusto per il bozzetto, per il « tipo »⁸,

⁷ Unica eccezione, o quasi, alla sostanziale semplicità stilistica (ma eccezione importante perché più tardi spesso le frasi di T. sembreranno ritmicamente e sintatticamente ricalcate su di questa) è l'improvviso periodo: « *Nastupilo leto; on voz'met, byvalo, ruže, nadenet jagdtaš i otpravitsja budto na ochotu; zaidet k otstavnomu poručiku — da i zasiditsja u nego do večera* ». L'uso di una simile sintassi, più che semplicemente colloquiale, volutamente popolare, « contadina » è fuori posto non quando si riferiscono dialoghi di contadini (ed anche a questo proposito ci sarebbe molto da dire e da puntualizzare), ma quando riveli soltanto il gusto di imitare, di rifare il verso senza alcuna ragione se non quella di voler rendere interessante, originale, vivace, la banalità di quel che si racconta.

⁸ Personaggi descritti macchiettisticamente, con quella convenzionalità e « tipicità » che hanno le macchiette, in « *Andrej Kolosov* » non mancano. Dal tutore a sua moglie, al « *gospodin* » « *pallido ed esile* » che interrompe i discorsi altrui per citare Byron. E poi Gavrilov « *pallido* » (anche lui) « *e silenzioso* », « *che sembrava presentire la sua morte* » e Ivan Semenyč. E, come quest'ultimo, altrettanto convenzionalmente improbabile è la sua casa: « *Passammo nella sala, se sala si può chiamare una lunga stanza, abbastanza sporca. Un piccolo e vecchio pianoforte si stringeva modesto contro un angolo, vicino alla stufa. Poche sedie facevano cerchio lungo le pareti, un tempo gialle (...)* Entrai nel salotto. Il salotto era ancor più piccolo della sala da pranzo. Alle pareti pendevano certi orribili ritratti; davanti al divano, dal quale in vari luoghi schizzava fuori l'imbottitura, c'era un tavolo verde. Sul divano t. oneggiava Ivan Semenyč ».

per le descrizioni di caratteri convenzionali, inverosimilmente vuoti, pronti ad assumere qualunque veste linguistica con la medesima disinvolta indifferenza con cui erano suscettibili di essere calati in qualunque contesto sociale, in qualunque situazione storica ed in qualunque ambiente geografico. Ad essere calati; si fa per dire: in realtà, veramente calati, questi personaggi non lo sono in nessun posto. Malgrado a qualcuno sia sembrato il contrario e si abbia avuto il coraggio di lodare entusiasticamente, fra le altre cose, (facendo tornare alla memoria l'ammirazione del buon Makar Devuškin per le « *Ital'janskije Strasti* » di Ratazjaev) la « *fedeltà di colorito storico* »⁹ del « *Canto dell'amore trionfante* » (« *Pesn' toržestvujuščej ljubvi* », 1881).

Il vertice di questa evoluzione è raggiunto nei « *Poemetti in prosa* » (« *Stichotvorenija v proze* », 1882) a volte insopportabili alla lettura come lo è un bambino saputello che ripeta la lezione. Sempre, comunque, istruttivi. Perché credo raramente sia dato vedere quale livellamento, quale morte possa subire qualsiasi idea, anche geniale, qualsiasi ispirazione, anche autentica, sotto il rullo compressore di uno stile uniformemente artificioso. Di uno stile che naturalmente non è neppur esso un fatto autonomo ma, (se non altro perché è stato scelto dall'autore) è pur sempre espressione, in questo caso, di tutto un mondo interiore di vacuità e di ricerca dell'applauso, di egocentrismo e di pedanteria, in una parola di mancanza di spontaneità, nel senso bergsonianesimo del termine. Tutto resta bloccato, irrealizzato (ed irrealizzabile, irrecuperabile anche da parte del lettore), fissato per sempre in una morsa di gelo.

In quasi tutti questi poemetti, anche nei più intimi, nei più, come dire, « *volutamente* » sinceri, per esempio in « *Quando non ci sarò più* » (« *Kogda mena ne budet* ») si sente in modo così scoperto il compiacimento dell'ascoltarsi, l'attesa delle lodi che tutto ciò non diviene neppure più cosa irritante. Si spera quasi che gli applausi gli siano veramente arrivati e gli abbiano dato tutta quella soddisfazione che egli sembrava aspettarsene. Tanto più che Turgenev stesso, a volte, si rendeva

⁹ I. S. Turgenev, *Sobranie sočinenij*, vol. VIII, Moskva 1956, pag. 553.

conto di come stessero le cose. « *Mi viene da ridere... e mi meraviglio di me stesso. La mia tristezza è sincera, mi è veramente duro vivere, i miei sentimenti sono tristi e senza gioia. Ed intanto mi sforzo di dar loro bellezza e splendore, cerco immagini e comparazioni, arrotondo il mio linguaggio, mi diletto della sonorità e della consonanza delle parole. Io, come uno scultore, come un cesellatore, accuratamente modello ed incido ed abbellisco in tutti i modi quella coppa in cui porgo a me stesso il veleno* ». (« *La Coppa* », « *Kubok* »).

Eppure c'è un aspetto di questa strana opera che si impone all'attenzione. Per questo ho parlato di evoluzione e non solo di involuzione. Tale aspetto è la possibilità che ci viene data di poter constatare a quali estremi risultati lo dovesse condurre questa sua « *impersonalità* » e questo suo gusto di giocare con la lingua, sia pure di « *giocare* » nel senso più alto del termine.

La quasi assoluta indifferenza al soggetto è stata talvolta sottolineata anche dalla critica sovietica recente, che si è soffermata sulla « *odnostoronnost'* » di alcune sue descrizioni. De « *Il Villaggio* » (« *Derevnja* ») per esempio, la prima delle poesie in prosa¹⁰. Per quanto riguarda « *Il Villaggio* » è il caso di notare, anche, che alla redazione definitiva Turgenev è pervenuto attraverso un lavoro accanito di limatura e di attenzione alla forma. Ebbene, il risultato è che quella pagina, a tratti, (e credo che a farmelo dire non sia il gusto per il paradosso) sembra quasi dettata da uno scrittore de l'« *école du regard* ».

« *Glubokij, no pologij ovrage. Po bokam v neskoľko rjadov golovastyje, k nizu iščeplennye rakity. Po ovrage bežit ručej; na dne ego melkie kameški slovno drožat skvoz' svetluju rjab'. Vdali, na konce-krae zemli i neba, sinevataja čerta bol'šoj reki.*

Vdol' ovrage — po odnoj storone oprjatnye ambarčiki, kletuški s plotno zakrytymi dverjami; po drugoj storone pjat' — šest' osnovnyh izb s tesovymi kryšami. Nad každoj kryšej vysokij šest' skvorečnicy; nad každom krylečkom vyreznoj železnoj, krutogrivyj konek. Nerovnye stekla okon otlivajut cvetami radugi. Kuvšiny s buketami namalevany na stavnjach. Pered

¹⁰ I. S. Turgenev, *Polnoe sobranie sočinenij i pisem, Sočinenija*, vol. XIII, Moskva-Leningrad 1967, pp. 633-634.

¹¹ Per le varianti: I. S. Turgenev, *op. cit.*, vol. XIII, pp. 430-434.

každyj izboj činno stoit ispravnaja lavočka; na zavalinkach koški svernulis' klubočkom, nastoroživ prozračnye uški; za vysokimi porogami prochladno temnejut seni».

Penso che quello che maggiormente colpisce il lettore sia proprio ciò che Turgenev desiderava raggiungere: l'assoluta indifferenza di fronte ad ognuna delle cose descritte, la collocazione su di un'identico piano di tutti i particolari del quadro.

E a ciò contribuisce innanzitutto il ritmo, che la frase assume mediante tutte quelle riprese di vocaboli e di forme sintattiche che conducono alla più completa spersonalizzazione del discorso. Si veda in particolare l'inizio della citazione: «*Glubokij no pologij ovrage. Po bokam (...). Po ovrage (...)*». E poi, «*izb s tesovymi kryšami. Nad každoj kryšej*».

Interessantissime sono soprattutto le assonanze che accentuano l'impressione d'una enumerazione monotona e trasognata, anche là dove di enumerazione non si tratta, e che sottolineano l'uniformità della descrizione con la scandita uniformità ritmica del brano.

Ma, lasciando da parte questa osservazione che riguarda soltanto un aspetto limite della sua opera, e per di più dell'ultima sua opera, ciò che per Turgenev resta definitivamente acquisito (qualunque sia l'ispirazione e la necessità dello scritto e qualunque il valore dei risultati) è il procedimento di descrizione dall'esterno, visivo, di personaggi e situazioni.

«*Varja sedeva silenziosa, ci versava il tè, lo guardava di tanto in tanto e gli porgeva con timida e scontrosa cortesia ora la tazzina, ora la panna, ora la zuccheriera (...) non gli distoglieva gli occhi di dosso e io, dalla sola espressione del suo viso, potevo capire che lei lo amava e che lui amava lei. Le sue labbra erano appena socchiuse, la testa un poco china in avanti, per tutto il viso giocava un lieve rossore, a tratti sospirava profondamente, all'improvviso abbassava gli occhi e silenziosamente sorrideva*». («*Andrej Kolosov*»).

È un procedimento, tutti sanno, tipicamente turgeneviano, da lui stesso portato, nelle migliori opere, quasi alla perfezione, ma che riposa, ovviamente, su di una illusione ed un equivoco: che l'aspetto esteriore di una persona coincida sempre, riflettendolo, con l'intimo.

A questa ingenua convinzione (a parte il fatto che, quando è appunto ingenua, si accompagna ad una meccanica riproduzione di tratti fisici) è da attribuire in gran parte il senso di fastidio che spesso ci prende all'entrata in scena dei suoi personaggi i quali devono dalle prime righe, con la loro faccia ed i loro gesti, dirci tutto del loro carattere e della loro vita.

In «*Tre Ritratti*», per esempio, i protagonisti sono persone da lungo tempo scomparse: un loro discendente ne narra le vite. Attraverso la descrizione, anche qui priva di ogni partecipazione da parte dell'autore, dei loro ritratti «*impolverati*» e «*qua e là rinsecchiti*» dovremmo venire a conoscenza, nelle intenzioni di Turgenev, e dei loro lineamenti fisici e del loro carattere. Tutto è di una notevole ingenuità. Val proprio la pena di rileggere che «*su un fondo completamente nero, si vedeva il viso tondo e grasso di un buon proprietario russo di venticinque anni, con una fronte bassa e larga, un naso appiattito ed un sorriso ingenuo. La pettinatura incipriata, alla francese, non si accordava proprio con l'espressione del suo volto slavo*».

«*Sul terzo ritratto, dipinto da altra mano, più esperta, era rappresentato un uomo di trent'anni (...) il suo magro viso abbronzato esprimeva una recisa fierezza. Le lunghe e sottili sopracciglia quasi si congiungevano al di sopra degli occhi neri come la pece, sulle pallide labbra, appena visibili, aleggiava un sorriso malvagio*».

Va da sé che, quando Turgenev vuole dirci qualcosa attraverso i gesti dei suoi personaggi, egli sia quasi fatalmente condotto a ridurre quegli esseri umani a meccanismi (ridicoli per di più, come è ridicolo tutto ciò che di meccanico venga «*plaqué le vivant*»¹²): «*"Mi è stato incaricato di dirvi — risposi scandendo le parole — che ciò che è stato non sarà più..."*». *Varja appoggiò la mano sinistra sul cuore, tese la destra in avanti, barcollò un attimo e uscì velocemente dalla stanza*». («*Andrej Kolosov*»).

Ci sarebbe ancora un'ultima osservazione che forse varrebbe la pena di fare a questo proposito e cioè che, in tal modo,

¹² H. Bergson, *Le rire, essai sur la signification du comique*, Paris 1967²³³, p. 29.

dando per scontata la perfetta aderenza del mondo interiore dei personaggi con il loro aspetto, ad ogni narrazione viene ad essere quasi necessariamente tolta qualsiasi possibilità di *suspence*. Prendiamo « *Un Re Lear della Steppa* » (« *Stepnoj Korol Lir* », 1870) ebbene, fin dalle prime pagine, la descrizione dell'aspetto fisico di una delle figlie è tale da non lasciare dubbi possibili (a parte, si capisce, il fatto che basta il titolo a non lasciarne) su quel che sarebbe accaduto a suo padre.

Ma non è il caso di insistere sui fallimenti artistici dello scrittore. Che fossero numerosi, assai più frequenti di quanto possa apparire ad una prima lettura (ci sono ogni tanto pagine di un umorismo non voluto e così sottile)¹³ l'avevo del resto già detto. Una cosa che vale invece la pena di osservare è come egli faticosamente, fra i suoi fallimenti e le sue cadute di tono ritrovi sempre, e prosegua, la sua strada. La ritrovi per dar magari l'impressione di perderla nuovamente ed inspiegabilmente. Ma spesso ogni ritrovamento sarà accompagnato da più maturi risultati. Ripeto, insomma, che chi lo segua passo passo lungo tutto l'arco della sua produzione, probabilmente si chiederà perché mai egli abbia pubblicato tanto (e la risposta non potrebbe essere che una: che egli vedeva il pregio della sua arte là dove noi non lo vediamo e dove probabilmente non è). Ma questo ipotetico lettore avrà pure, e non soltanto in casi eccezionalissimi, la « sorpresa » di imbattersi in opere di alto valore e, ancora più spesso, in buonissime pagine sperdute e soffocate all'interno di opere mediocri.

Se, in altri termini, ho parlato di non comune disegualità di livello, mettendo in rilievo le moltissime cose mancate, è però necessario ripetere lo stesso discorso, quello sulla disegualità della sua produzione, ponendo viceversa l'accento sulle opere riuscite. Parlavo di maturità di risultati: ed implicitamente di necessità della sua poetica. Per esempio, a giudizio

¹³ Per esempio, « *Nido di Nobili* » (« *Dvorjanskoe Gnezdo* », 1859), inizio del capitolo quattordicesimo: « *Liza aveva la sua piccola cameretta al secondo piano della casa di sua madre; una cameretta linda, luminosa, dal lettino bianco, dai vasi di fiori negli angoli e davanti alla finestra, dalla piccola scrivania, con uno scaffale di libri ed un crocefisso sulla parete. Quella stanzetta si chiamava ancora "la camera dei bambini"; Liza vi era nata* ».

quasi unanime, « *Mumu* » (1854) è un capolavoro. Senza addentrarci in un esame di quell'opera, scritta in un periodo immediatamente successivo alla fase di imitazione lermontoviana di cui abbiamo parlato, e soffermandoci al suo aspetto tecnico, è interessante notare una cosa: Gerasim, il protagonista, è sordomuto e non solo, come è ovvio, non parla mai, ma anche di lui non ci vengono neppure quasi mai comunicati i pensieri. Turgenev ce lo presenta mentre agisce e basta. Era il soggetto ideale per saggiare fino in fondo le possibilità del metodo turgeneviano. La prova è luminosamente, inimitabilmente superata.

Un esame delle descrizioni non più degli uomini, ma delle cose nell'opera di Turgenev, potrebbe occupare, solo di citazioni, un libro intero. O, forse, potrebbe limitarsi ad una ripetizione di ciò che è già stato detto a proposito dei personaggi.

Un tempo erano famose le sue descrizioni della natura. Ne riporto una sola, tratta da un'opera giovanile già citata: « *Tre Ritratti* ». Pure qui è calcato fedelmente lo schema più usuale, impiegato anche per descrivere le persone, quello imitativo. Quello che dà la descrizione, ovvia del resto, « *separata* », di ogni singolo tratto, quella che « è facile » da dare¹⁴, ma nulla di più. Anche la punteggiatura, che ho cercato di lasciare invariata nella traduzione, ha la sua importanza.

« *Imbruniva. Il vento passava inquieto sui campi scuri e rumorosamente agitava le denudate cime delle betulle e dei tigli, che circondavano la casa dei Lučinovy. Noi arrivammo, scendemmo da cavallo... sul terrazzino mi fermai e mi voltai a guardare: per il cielo grigio pesantemente strisciavano lunghe nuvole; gli oscuri ed inquieti cespugli si agitavano al vento e lamentosamente rumoreggiavano; l'erba gialla impotentemente e tristemente si curvava verso terra; stormi di tordi svolazzavano fra i sorbi coperti fittamente di grappoli di un rosso acceso; fra i rami sottili e fragili delle betulle saltellavano fischiando le cinciallegre; nel villaggio i cani abbaivano rocamente. Divenni triste* ».

Quello che forse è impossibile rendere in una traduzione

¹⁴ V. pag. [3].

è quanto sia ovvio¹⁵ il susseguirsi, il concatenarsi delle parole, convenzionalmente richiamantisi l'una l'altra. Per esempio: « *obnažennye veršiny berez i lip* », « *krutilsja na vetre i žalobno šumel* », « *bessil'no i pečal'no prigibalas' k zemle* », « *s svistom poprygivali sinicy* ». Una convenzionalità tale che, leggendo questa pagina, si ha quasi l'impressione di leggere una parodia.

A questo punto diventa comprensibile anche un'altra cosa. Si è tanto spesso insistito sulla convenzionalità delle sue « eroine » e si è creduto anche di poter rispondere che esse non sono artificiose, ma veristicamente descritte, che le ragazze russe di buona famiglia, in quel tempo erano proprio così. Ed è a questo punto, dicevo, che si comprende come l'artificialità di tanti fra quei personaggi dipenda, almeno in parte, da un'altra causa: e precisamente dal fatto che calligrafismo e puntigliosa imitazione della realtà rendono sempre artificiosa (e soprattutto insipida) ogni descrizione. Specialmente quando sia inestricabile l'interazione fra la convenzionalità dello stile e quella della descrizione e non si capisca più quale delle due, e fino a che punto, sia la predominante.

Questa idea poi, della lingua come di entità meccanica, e magari di già predeterminata concatenazione di parole, spiega anche la genesi di molte delle banalissime immagini di Turgenev. Che non sono immagini nel vero senso della parola, ma spessissimo fatti esclusivamente linguistici. Nel senso che evidentemente egli credeva, senza forse rendersene conto, che per dire « *bianco* » si dovesse necessariamente dire « *bianco come il marmo* », per dire « *veloce* » si dovesse dire « *veloce come il lampo* » e così via. Si veda per esempio il capitolo XIV di « *Asja* » (1858). Dovrebbe essere una delle pagine più intense del racconto. Ebbene, nelle poche decine di righe di quel capitolo troviamo che « *era seduta presso la finestra su di una sedia, con la testa voltata e quasi nascosta, come un uccellino spaventato* ». « *Afferrai la sua mano, era fredda e giaceva come morta sulla mia* ». « *Una mano debole che tremava come una foglia* ». « *La fronte era diventata bianca come il marmo* ». « *Andavo avanti e indietro e*

¹⁵ Due righe più in là, entrati in sala da pranzo, trovano la tavola coperta « *skatert'ju oslepitel'noj belizny* ».

parlavo come in preda alla febbre ». « *Essa si gettò verso la porta con la velocità del lampo* ». « *La guardai come uno scemo (kak durak)* ». « *Ero ancora al centro della stanza, proprio come fossi stato colpito dalla folgore* ». « *I riccioli si erano ripiegati all'indietro, come se li avesse rovesciati il vento* ».

Tornando alle descrizioni della natura, non è da credere che cadute nel virtuosismo e nel calligrafismo si riscontrino soltanto in opere secondarie e in fin dei conti mancate come « *Tre ritratti* ». È un tipo di descrizione questo, calligrafico e virtuosistico, che, improvvisamente, troviamo un po' da per tutto. Anche nel lavoro forse più bello, veramente molto bello, di Turgenev: « *Un Posto tranquillo* » (« *Zatiš'e* », 1854). Ad un certo punto, il poeta vi si lascia prendere la mano dal letterato e nel descrivere il sopraggiungere di un temporale, dimentica tutto, dimentica la stupenda elegia (o lo stupendo dramma?) che sta creando (anche a me, come a Ekaterina Maslova, « *bol'se vsego nraivilos' Zatiš'e* »¹⁶) e ci dà un'imitazione perfetta e gelida di un banalissimo fatto naturale.

« *Frattanto, assieme alla sera, si era lentamente avvicinato un temporale. Già da mezzogiorno l'aria era soffocante e in lontananza rumoreggiava in continuazione. Ma ecco una larga nube, che da molto tempo si stendeva come una cappa di piombo al limite estremo dell'orizzonte, cominciò a crescere e a mostrarsi da dietro le cime degli alberi; l'aria afosa cominciò ad essere più percettibilmente percorsa da brividi, scossa sempre più frequentemente dal tuono che si avvicinava; si alzò il vento, passò rumoreggiando a tratti tra le foglie, tacque, nuovamente prese a rumoreggiare a lungo, iniziò a urlare; una penombra cupa corse al disopra della terra cacciando rapidamente l'ultimo barlume del crepuscolo; nubi compatte, come strappandosi via, all'improvviso vennero a volo, corsero per il cielo; cadde una pioggia leggera, esplose un lampo con un fuoco rosso e il tuono risuonò pesantemente e rabbiosamente* ».

Perché, dunque, così spesso manca l'ispirazione? Oppure, meglio, rovesciando la domanda, quando le sue opere sono ispi-

¹⁶ L. N. Tolstoj, *Voskresenie*, parte I, cap. XII.

rate? Quando la stessa poetica, la stessa volontà di « descrivere » si realizza in vita e non in una pagina di farfalle immobili e trafitte (per usare anche noi un'immagine « linguistica »)?

Era, del resto, la domanda che ponevo alla fine del primo capitolo. Cercare una risposta penso ormai sarà più facile. Però le opere mancate, o le opere « minori » nel senso di mancate, non ci possono dire molto a tale proposito. Non possono servire a capire l'autore, ed è inutile andare in esse alla ricerca del mondo di lui. Un'opera mancata, appunto perché è mancata, non è sua. È, o un'imitazione, oppure una serie di parole scritte senza partecipazione, quasi « *zaumnye* ». Potranno interessare uno psicanalista, ma non un lettore.

IV

Gli errori, lo hanno detto in tanti, non sono altro che verità parziali, frammenti di verità staccati dal tutto, cioè non approfonditi. Per chi non li abbia approfonditi essi, naturalmente, hanno l'evidenza della verità, sono verità.

Ma non parlo soltanto di errori nel campo delle idee: ci possono essere errori anche nei sentimenti. Errori dello stesso tipo e con la stessa genesi. Sono stati questi, mi pare, i veri errori di Turgenev: è stato da essi che hanno preso vita gli errori « imperdonabili » di Turgenev artista.

Bene o male, anche se non ci capiva molto, anche se cercava, e forse in primo luogo, di ottenere una cosa tanto impossibile da ottenere quanto l'unanimità dei consensi, egli era pur sempre inserito nel mondo delle aspirazioni del suo tempo. Non sarebbe mai divenuto, malgrado tutti gli applausi, malgrado le sue illusioni, un vero scrittore civile¹⁷, ma al mondo c'è posto per tutti, anche per gli scrittori non civili.

¹⁷ In un articolo sul romanzo « *Nido di Nobili* », P. V. Annenkov trovò, e mi pare che la sua osservazione sia tanto giusta quanto garbata, che le « *Memorie di un Cacciatore* » erano simili a « *belle, eleganti barchette, impagabili per le gitarelle, per le conversazioni a metà serie e a metà scherzose, ma poco adatte alla grande, lunga e seria navigazione attraverso le ricchezze dello spirito russo e della poesia russa* ». (« *Russkij vestnik* », 1859, n. 8, pag. 510; cit. in I. S. Turgenev, *Polnoe sobranie sočinenij i pisem, Sočinenija*, vol. IV, Moskva-Leningrad 1963, pag. 510).

Il guaio è che pure quando scriveva di sentimenti il mondo dei suoi personaggi (ed era questa la sua seconda grande ambizione) era troppo spesso convenzionale, troppo uniformemente edificante, femminile ed improbabile per non apparire, se non altro a noi, ora, falso. Cioè non sufficientemente approfondito, non sufficientemente saggiato a contatto della realtà, di tutta la realtà.

Precedentemente parlavo di dualismo tematico nella sua opera, e diceva che l'esperienza della vita, che la conoscenza della realtà, venivano quasi sempre a controbilanciare, nelle opere giovanili, l'evasione nel mondo del fantasticare.

A controbilanciarla, a correggerla solo, però, non ad impedirle. A tale proposito chiudevo il secondo capitolo dicendo che quella scissione interna fra un'ispirazione già autenticamente sofferta ed un gratuito abbandonarsi al mondo dei sogni era un sintomo da tenere ben presente.

Ebbene, anche questa funzione di contrappeso, anche la conoscenza e l'aderenza alla vita, che si traducono in contrappeso e che ironizzano sull'evasione nel mondo dei sogni, sembrano venire via via meno nella sua opera a partire da un periodo di pochi anni successivo alla stesura di « *Andrej Kolosov* » e di quel gruppo di racconti che cronologicamente lo seguono.

In « *Andrej Kolosov* » c'è già, per esempio, un tema che torna frequentissimo nell'opera posteriore: il tema dell'infelice che vede, assiste ed in un certo senso contribuisce alla felicità altrui. Felicità che può essere anche l'origine della sua propria infelicità. Ma è un tema qui accompagnato da una lucida comprensione di ciò che implica il cullarsi in quella autocommiserazione sterile. Perché dunque, poi, l'involuzione? Perché l'abbandono della lotta; perché, insomma, più tardi il mondo di Turgenev si verrà a popolare di tanti « *uomini superflui* » incapaci di rendersi conto, a differenza del primo, di quello del 1850, d'essere tali per loro colpa?

Turgenev non ci dirà più le cose semplici che prima era pur riuscito a dire. « *Durante tutto il corso della mia vita trovai costantemente il mio posto occupato, forse perché cercai questo posto non nel luogo dove avrei dovuto cercarlo* ». « *Benché, naturalmente, io sia un uomo superfluo, non lo sono, però, per volontà mia: io sono un ammalato, ma non posso sopportare*

tutto ciò che sa di malato... non sarei contrario alla felicità, ed anzi tentai di avvicinarmi ad essa in tutti i modi...». (« *Diario di un Uomo superfluo* », « *Dnevnik lišnego Človeka* », 1850).

Viceversa, su di uno Jakov Pasyнков (1855) ad esempio, che, per quanto possa sembrare ed essere suggestivo come personaggio, è pur sempre immagine di un uomo che non riesce a vivere e che non sa vivere, egli pronuncerà parole come queste: « *E Dio conceda a tutti i signori pratici, per i quali tu fosti sempre estraneo e che ora, forse, addirittura ridono sulla tua ombra, Dio conceda loro di provare sia pure la centesima parte di quelle pure gioie dalle quali, malgrado il destino e gli uomini, è stata resa bella la tua povera, rassegnata, vita* ».

Si dirà: la vita. La sua vita è stata così, come le sue storie! E, dato che le storie di Turgenev sono sempre uguali, sempre ricalcate su di un identico schema, si aggiungerà che è naturale ed anzi bene che sia così: e si ricorderà il suo romanzo con la Viardot. Trasposti, gli identici termini di quella situazione, l'identico tipo di triangolo sentimentale, si trovano anche, tanto per fare qualche esempio, in « *Nido di Nobili* », in « *Alla Vigilia* » (« *Nakanune* », 1860) e perfino in « *Primo Amore* » (« *Pervaja Ljubov'* », 1860); e un personaggio almeno, che viva quella situazione di impossibile amore, magari un personaggio non di primo piano, si può dire che nelle opere di Turgenev non manchi mai. La sua arte, dunque, sembrerebbe nata dalla vita. E nessuna migliore garanzia di autenticità e di necessità potrebbe, dunque, avere.

Ma gli stessi termini della situazione, lo stesso triangolo, si trovano anche nel « *Diario di un Uomo superfluo* ». Ed ancor prima, benché, come sappiamo, sdrammatizzati, nel nostro « *Andrej* ». Vale a dire li troviamo descritti molto prima che nella vita di Turgenev si realizzassero definitivamente, prendessero l'aspetto di un destino.

Devo dire che non credo alle coincidenze di un certo tipo? E che non credo neppure si possa trattare di un presentimento? O forse sì, di un presentimento, ma in un senso del tutto particolare.

Turgenev si era semplicemente avviato a vivere secondo

uno schema preconstituito¹⁸. Aveva trovato (non dico che l'avesse cercata), la possibilità di rigiocare quella che, nella fantasia, gli era sembrata fosse la vita migliore: più poetica, più « sua ». Era divenuto ormai definitivamente « romantico »: dovere e felicità a contrasto, destino avverso, sconfinata rassegnazione... Ciò che prima aveva sognato, su cui poi aveva ironizzato, era divenuto ormai la prigione entro cui egli si dibatteva senza, probabilmente, volerne veramente uscire. « *Io mi cresco un male / da vivo che a mutare / ne soffre anche la carne* »¹⁹.

« *Il tempo volava senza che ce ne accorgessimo: vuol dire che vivevamo bene e senza difficoltà* » (Čechov, « *Veročka* »). Turgenev, lui, bene non poteva vivere. Il tempo, per lui, non poteva passare senza che egli se ne accorgesse. Entrato in un circolo vizioso, immerso nell'equivoco, sempre meno in grado di vederlo come tale, che mai aveva entro di sé, se non rimpianti e inquietudini e sfiducia?

Certo, la gloria. E perché stupirci allora, se tanto la cercava? Certo, la simpatia dei lettori. Ma che cosa potevano veramente significare?

« *Pensate, che cosa vi può essere di peggiore che amare senza essere amati?* » (« *Padri e Figli* »). Parole che, allo stesso modo, anche negli estremi « *Poemetti in prosa* » ci fanno a tratti intuire il vuoto della sua disperazione. Ed è, allora, in quelle pause improvvise, come un bagliore che illumina tutto il suo animo. E noi lo sentiamo sincero non nei ragionamenti banali e presuntuosi, ma in queste improvvise folgorazioni, nelle « occasioni » che lo riconducono violentemente a se stesso. « *Loro stanno bene! Ed anch'io sto bene nel guardarli... benché io sia solo... solo come sempre* ». (« *Colombi* », « *Golubi* »).

Il tempo era, gli appariva, sempre più incomprensibile nel suo fluire, nel suo mutare tutto — e nel suo lasciare irrisolti gli interrogativi e le aspirazioni più profonde del suo animo. Le bellissime pagine che concludono « *Nido di Nobili* »! « *C'est ainsi*

¹⁸ « *Come in ogni sensuale la vita fu in lui subita anzi che creata, e al dramma si sostituì in tal modo una specie di ripiegamento: o una patetica acquiescenza o un afflosciarsi degli spiriti* ». L. Pacini Savoj, *Schede russe*, Napoli 1959, p. 24.

¹⁹ S. Quasimodo, *Io mi cresco un male*.

qu'avait débuté le recit, il semble que nous en recommencions la lecture (...) Tandis que la solitude et le chagrin de la veillesse dévastent ce cœur mort, les mêmes mots reviennent peindre la même nature vivante, les joies nouvelles et toujours semblables de nouveaux enfants »²⁰. È l'elegia che da sempre correva sotterranea nella sua opera e che diviene via via più trasparente ed intensa.

Correva sotterranea da sempre: « *Tre incontri* », per esempio, è del 1851. Non è che un racconto immaturo, pieno di squilibri, di ingenuità e di chiari di luna, eppure c'è qualcosa che, malgrado tutto, lo salva. Non certo il « messaggio », e neppure l'analisi psicologica dei personaggi. Bisogna forse leggerlo pensando che la vicenda raccontata possa aver costituito la grande avventura di una vita. Bisognerebbe poterlo leggere, voglio dire, pensando a quale occasione mancata esso sia, cercando di vedere (e non è poi cosa del tutto assurda) che cosa il Turgenev più maturo ne avrebbe potuto trarre. Se sarà letto, ecco, quasi come una pagina di diario, allora lascerà in noi vibrazioni inaspettate e lente, lentissime a spegnersi. Perché, sfrondata, è semplice e completo, classico e sereno.

E, soprattutto, perché non è gratuito. La sua necessità è nel desiderio di voler salvare dall'oblio quei fatti, quelle persone. Turgenev scrive per non dimenticare: anche nelle opere più discutibili e discusse, ed anche in quelle della vecchiaia meno riuscite, spesso si salvano solo i rapidi tocchi di una sensibilità che sa dare — e per di più al di là delle intenzioni dell'autore — verità e luce a tutto, e ricreare, anche in brevi frammenti, tutto un mondo di affettuoso rimpianto: il suo mondo, il mondo di Ivan Sergeevič. Di « *Klara Milič* » (1882) per esempio, rimane fra le cose vive, ed è sufficiente, soltanto la figura della vecchia zia. È sufficiente per ridarci, intatta, tutta la luce interiore che Turgenev possedeva.

E questo senso di un presente inutile se non è segnato nella memoria, se non ha almeno un riscontro nella coscienza dell'uomo, lo troviamo espresso, tornando a « *Tre Incontri* », (ripeto, malgrado tutto), nelle « romantiche », sovraccariche, lu-

²⁰ E. M. De Vogüé, *Le Roman russe*, Paris 1886, pag. 171.

nari descrizioni della natura che, proprio per questa tensione interna, non sono soltanto banalmente imitative.

La notte vi è presentata con profusione di particolari « poetici », ma tutto in qualche modo si giustifica e converge nella domanda che conclude la pagina: che cosa era necessario a quella notte perché non fosse inutile, perché prendesse coscienza di sé? « *Che attendeva quella notte?* ».

« *Un piccolo giardino si stendeva immobile davanti a me, illuminato tutto, e quasi placato, dai raggi argentei della luna, tutto profumato ed inumidito (...) Giovani meli si elevavano qua e là nel prato, attraverso i loro rami radi azzurreggiava mite il cielo notturno e fluiva la sonnolenta luce della luna, davanti ad ogni melo riposava, sull'erba rischiarata, un'ombra frastagliata e debole. Da un lato del giardino i tigli verdeggiavano confusamente, immersi in un'immobile luce, ora pallida, ora vivida; dall'altro erano immobili, neri ed opachi. Uno strano, trattenuto fruscio sorgeva a tratti nel loro folto fogliame. Essi sembravano invitare sui sentieri che si perdevano al di sotto di loro, sembravano attirare verso il loro sordo fogliame. Tutto il cielo era disseminato di stelle, il loro azzurro e tenero scintillio fluiva misteriosamente dall'alto, sembrava che esse guardassero con quieta attenzione la terra lontana. Piccole nuvole sottili, passando a tratti al di sopra della luna, mutavano, per un poco, il suo tranquillo splendore in una nebbia incerta, ma lucente... tutto era avvolto nel topore. L'aria tutta tiepida, tutta profumata, era immobile; solo a tratti fremeva, come ha un fremito l'acqua al cadere di un piccolo ramo. In quell'aria si percepiva un qualche desiderio, una qualche attesa (...) Tutto quasi dormiva, tutto all'intorno illanguidiva, tutto sembrava guardare verso l'alto, protendendosi immobile e aspettando... che cosa aspettava quella notte tiepida, non ancora addormentata? Attendeva un suono. Quella quiete tesa attendeva una voce vivente, ma tutto taceva ».*

La citazione è stata lunga. Ho riportato quel brano quasi per intero perché è esemplare. Con la natura Turgenev si comporterà quasi sempre, quando non la vuole soltanto imitare, così. Pregi e difetti suoi, quanto meno, qui ci sono tutti.

Ed ecco come, una decina di anni dopo, egli riuscirà (o

soltanto si proverà? Comunque, si proverà) a fondere quel senso dell'inarrestabile ed inafferrabile presente nelle cose, con il senso del fuggire della vita negli uomini.

« La notte era così silenziosa e tenera, e l'aria azzurra aveva un respiro così sereno, che ogni passione ed ogni dolore dovevano placarsi sotto quel cielo limpido e quelle luci beate ed inconsapevoli!

— Dio mio — pensava Elena — perché esistono la morte, il distacco, la malattia, le lacrime? (...)

Basta così — mormorò — possibile che debba finire? Sono stata felice, non pochi minuti, ma intere settimane. E con che diritto? — Improvvisamente ebbe paura. — E se fosse proibito — pensava — se la felicità ha il suo prezzo? Sta in cielo, e noi poveri peccatori... "morir si giovane". (« Alla Vigilia »).

Egli sarà il cantore del presente, delle improvvise, rapidissime visioni della natura, delle vicende e degli incontri, magari banali, ma che non si ripeteranno più.

« Il Prato di Bežin » o « Un Posto tranquillo », « Tre Incontri » o « L'Orologio », che mai illumina tutto quanto egli ha scritto da poeta di una luce « *mystérieuse et pâle* » se non l'amore per « *ce que jamais on ne verra deux fois* » ? ²¹ « Kas'jan di Krasivaja Meč », « Tat'jana Borisovna e suo nipote »... analisi psicologiche? Anche questo, ma soprattutto una stessa cosa come le albe e i tramonti e le notti: come le cose che passano, che si dimenticano e che non si vorrebbe dimenticare mai. « *Omnia fert aetas, animum quoque* », tutto, anche la memoria col tempo dilegua ²². Certo, in Turgenev il rimpianto è meno alto, meno intensamente puro, più domestico e quasi egoistico, ma non meno vero. « *Domani sarò felice! La felicità non ha domani, la felicità non ha neppure ieri, essa non ricorda il passato, non pensa all'avvenire. Essa ha il presente, che è non un giorno, ma un istante* ». (« Asja »).

Naturalmente, ci sono nell'opera di Turgenev, ci saranno,

²¹ A. De Vigny, *La maison du berger*.

²² « *Omnia fert aetas, animum quoque: saepe ego longos cantando puerum memini me condere soles; nunc oblita mihi tot carmina, vox quoque Moerim iam fugit ipsa* »... (Virgilio, *Ecl. IX*, 51-54).

via via più approfonditi, mille altri motivi. Ci sarà la pietà, soprattutto. « *Padri e Figli* » (« *Otcy i Deti* », 1861) è il romanzo della pietà e del rimpianto. Ma tutto questo verrà dopo. Ciò che è di sempre, e ciò che forse sempre sarà il motivo più profondo della sua poesia è il senso del passare incomprensibile perché inutile del tempo. « *Conosco questa indifferenza di un dolore che non si può lenire, conosco l'indifferenza di un'irrimediabile infelicità* ». (« *Tre Incontri* »).

E si potrebbero moltiplicare le citazioni, da « *Basta* » (« *Dovolno* », 1864), per esempio, per cercar di dimostrare quanta importanza Turgenev desse all'arte come prodigio capace di conservare la vita ai ricordi, di salvare dal tempo ciò che essa tocca. Ma forse è meglio non farlo. Perché è meglio vedere che non si tratta di cosa che possa essere individuata in un punto, in un momento preciso della sua opera, ma di un'atmosfera che, magari inespressa, la pervade tutta, fino ai « *Poemetti in prosa* » (si veda ad esempio « *Rimani* », « *Stoj* »).

V

C'è un aspetto nell'opera di Turgenev, quello, per così dire « soprannaturale » che, per quanto secondario ed episodico, ha destato varie perplessità e polemiche ed ha dato luogo a varie interpretazioni. È venuto il momento, anche per noi, di chiederci se fino ad ora, tale aspetto sia stato, non dico sufficientemente illuminato e posto in rilievo (perché ciò è indubbiamente avvenuto), quanto piuttosto inquadrato nel complesso della produzione letteraria di Turgenev stesso.

Ci fu chi (Merežkovskij, fra gli altri, nel suo libro del 1893 « *O pričinach upadka i o novych tečenijach sovremennoj russkoj literatury* ») ha considerato tale aspetto essenziale ed addirittura ha tentato di dimostrare non solo che Turgenev sia da considerare il padre spirituale del decadentismo russo, ma anche che l'« *originalità e la forza* » di Turgenev siano da ricercarsi non nelle opere scritte su temi sociali, ma in quelle lontane dai problemi brucianti del momento. Anzi, bisogna aggiungere, lontane dai problemi della realtà e dalla realtà stessa senz'altri aggettivi.

Questo è un giudizio che non condivido se non altro perché

troppo semplicistico e, sia pure in modo insolito, contenutistico. E che penso oltretutto sia difficilmente sostenibile fintanto che non scaturisca da una preliminare indagine sulla genesi di tali opere.

La quale credo sia da rintracciare, anche in questo caso, in quell'allargarsi sempre più inesorabile del dualismo aderenza alla realtà — fuga dalla realtà, che la produzione letteraria di Turgenev rivela. Basti dire che la concezione di « *Fantasma* » (« *Prizraki* », 1864) è anteriore di anni alla sua stesura ed alla sua pubblicazione. Il solo senso comune aveva probabilmente dissuaso Turgenev dal realizzare quella « fantasia », fintanto che la frattura che separa in due il suo mondo, la sua creazione ed ancor prima la sua personalità non si fece più profonda.

Ritengo, cioè, che questa sua tematica non rappresenti essenzialmente null'altro che la seconda (o una seconda) possibilità concessa ad Ivan Sergeevič di evasione dalle contraddizioni della sua esistenza.

Detto questo, il discorso sul valore di tali opere (« *Sogno* », « *Son* », 1876; « *Klara Milič* », 1882; « *Il Cane* », « *Sobaka* », 1866; eccetera) si risolve automaticamente nell'ambito del discorso generale sul valore di tutta la produzione letteraria di Turgenev. Senza preclusioni e discriminazioni che siano dettate dal solo ed esclusivo fatto della diversità di « contenuto ».

Un giudizio su Turgenev basato, come il mio, essenzialmente sul carattere lirico e tragico insieme che il presente assume nella sua opera, può sembrare — e penso di rendermene conto — quanto di più generico e (perché no?) banale si possa dire. Nel senso cioè, che forse non esiste poeta che non abbia avvertito in sé questo vibrare della realtà, sospesa fra il nulla del passato ed il nulla del futuro.

Ma proprio perché è tanto comune, vorrei insistere sul carattere particolare che tale esperienza riveste in Turgenev. E tale carattere è dato dall'inconfondibile accento che essa assume sullo sfondo della vita di Turgenev stesso.

Ripeto: il senso del passare inutile, perché incomprensibile, del tempo. E ripeto ancora la citazione da « *Tre Incontri* »: « *conosco quest'indifferenza di un dolore che non si può lenire, conosco l'indifferenza di un'irrimediabile infelicità* ».

Tutto passa: è questo è già materia del suo canto; ma nulla, in lui, veramente passa. Il peso della vita non passa, ed è questo ciò che da lui è più profondamente sentito e sofferto e cantato.

Era forse per tale ragione, allora, che egli ha scritto « troppo »: per il timore di non dire tutto quello che gli sembrava di dover dire, di avere il dovere di dire per sottrarlo al tempo e per dargli un significato. Ma d'altra parte, il tempo che fugge può riguardare più che le persone descritte (in quanto caratteri), le loro vicende, le loro reazioni alla vita. Ed anche se l'atmosfera poetica che le circonda è autentica, sentita, ciò non impedisce che i personaggi possano rimanere astratti e privi di verosimiglianza. Perciò mi pare che quando il Mirskij scrive nella sua « *Storia della Letteratura russa* » che « *ciò che più colpisce il lettore comune in queste [di Turgenev] donne non è tanto l'altezza della loro bellezza morale, quanto la straordinaria bellezza poetica (?) di cui le aureole la delicata e perfetta arte del loro creatore* », voglia dire, partendo da altre premesse, a dir la verità abbastanza poco chiare, sostanzialmente la stessa cosa.

Gianernesto Dall'Aglio

NOTA

Penso di dover aggiungere, alle note a piè di pagina, una nota finale un po' più lunga. E la vorrei aggiungere proprio qui perché, anche se essa riguarda direttamente una frase precisa di quanto ho scritto, è una nota che può servire a meglio puntualizzare tutto il precedente discorso.

La frase che credo di dover giustificare è questa (una delle primissime): « Dimenticati, forse perché divenuti troppo spesso incomprensibili, i giudizi entusiastici che su Ivan Sergeevič furono pur pronunciati (e non soltanto nel secolo scorso) lo si considera generalmente, ormai, uno scrittore datato ».

Nel parlare di giudizi divenuti « incomprensibili » intendevo riferirmi innanzitutto (ma non solamente) a quanto, su Turgenev, scrissero non pochi russi a lui contemporanei. E riferirmi, in primo luogo, all'atteggiamento di quei critici che, nei riguardi dei personaggi turgeneviani, si comportarono come di fronte ad uomini in carne ed ossa.

È infatti da ciò, dall'aver perso di vista che quelle non erano altro che creature di fantasia, che nasceva una serie di pseudoproblemi la quale, a sua volta, ne generava un'altra, ancor più lontana dalla realtà. Nascevano cioè, in primo luogo, mirabolanti indagini e spiegazioni sul conto di quelle figure; spiegazioni magari in polemica l'una con l'altra che, per esemplificare, a proposito di Veret'ev condussero a discutere di come, perché e quanto fosse simpatico (o antipatico), di che cosa avrebbe dovuto fare per non finire i suoi giorni girando per le osterie e di come

si sarebbe dovuto comportare con Mar'ja Pavlovna perché quest'ultima non si suicidasse. (Si veda, per di più, come la rassegna di tali opinioni in «I. S. Turgenev, *Sobranie sočinenij*, vol. VI, Moskva 1955, pp. 345-357», venga riferita senza che apparentemente si avverta l'assurdità di gran parte di quei discorsi).

Le «*Memorie di un Cacciatore*» stesse, e forse ancor più d'ogni altra composizione, sono state viste in questa prospettiva: come una galleria di personaggi, viventi ciascuno una propria vita, autonoma quasi dall'ispirazione complessiva dell'opera. È questa la prima serie di scritti che consideravo ormai «incomprensibili».

Ma, vedendo le cose in tal modo, quasi fatalmente si finiva col procedere oltre e, come dicevo, col creare altri pseudoproblemi, ancor più arbitrari od assurdi.

Basti pensare allo scritto forse più interessante (e certo fra i più noti) a questo proposito: il «*Russkij čelovek na rendez-vous*» (1858) di Čeryševskij su «*Asja*», in cui si comincia col dire che il personaggio NN «ha ingannato noi, ha ingannato l'autore. Sì, il poeta ha fatto un errore troppo grave immaginando che ci narrava di un uomo onesto» e si finisce con lo spiegare perché gli uomini siano così. (Colpa del liberalismo, che crea uomini pronti a venire a compromessi con la loro coscienza pur di conservare le tranquille, abituali norme di vita).

Ma il fatto è che (anch'io almeno la penso così): «i personaggi di un'opera d'arte non sono come tali autonomi e autarchici, ma essi sono soltanto una delle tante e infinite mobilissime finzioni del sentimento del poeta, una specie di diaspora ideale del suo stato d'animo, e però a tutti i momenti connessi a questo loro centro d'origine. Da ciò la necessità di un'aderenza scrupolosa al testo, una filologia rigorosa in atto nella critica artistica, non soltanto come fedeltà alle battute di una pagina, ma come richiamo costante a quella che è l'ispirazione centrale dell'opera». (L. Russo, *Personaggi dei Promessi Sposi*, Bari 1968⁴, p. 20).

Traendo le conseguenze delle sue affermazioni, Luigi Russo avvertiva nello stesso scritto (e sembra di leggere una risposta a Čeryševskij, ed ancor più a Dobroljubov) che, procedendo in altro modo, «l'opera d'arte non ci sta più dinnanzi come opera d'arte, ma essa è come disciolta ed obliterata in una nuova esperienza di vita; è diventata un semplice pretesto della nostra passione» (L. Russo, *op. cit.*, p. 20).

È questa, in parte almeno, la genesi della critica «a proposito di». Critica che solo ad una condizione può avere una sua validità: a condizione di basarsi su documenti.

E qui siamo, nel caso trattino delle opere di Turgenev, alla seconda serie di scritti critici inutilizzabili, anche se, questa volta, non sempre incomprensibili (e talvolta interessanti). Inutilizzabili comunque in tutti i sensi perché, e lo notava ancora alla fine del secolo scorso il Vengerov nella sua importante monografia su Ivan Sergeevič per l'«*Enciklopedičeskij Slovar'*», come documenti le opere di Turgenev sono assai poco attendibili. «In alcun modo si può dire che l'autore abbia dato la vita del popolo [nelle «*Memorie di un Cacciatore*»] in tutta la sua varietà. Dal campo della vita popolare (...) l'autore ha raccolto solo i fiori belli e profumati e di essi ha fatto un meraviglioso mazzo». Opinione, questa, condivisa anche da una parte della critica sovietica, come ricordavo nel capitolo III. E la critica «a proposito di» può essere interessante fin che si vuole, ma di sicuro non ha senso il basarla sulle umbratili fantasie di uno scrittore irrequieto e solitario.

Ma non mi riferivo alla sola critica russa. In Europa occidentale, la quasi totalità degli studiosi del secolo scorso, nell'elencare Turgenev fra i maggiori scrittori del tempo, si lasciò probabilmente suggestionare dalla

«novità» dell'arte di Ivan Sergeevič e dagli aspetti più appariscenti di quella novità.

Raramente, comunque, è accaduto che giudizi altrettanto mal fondati venissero canonizzati così rapidamente, quanto quelli che il De Vogüé scrisse nel suo, per altro ancora utilissimo «*Le Roman russe*» (Paris, 1886). «*Dans les lettres, comme en politique, un peuple suit d'instinct les hommes qu'il sent lui appartenir, qui sont faits de sa chair et de son génie, pétris de ses qualités et de ses défauts. Ivan Serguievitch personnifiait les qualités maîtresses du vrai peuple russe, la bonté naïve, la simplicité, la résignation. (...) Ce cerveau puissant dominait un coeur d'enfant*» (p. 148). «*Nul n'eut plus de sentiment et plus d'horreur du sentimentalisme: nul ne sut mieux indiquer d'un seul mot toute une situation, toute une crise du coeur*» (p. 196).

Rimase quasi senza sviluppi il fatto che, sia pure oscuramente, il De Vogüé avesse intuito il segreto dell'arte di Ivan Sergeevič ed avesse immaginosamente parlato di «*rugiada*» («*je ne lui connais pas de rival pour la sûreté du goût, la tendresse, je ne sais quelle grâce tremblante également répandue sur chaque page, qui fait penser à la rosée du matin*» [p. 195]), mentre i precedenti giudizi fecero testo e, più o meno, vennero ripetuti in Occidente per decenni.

ASPETTI STILISTICI E STRUTTURALI
DELL'EGLOGA DI S. A. ESEENIN « *Ja — pastuch; moi palaty* »

La poesia idillica di Esenin (ci occuperemo qui solo di questa, che è in sostanza la più rappresentativa), si presta abbastanza agevolmente a un esame stilistico, in quanto offre la possibilità di conseguire risultati di carattere generale e definitivo nel corso stesso del lavoro analitico.

Le qualità peculiari di questa poesia paiono infatti dispensarci da una lunga opera di ricostruzione e induzione e, soprattutto, da quella necessità di un trapasso dall'analisi alla sintesi che costituisce uno dei momenti più ostici dell'indagine stilistica.

Quella di Esenin non è una personalità fenomenologicamente articolata, che presenti i propri diversi aspetti in singole unità poetiche, da assumere poi come elementi per una ricostruzione o come punto di partenza per la ricerca di una matrice comune, di un unico centro spirituale non oggettivamente presente nella singola composizione poetica, ma soltanto capace di condizionarla e illuminarla dal di fuori. È una personalità poetica che si cala in ogni componimento singolo per intero, monoliticamente potremmo dire (se la parola non traesse in inganno per quella rigidità di cui trasmette l'idea); non *manifesta i propri diversi aspetti* all'interno delle unità, bensì *assume diversi aspetti*, come diversi abiti perfettamente intonati e quindi idonei a sottolineare l'identità e la persistenza. In altre parole, essa si identifica nella sua totalità con un elemento oggettivamente presente, senza residui, a volte anche in un solo verso o in una sola immagine, e quindi necessariamente in continua ripetizione. Ma tale ripetizione non sarebbe possibile senza una corrispondente, continua variazione: tra i due fattori intercorre un rapporto di implicazione e condizionamento reciproco, in quanto variazione non significa qui articolazione, ma ripresentazione, insistenza. La va-

riazione non fa che mettere in maggior rilievo la persistenza, la ripetizione e, giustificandola, al tempo stesso la valorizza.

Teoricamente, per avere un'idea della personalità dell'Esenin idillico, potrebbe bastare una sola unità poetica; un contatto con ulteriori unità ne acuirebbe la percezione emotiva, ma dal punto di vista cognitivo aggiungerebbe poco o nulla.

Un simile tipo di rapporto opera-autore è già di per sé « espressione » di una qualità individuale dell'autore, o meglio di una sua peculiare condizione psichica che è al tempo medesimo condizione estetica, e in virtù di questa sua ambivalenza può fungere da elemento-chiave per la comprensione dell'opera poetica intesa come manifestazione di un'umanità, e di un'umanità presa in considerazione solo in quanto capace di realizzarsi in un'opera poetica. Questa fondamentale qualità-rapporto-stato di animo è in Esenin l'attitudine, tipicamente « primitiva » e *naïve*, ad aderire totalmente, senza residui mentali o emotivi, all'oggetto contemplato in quel dato momento, a realizzarsi in quell'oggetto. In tale rapporto la soggettività si annulla come sostanza, ma rimane come modalità o qualità dell'oggetto; potremmo dire che come risultato di ogni nuova contemplazione da parte del soggetto, l'oggetto assume qualità nuove, che vengono percepite tuttavia come sue proprie e non come sovrapposte. È evidente la dissimiglianza, anzi l'opposizione tra questo genere di rapporto e quello caratteristico delle opere letterarie autobiografiche, poiché in queste ultime sono gli oggetti a venire assorbiti nella sfera del soggetto, ove agiscono come semplice riferimento o in ogni caso divengono espressivi solo in funzione di quell'entità astratta e onnipresente che è il soggetto accentratore. In una sfera d'espressione come quella eseniniana, viceversa, l'oggetto appare già con una sua espressività patente e dichiarata, ma autonoma e conchiusa, cioè linguaggio dell'oggetto in sé. La soggettività, in altre parole, diviene un principio attivo dell'oggetto. In questo senso Esenin è poeta estremamente soggettivo e nel medesimo tempo perfettamente oggettivo. Nei suoi versi non c'è oggetto che non compaia sotto forma di percezione soggettiva; la luna non è mai « la luna », ma tanti oggetti quanti sono i momenti percettivi: rana dorata, brocca luminosa, corno pastorale, cavaliere triste, puledrino sauro, berretto ecc. ecc. Com'è caratteristico dei *naïfs* e dei contemplativi puri, è svi-

luppata al massimo in quest'autore la disposizione a percepire ogni oggetto anche noto « come fosse per la prima volta » (in tale percezione, come è noto, lo Šklovskij¹ ravvisa il fattore peculiare e distintivo della rappresentazione artistica), a prescindere da ogni concetto universale, fisso, dell'oggetto in questione (la « morta astrazione »). Ne consegue l'abolizione di ogni *oggettività* nel senso di validità generale e permanente per tutti i soggetti: la conoscenza non può essere che soggettiva, relativa a un dato soggetto individuale, storicamente determinato. Ma d'altro canto il rifiuto dell'astrazione è il solo atteggiamento che permetta una conoscenza dell'oggetto nella sua realtà concreta, cioè una conoscenza veramente *oggettiva* nel senso etimologico del termine. L'elenco di immagini sulla luna riportato sopra testimonia di un modo di procedere estremamente soggettivo, che però evidentemente deriva da un'impressione intensissima prodotta dall'oggetto-luna; è chiaro che la realtà concreta della luna ha un peso reale ed esercita un'azione sua propria nell'esperienza di Esenin. L'oggettività della contemplazione consiste nella profonda incidenza dell'oggetto sul soggetto, la soggettività nella forma che questa incidenza assume. In autori contemplativi, soggettivo-oggettivi come l'Esenin, la forma è in diretto rapporto con l'incidenza (direttamente proporzionale, se così si può dire), nel senso che quanto più forte è l'incidenza tanto più la forma è particolare e originale, cioè paradossalmente soggettiva, in apparenza lontana dall'oggetto incidente, come la ranocchia dalla luna. Viceversa negli artisti esclusivamente soggettivi (« autobiografici » nell'accezione più specialistica del termine), il momento dell'incidenza è separato da quello della forma da tutto un processo soggettivo interiore, autonomo rispetto all'oggetto incidente, che viene relegato nella funzione di spunto o semplice impulso iniziale, e può essere quindi anche ammai lieve e in sé trascurabile.

Il carattere « infantile » dell'immaginazione di Esenin, di cui s'è tanto spesso discusso, consiste appunto nel fatto che in questo poeta la fantasia non è una elaborazione intellettuale di una percezione reale, ma una modalità della percezione, ovvero in definitiva è la percezione stessa; Esenin non costruisce l'immagine fantastica del cavaliere triste sulla base o per impulso di

¹ V. Šklovskij, *O teorii prozy*, Moskva 1929.

una percezione lunare, bensì semplicemente percepisce la luna come cavaliere triste. In questo *percepire come*, cioè nel continuo variare della modalità, va ricercata la profonda oggettività artistica della poesia eseniniana, poiché percepire un oggetto ogni volta come *reale* significa percepirlo ogni volta come *diverso*, non essendovi nulla di più irreal e inverosimile che percepire due o più volte di seguito uno stesso oggetto in modo esattamente identico.

Il carattere monocorde e ripetitorio della tematica eseniniana si giustifica dunque in pieno (le cose si ripetono, sono se stesse, in quanto variano), anzi appare come una necessità immanente della personalità sia letteraria che psicologica del poeta.

Da quanto finora esposto la sua potrebbe risultare una natura esclusivamente ricettiva; è indispensabile quindi precisare che in realtà si tratta di una natura ricettivo-affettiva nel senso che ogni atto di percezione è insieme, e indissolubilmente, un atto di affezione. La « ranocchia dorata » non è soltanto un modo di percepire molto intensamente la luna, ma anche una manifestazione di affetto verso la luna. Le nature affettive, come è noto, operano istintivamente una selezione preventiva nelle loro possibili percezioni e quindi ne limitano il campo. Un ricettivo puro era, per esempio, Puškin, in cui il fatto percettivo poteva essere accompagnato, ma non condizionato dall'affezione; egli era *disponibile* ad ogni tipo di percezione, e questo spiega la straordinaria ampiezza del suo campo tematico. In Esenin la limitazione tematica non è tuttavia sintomo di scarsa « disponibilità », bensì una vera e propria componente dell'espressione; il continuo tornare, per esempio, del motivo della luna, a scapito di altri eventuali temi, predispone la sensibilità del lettore a recepire in un determinato modo anche le singole, svariate immagini in cui il tema della luna s'articola. La « luna-rana dorata » sarebbe certamente accolta in modo diverso, e meno facilmente, se la luna apparisse nei versi di Esenin una sola volta e in questa sola veste. Il semplice iterarsi del motivo della luna, indipendentemente dalle singole realizzazioni metaforiche, risulta in definitiva espressione di una disposizione affettiva verso l'oggetto e quindi fattore di individualità e soggettività, cioè varietà. Ci ritroviamo di fronte a una identità che è fattore di diversità, a un'oggettività fattore di soggettività (in quanto la spinta

affettiva verso l'oggetto in sé, concreto e reale, determina un modo di percezione estremamente soggettivo perché appunto affettivo).

L'« oggettività » del mondo idillico di Esenin va anche ravvisata nel fatto che tale mondo si compone di una serie di oggetti noti, familiari, quotidiani (la luna, il cavallo, la betulla, l'abete ecc. ecc.) che per la loro stessa domestichezza e la continua presenza non possono non apparire come consistenti in sé. A rigore, ciò contraddice quella modalità di visione « come fosse per la prima volta », poiché quanto maggiore è la familiarità e la consuetudine di un oggetto, tanto più aumenta la disposizione a trattarlo attraverso la mediazione di un concetto definitivo e fisso. Tuttavia, una volta introdotta l'idea di percezione affettiva, appare palese che l'affettività ostacola la concettualizzazione, o comunque ne annulla gli effetti, e il « noto » e « familiare » non esercita un ruolo veramente conoscitivo, ma agisce da stimolo permanente a un continuo rinnovamento affettivo dell'immagine.

Che in Esenin la limitazione tematica sia in realtà una scelta tematica lo dimostra il fatto che essa è accompagnata (anche esplicitamente) da un « rifiuto tematico ». Determinati motivi sono potuti diventare temi di una certa parte della produzione poetica eseniniana appunto perché esclusi dal numero dei temi della sua arte più caratteristica. L'asprezza polemica e l'aggressività dell'*Esenin-chuligàn*, dell'*Esenin-brigante*, dell'*Esenin-Pugačev* non hanno, come si sa, il valore di una presa di posizione ideologica positiva, ma sottolineano il rifiuto appassionato di ogni realtà ostile o anche soltanto estranea a quel rustico mondo « familiare » di campi arati a capanne, puledrini sauri, lune e ranocchie, con cui s'identificano i non molti temi delle liriche più rappresentative. Da queste liriche ogni realtà eterogenea era stata esclusa, la sua stessa esistenza era stata ignorata ed abolita; verrà accolta in altre parti dell'opera, le più tarde, ma per essere negata o aggredita o comunque per porre in rilievo la nostalgia dello scrittore per la « sua » realtà rustica. Non sorprende il tono spesso violento, « beluino » (*zverinyj*) di molti versi di Esenin; la beluinità non esclude, anzi presuppone la dolcezza e la tenerezza dei suoi affetti campestri. Ogni affetto è una limitazione, e quando la limitazione è particolarmente marcata

diventa opposizione (o meglio sviluppa i germi di opposizione che ogni limitazione contiene in sé). In tal modo dall'idillio nasce l'inventiva, o l'elegia², il mite pastore sensibile al linguaggio delle mucche e dei pini («*Ja pastuch*») è anche un ladrone della steppa (*stepnoj konokrad*); l'affetto commovente dei vecchi genitori contadini, rigorosamente limitato (essi non fanno neppure che il loro figliolo è divenuto «il più grande poeta della Russia») genera spontaneamente il minaccioso motivo della forca pronta a trafiggere anche «per un solo grido» lanciato contro di lui.

In termini di limitazione-opposizione si possono analizzare le funzioni di certe parole-chiave della poesia di Esenin, per esempio *Rus'*, quasi la sola utilizzata nel senso di «Russia». Nel linguaggio moderno *Rus'* è in sostanza una limitazione di significato rispetto a *Rossija*, cioè designazione di una particolare Russia: familiare, contadina, non politica ecc.; in Esenin ha fondamentalmente il valore di un nome collettivo, un segno unico che rimanda a tutto l'insieme degli oggetti concreti e familiari amati dallo scrittore (la luna, il puledro, i campi, l'acero, ecc.), anche se spesso si combina, metonimicamente, con uno o due di essi: «*O Rus', malinovoe pole, / I sin' upavšaja v reku*» («O Russia, campo color lampone, / E azzurro caduto nel fiume»). In figure di questo genere la metonimia non è però che apparente, o meglio opera solo come meccanismo, mentre in realtà la stessa struttura sintattica vocativo-apposizione ci induce a percepirla come metafora. Il tutto non è semplicemente rappresentato dalla parte, ma s'identifica sentimentalmente con la parte. Questa combinazione di metafora e metonimia, con la seconda in funzione della prima, fa sì che la limitazione insita nella natura della metonimia divenga di mezzo fine: il «campo color lampone» non è soltanto un procedimento figurato di rinvio alla *Rus'*, ma è la *Rus'* medesima: l'apposizione-descrizione («*O Rus', tu che sei un campo color lampone*») è al tempo stesso predicato-affermazione (e definizione): «La *Rus'* è un campo color lampone». Grazie alla metafora, la limitazione me-

² Secondo R. Poggioli (Introduz. a *Frammenti, liriche poemi* di S. Esenin, Torino 1961) la poesia di Esenin si articola attorno ai due generi fondamentali dell'egloga e dell'elegia, in rapporto di reciproca opposizione o esclusione: «... troppo spesso la realtà interviene a distruggere il fragile sogno bucolico, ed allora l'egloga si trasforma in elegia».

tonimica si eleva ad affermazione di un valore: la *Rus'* è soltanto un campo color lampone perché non può essere altro che una cosa di questo genere. È un rifiuto-scelta, un valore affettivo.

Soltanto la metafora, con la sua struttura binaria, è in grado di risolvere in unità poetica certe dicotomie fondamentali, come oggettività-soggettività e identità-varietà, su cui s'è insistito in precedenza. Disponendo di due membri, la metafora consente, in uno di essi (il «contenuto»)³ una continua ripetizione di pochi temi prediletti, e nell'altro (il «veicolo») una continua variazione.

In linea di massima si può dire la lirica di Esenin parte dalla metonimia e tende alla metafora; nell'immagine del campo color lampone come in altre è chiaramente un elemento intrinseco dell'oggetto in sé, cioè una circostanza reale e un'esperienza contingente, a mettere in moto e a regolare il processo di metaforizzazione. Inoltre, l'azione limitativa e il carattere binario dell'affettività (slancio verso l'oggetto in sé e aspirazione al suo possesso), trovano in queste formazioni metonimico-metaforiche un riflesso poetico quanto mai adeguato.

Il procedere metaforico di Esenin è, in fin dei conti, una continua ridefinizione di cose note e familiari; ogni metafora è una definizione, ma superflua dal punto di vista conoscitivo, non implicando affatto una sostituzione o un'aggiunta di sostanza alla cosa rappresentata, che viene data a priori come nota. La sensazione è press'a poco quella di un nuovo epiteto affettivo dato a una persona familiare, appunto perché familiare. Il «dare per noto» rappresenta quindi non un ostacolo, ma un elemento propulsore e una condizione di metaforizzazione.

Il carattere di definizione della metafora eseniniana porta logicamente a una certa autosufficienza e quindi a un isolamento delle singole immagini, generalmente povere di punti d'aggancio e sbocchi verso un ulteriore sviluppo tematico. Non poche liriche di Esenin si presentano esteriormente come insiemi non organizzati in una struttura unitaria⁴, in cui il canto procede «per as-

³ Utilizziamo, anche se non molto soddisfacente, la terminologia di I. Richards (cfr. S. Ullmann, *La semantica*, Bologna 1966).

⁴ R. Poggioli parla di «poesie brevissime... quasi senza struttura» (*Il fiore del verso russo*, Torino 1949).

sociazione»⁵, «per esempi»⁶, articolato in una sequela di metafore e similitudini che «riempiono»⁷ tutta la composizione. Ne consegue la tentazione di condurre lo studio della metafora eseniniana su basi esclusivamente statistiche e comparative, staccando le immagini dai loro contesti; uno studio del genere potrebbe senza dubbio riuscire proficuo, poiché è innegabile che molto spesso l'analogia tra immagini inserite in componimenti diversi non è inferiore a quella esistente tra le metafore di uno stesso testo. Ma se si vuole esaminare singole poesie come unità autonome, senza perdere di vista l'aspetto strutturale, è necessario rivolgere attenzione, qualche volta prima ancora che alla metafora, ad altri procedimenti espressivi forse meno tipici, ma necessari all'individuazione delle delicate strutture di questa lirica⁸.

2. Una mancanza di unità apparente è osservabile in gran parte delle composizioni del periodo considerato: anche la breve egloga «*Ja pastuch; moi palaty*», che qui cercheremo di analizzare, mostra una successione di quadretti autonomi e staccati, pur nella comune atmosfera idillico-campestre, una «scelta» di esempi bucolici fatta ad arbitrio del poeta (e i quadretti sono indipendenti sotto l'aspetto non solo tematico, ma anche metrico e sintattico, poiché ogni esempio, con le eccezioni che saranno indicate, occupa esattamente due versi e una proposizione compiuta, isolata da un punto fermo):

1	<i>Ja-pastuch; moi palaty-
Meži zybistych polej.
Po goram zelenym - skaty
S garkom gulkich dupelej.</i>	Sono un pastore; la mia reggia
È tra i campi ondosi.
Ci son declivi lungo i verdi colli
Con lo squittio di squillanti beccacce.
5	<i>Vjažut kruževo nad lesom
V želtoj pene ohlaka
V tichoj dreme pod navesom
Slyšu šepot sosnjaka.</i>	Intrecciano una trina sopra il bosco
Entro una gialla schiuma le nubi.
In placido sopore sotto la tettoia
Sento il sussurro del pineto.

Autorský kolektiv, *Současná sovětská literatura II*, Praha 1964.

⁵ I. De Luca, *Introduz. a Poesie di S. A. Esenin*, Firenze 1947.

⁶ K. Zelinskij, *Introduz. a Sočinenija di S. A. Esenin*, Moskva 1956.

⁸ Si tratta di procedimenti non semantici, ma posti in condizione di «agire efficacemente sulla semantica dell'opera» («ucinně zasahovat do vyznamové výstavby díla»): Mukařovský, *Studie z estetiky*, Praha 1966.

9	<i>Svetjat zeleno v sutemy
Pod rosoju topolja.
Ja - pastuch; moi choromy
V mjadgoj zeleni polja.</i>	Brillano verdi nell'ombra
Sotto la rugiada i pioppi.
Sono un pastore; il mio palazzo
È fra la tenera verzura dei campi.
13	<i>Govorjat so mnoj korovy
Na kivlivom jazyke.
Duchovitye dubrovy
Kličut vetkami k reke.</i>	Parlano con me le mucche
In una lingua fatta di cenni.
Lanciano i boschetti odorosi
Con le fronde al fiume il lor richiamo.
17	<i>Pozabyv ljudskoe gore
Splju na vyrubljach suč'ja.
Ja moljus' na aly zory,
Pričaščajus' u ruč'ja.</i>	Obliato l'umano dolore
Dormo nelle radure di frasca.
Innalzo preghiere ai vermigli crepuscoli
Mi comunico presso il ruscello.

Se si getta uno sguardo complessivo a queste strofe apparirà chiaro un solo elemento formale esteriore in cui s'indovina una funzione strutturale: la ripetizione del primo verso al verso 11⁹, cioè a metà della lirica. Il verso risulta evidenziato non soltanto dalla ripetizione, ma anche da circostanze di natura ritmica. Nel complesso il ritmo della poesia colpisce per la sua scorrevolezza e ariosità (con una sensazione di monotonia), determinate dalla concordanza, anzi dalla perfetta coincidenza di metro e sintassi. Abbiamo infatti osservato che nella quasi totalità dei casi l'unità sintattica (proposizione) coincide qui con unità metrica (distico), e si adagia nei due versi in modo tale da non produrre degli *enjambements*, poiché alla fine del primo verso di ogni distico corrisponde una pausa naturale del discorso¹⁰. Non entra quindi in gioco alcun fattore che spezzi od ostacoli il piano fluire del ritmo, la cui regolarità viene ulteriormente accentuata dal costante alternarsi di rime «femminili» e rime «maschili».

A questi caratteri risultano estranei solamente i vv. 1 e 11, che, a differenza degli altri, non si inseriscono in una spaziosa proposizione dell'ampiezza di due versi, ma al contrario contengono essi stessi una proposizione intera e un frammento (il

⁹ Con una lieve variazione che sottolinea l'identità. Cfr. a questo proposito le osservazioni di Ju. Tynjanov in *Il problema del linguaggio poetico*, vers. it., Milano 1968.

¹⁰ Tutte le proposizioni-distico sono delle principali, quindi si esclude a priori la possibilità di *enjambements* o altre complicazioni del ritmo, oltre che all'interno delle proposizioni, anche nei passaggi dall'una all'altra.

soggetto) di un'altra. Ne consegue una netta cesura nel mezzo e un forte *enjambement* alla fine del verso.

Limitatamente al v. 1 notiamo poi che esso forma un'unità sintagmatica ben definita e autonoma in virtù della simmetria degli elementi che lo compongono: le quattro parole sono disposte in ordine alterno *abab* (pronome di prima persona — sostantivo concreto — pron. di I pers. — sostantivo concreto), accentuato dall'allitterazione in *pa* nella seconda e quarta parola (e in entrambe la sillaba interessata è quella che precede immediatamente l'accento).

Tutte queste circostanze, isolando nettamente dagli altri il v. 1-11, lo pongono in grado di agire sul resto dell'egloga come una sorgente di luce esterna. Se ne può osservare l'effetto soprattutto nella prima quartina, che del resto riproduce esattamente quella che sarà l'architettura tematica dell'intera lirica: una catena di esempi illustrativi di una metafora iniziale. Tra le varie forme di legame l'esemplificazione, per il suo carattere dichiaratamente informativo-esplicativo, è forse ancor meno espressiva e poeticamente meno feconda di un puro e semplice accostamento, a meno che la cosa esemplificata non costituisca un polo d'attrazione semantica tanto forte da conferire agli esempi una suggestione particolare, indipendente dalla funzione esplicativa. Ma questo non è certo il nostro caso, poiché la metafora iniziale della reggia ha un'incidenza semantica limitatissima, trattandosi di un'immagine affettiva piuttosto trita e in certe lingue ridotta ad espressione idiomatica; e gli esempi che seguono non sono che un'enumerazione illustrativa di quali e quante cose belle la reggia contenga, un'elencazione di ciò che è « mio », di ciò che è possibile trovare nei miei metaforici possedimenti.

Notiamo però che la prima unità semantica ad agire sulla nostra immaginazione non è la metafora della reggia, bensì il verso iniziale, che a una lettura condotta su basi esclusivamente sintattiche — cioè prosastiche — faceva parte dell'unità costituita dalla metafora, ma che in realtà, per i procedimenti metrici e fonici che abbiamo avuto modo di osservare, appare contrapposto a tutto il resto della poesia e quindi sciolto da ogni legame. Esso può cominciare ad operare semanticamente ancor prima che il lettore passi al verso successivo, ossia prima che la determinazione locale *meži zybistych polej* sopravvenga ad assorbire tutti

i significati del distico nell'esile immagine del luogo amato-reggia¹¹. Nuovi valori semantici si creano istantaneamente all'interno del verso per il forte e palese richiamo reciproco tra le parole; la connessione molto marcata tra *pastuch* e *palaty* introduce una dimensione fiabesca (il senso di possesso di una reggia da parte d'un pastore), mentre l'accentuazione della prima persona singolare nel discorso del protagonista, che lo configura come pastore-poeta, suscita vaghe reminiscenze letterarie di un mondo arcadico, stilizzato e mitizzato.

Quest'intensa connotazione fiabesca ed esplicitamente mitica del verso iniziale rende dunque indispensabile una revisione dei raggruppamenti semantici nell'intera quartina: perde valore la distinzione tra il primo distico e tutto il rimanente (in termini semantici: metafora-esempi), mentre diviene espressivamente attiva quella tra il verso d'apertura e gli altri tre (in termini semantici, tra un mito astratto e tre concrete annotazioni di paesaggio reale). Le conseguenze sono decisive: mentre tra la metafora della reggia e i successivi dettagli sussisteva un legame logico-tematico che li organizzava in uno sviluppo di tipo discorsivo esteriore, 1-2, 3, 4 ecc., nel nuovo assetto semantico della strofa tale connessione manca; c'è invece un rapporto formale di opposizione tra il primo verso e la serie degli altri 1-2, 3, 4 che dà a 1 la possibilità di influire su 2, 3, 4, ma senza stabilire un concatenamento logico, in modo vago e indefinito, cioè appunto come una sorgente di luce esterna. In altre parole, la miticità dell'evocazione arcadico-fiabesca non costituisce una *presenza tematica*, bensì produce degli *effetti semantici indiretti*, nel senso che condiziona irreversibilmente la sensibilità del lettore, predisponendolo a percepire miticamente anche il resto della lirica. Tale miticità persiste dunque soltanto come *modalità di percezione* e non come un preciso legame tematico-logico con la sostanza del primo verso. In definitiva, il lettore avverte nei campi ondosi, nel particolare grido delle beccacce ecc. ecc. qualcosa di genericamente mitico, ma non riconosce necessariamente come motivazione di questa miticità la stilizzata arcadia del verso d'apertura, strutturalmente in contrasto con la concretezza di det-

¹¹ Cfr. Dámaso Alonso, *Poesía española*, Madrid 1966: «...las palabras tienen un poder evocativo-pictórico o grabador mental de imágenes-anterior a la perfección del sentido lógico de la frase».

taglio delle unità successive, mitizzate per riflesso. Il fattore che ha materialmente creato la miticità può essere dunque diverso da quello che dovrà motivarla.

Solo a questo punto (vale a dire come seconda fase di un processo poetico già avviato) interviene efficacemente la metafora della reggia, che ha perso ormai la sua consistenza rigida e tangibile e appare come dinamicamente sospesa, poiché il verso iniziale tende a disgregarla, assorbendone il primo membro nel proprio organismo unitario, mentre la forza di gravitazione dell'*enjambement* e il filo logico del discorso tendono a ricompirla. Senza quindi più pesare come unità tematica autonoma e come principio di una struttura meramente discorsiva, essa può limitarsi a trasmettere una delicata sensazione di possesso affettivo da parte dell'*io* e fornire così una motivazione poetica non astratta alla miticità: i luoghi descritti sono mitizzati in quanto cari al pastore, in quanto *suoi luoghi*. Tale motivazione verrà poi confermata anche dalla natura intrinseca dei successivi elementi poetici, che conterranno più o meno tutti qualcosa di familiare, intimo, affettuoso. E poiché la nostra sensibilità è condizionata a percepire miticamente, cioè con una certa commozione¹², ogni fatto che presenti questo carattere, la poesia non appare più strutturata in base a una serie di esempi disparati, scelti qua e là, come a caso, *in vari punti*, e organizzati in una concatenazione logica esteriore che non fa che metterne in luce la disorganicità

¹² Ciò non vuol dire che la percezione mitica d'una data esperienza debba essere necessariamente in rapporto con una commozione prodotta dall'esperienza stessa. Questo però avviene quasi sempre quando la miticità interessa realtà di per sé antimitiche, com'è quella familiare, di ogni giorno. Ovviamente, se il mito non è intrinseco all'oggetto, va ricercato nell'atteggiamento verso l'oggetto, e in tale atteggiamento (data l'incongruenza logica tra la banalità dell'oggetto e la mitizzazione) non può che essere sottolineato il carattere irrazionale, sentimentale. In Esenin è già sintomatica la scelta di molti «veicoli» mitologici delle sue metafore, che il poeta non attinge mai ai miti pagani, né slavi né del mondo antico (come il sapore vagamente arcadico del primo verso di *Ja pastuch* potrebbe far pensare), ma alle leggende e ai riti del cristianesimo che per lui è tutt'uno col mondo dei suoi affetti infantili. Cfr. certe immagini liturgiche fondate su una pura sensazione, per es. olfattiva (tipica dei bambini) del mondo domestico, come nei dolcissimi versi *Pachnet jablokom i medom / Po cerkvam tvoj krotkij Spas.*, in cui la figura del «mite Salvatore» viene resa particolarmente affettuosa, più che dall'esplicito *krotkij*, dai pomi e dal miele di cui «odora»; ma a loro volta questi dettagli familiari, casalinghi, riescono delicatamente mitizzati dalla strettissima connessione (sostanza-qualità) con il personaggio familiare-soprannaturale del Salvatore.

poetica, ma, al contrario, trova la propria unità in un'insistenza sentimentale *su uno stesso punto*, che naturalmente dà origine a un crescendo emotivo¹³.

Tutto ciò trova conferma anche in fattori strutturali ora anche materialmente osservabili: con l'avvicinarsi della conclusione le metafore si fanno più ardite, e alla fine compaiono, persino accumulandosi, quelle immagini tratte dalla liturgia cristiana che Esenin utilizza volentieri (v. nota 12) per esprimere i propri momenti di più intensa commozione. Era naturale che in una lirica esteriormente formata da una serie di frazioni equivalenti, ma intimamente percorsa da un indivisibile crescendo emotivo, quest'ultimo dovesse manifestarsi all'esterno attraverso una variazione di rapporti tra le frazioni stesse, e precisamente in un loro accumularsi nelle vicinanze del finale. Ciascuno dei distici in cui si colloca la sequela dei quadretti o situazioni idilittiche è caratterizzata dalla presenza di un solo verbo, impiegato al tempo presente e con valore sostanzialmente descrittivo, la cui funzione consiste, appunto, nel determinare ogni singolo quadretto e nel diversificarlo da quelli contigui. A sottolineare l'idea di una diversificazione di fatti equivalenti contribuisce una certa regolarità nella disposizione di questi verbi, in quanto — eccetto la prima — tutte le strofe cominciano con una voce verbale, e in quelle due (la II e la IV) la cui norma non viene turbata dalla presenza del verso-ritornello 1 e 11, la regolarità si accentua a causa di una corrispondenza complessa: nei due primi distici, infatti il verbo appare all'inizio del primo verso e nei secondi due all'inizio del secondo:

	II	IV
Vjažut		Govorjat
.
Slyšu		Kličut

Tuttavia nell'ultima strofa, cioè all'apice del crescendo emotivo, troviamo una voce verbale per ogni verso, posta all'inizio, in posizione evidenziata:

¹³ Il crescendo è veramente fattore di unità, ed è l'esatto opposto dell'esemplificazione: in quest'ultima, essendo la cosa principale collocata all'inizio, si rende inevitabile una decentrazione emotiva.

Pozabyv
 Splju
 Ja moljus'
 Pričaščajus'

e questo accumularsi (con la conseguente accelerazione del ritmo) non è che il riflesso di un'accresciuta intensità di moti d'animo.

Una certa variazione di livello emotivo si osserva anche poco dopo l'undicesimo verso, che assume quindi, tra le altre, una funzione analoga a quella del primo, non tanto tematica, quanto di segnalazione, o meglio di introduzione alla parte più dinamica e intensa della lirica.

Tale variazione si concreta anche in un mutamento del tipo della rappresentazione, giacché la sostanza poetica della prima parte viene resa sotto forma di descrizione e quella della seconda parte sotto forma di azione (specifichiamo *sotto forma*, poiché non esiste assolutamente nessuna differenza qualitativa tra i contenuti delle due parti):

	I	
1	}	Verso ritornello (connotativo)
2		Descrizione
3		
4		
	II	
5	}	Azione, ma metaforica, in funzione descrittiva
6		
7	}	Percezione-descrizione
8		
	III	
9	}	Descrizione
10		
11	}	Verso-ritornello e descrizione
12		
	IV	
13	}	Azione
14		
15	}	Azione
16		
	V	
17	Azione (interiore cosciente)	
18	Azione (scelta cosciente)	
19	Azione	
20	Azione	

Risultano da questo schema la variazione di tipo (che però è in certa misura anche intensificazione, trattandosi di un passaggio da statico a dinamico) e l'intensificazione progressiva all'interno del secondo tipo.

Ripetiamo ad ogni modo che un crescendo di commozione si sarebbe avuto in ogni caso, indipendentemente dalla sua diretta osservabilità sul piano formale, grazie al semplice reiterarsi di un fattore posto preventivamente in condizioni di agire sulla nostra sensibilità in modo efficace. In altri termini anche se, poniamo, i quadretti idillici fossero stati perfettamente equivalenti e soltanto *allineati* fra loro, senza alcun senso di accumulazione, intensificazione o progressione, l'effetto emozionale prodotto sarebbe stato egualmente progressivo.

3. Il principale fattore di unità è dunque in questa lirica il senso (mitizzato) di un'intimità e familiarità degli elementi della natura, comune a tutti i dettagli, indipendentemente dalle loro differenze e dalle estensioni spaziali; emerge quindi anche una certa funzionalità del carattere « disparato » ed elencatorio degli esempi: le cose a cui il poeta rivolge il proprio pensiero, per quanto lontane e diverse possano essere l'una dall'altra, s'inseriscono senza sforzo nell'organismo poetico ed entrano fra di loro in rapporto di familiarità. Il motivo si realizza poi concretamente in un'impressione di eco e di richiamo che domina tutte le strofe, come un colloquiare e un risponderci da varie parti (lontano o vicine) della natura, che conferisce anche ai paesaggi più vasti un sapore di interno domestico (solo qui si precisa questo nuovo significato del termine *palaty*). È facile notare quanto rilievo assumano in tutta la poesia (ma con tendenza, anche in questo caso, a un'accumulazione nella seconda parte) certe immagini costruite su un sostantivo o un verbo di « parlare », con indicazione esplicita di entrambi gli agenti della comunicazione:

v. 8 Slyšu šepot sosnjaka

.

v. 13 *Govorjat so mnoj korovy*
Na kivlivom jazyke
Kličut vetkami k reke

v. 15 *Duchovitye dubrovy*

v. 19 *Ja moljus' na aly zory*

Nella prima strofa, in cui le annotazioni di paesaggio non sono rese attraverso metafore, e quindi la sensazione di colloquio non può assumere forma esplicita, si tenta di conseguire un risultato analogo per mezzo di procedimenti espressivi indiretti, fonici (nello schema in parentesi quadra) oppure semantici (in parentesi tonda)

.
 (zybistyč)
 . . [goràm]
 . [garkom (gulkich)]

È palese il ruolo dell'ampia allitterazione osservabile sulla sinistra dello schema: trattandosi di una triplice ripetizione di gruppi praticamente identici nelle consonanti e variati nella vocale, ed essendo il primo *gar* distanziato dal resto (*gar ... gar-gul*) si ha un'immagine adeguata di un rumore riprodotto da una duplice risonanza, come in natura, in cui la prima eco è sempre la più fedele e chiara e la seconda la più cupa e confusa. Una nuova allitterazione (*am-om*), intrecciata alla principale, accentua il senso di un ampio ripercuotersi.

Abbiamo già posto in rilievo come quasi tutti i versi di questa lirica, per l'assenza di *enjambements* o per altre cause metriche, vengano percepiti come autonomi e (più o meno parzialmente) conclusi; di conseguenza l'estendersi di un'allitterazione oltre i limiti di un singolo verso dà particolarmente nell'occhio e rende in modo funzionale l'idea di qualcosa che si propaga in luoghi differenti. Il che riceve conferma anche da unità semantiche come *zybistyč* («ondosi» «marezzati»), il solo aggettivo qui usato — accanto all'ovvio «verde» — per designare visivamente la campagna, e come *gulkich*, che in tale contesto

si valorizza in entrambi i suoi significati, «sonoro, che si ode da lontano» e «che rafforza il suono, che ha una forte risonanza»¹⁴. Le beccacce non si limitano dunque a ripetere insensatamente il loro verso, ma chiamano e si fanno eco in un paesaggio vastissimo (il moto «ondoso» dei campi dà anche un'impressione di immensità e nella medesima direzione agisce la serie di plurali imprecisati, e perciò infiniti, *polej-goram-skaty*); e la voce degli uccelli è nello stesso tempo voce delle colline, in virtù di quella *s +* strumentale che realizza in russo sia il complemento di compagnia che il complemento di qualità. Nella poesia di Esenin la campagna russa ci si dischiude con i suoi spazi sconfinati, con le sue distanze che sono enormi, eppure anche misteriosamente brevi per quell'ininterrotto colloquio, quel fervido comunicare tra i suoi abitanti e tra le sue cose.

4. Naturalmente tutte queste sensazioni, affidate alla fragilità dei tessuti fonici e a vaghi stimoli semantici, non avrebbero alcun valore oggettivo se non trovassero conferma e sviluppo nelle successive quartine. Viceversa, tutt'e tre i motivi fondamentali ravvisati per vie indirette nella prima strofa (la connotazione fiabesca, la conciliazione fra immensità e familiarità e il richiamo-colloquio) vengono ripresi nella seconda in maniera assai più esplicita. Nel distico 5-6 si approfondisce l'impressione di uno spazio immenso reso intimo da un'azione da interno domestico (l'intrecciare un merletto). Tale prodotto semantico secondario si rivela più importante della funzione primaria della immagine, ossia la descrizione metaforica (e non particolarmente felice, un po' oleografica) delle leggere nubi serotine sfaldate e ricomposte dal vento. Un altro effetto secondario, anch'esso più significativo della descrizione-base, è ottenuto a mezzo di un iperbato, che per tutta la durata del v. 5 tiene, per così dire, celato agli occhi di chi legge il soggetto reale (e realistico) della proposizione (*oblaka*), ponendo così il verso in grado di operare semanticamente prima dell'intero distico e indipendentemente da esso (vedi nota 11). Il soggetto *temporaneo* della frase, evocato dalla contraddizione fra il tipo e il luogo dell'azione («intrecciano un merletto» e «sopra il bosco») non può che essere fia-

¹⁴ *Slovar' russkogo jazyka*, I t., AN SSSR, Moskva 1957.

besco. Come già nella prima strofa, anche qui l'elemento fiabesco viene annullato come fatto tematico dal sopraggiungere del vero soggetto alla fine del v. 6; ma la connotazione permane e si rafforza, avendo già un precedente. Quanto al motivo del richiamo e del colloquio, esso torna a manifestarsi, sulla base di una metafora animistica, cioè per la prima volta esplicitamente, al v. 8: *Slyšu šepot sosnjaka*. Tuttavia, sebbene ormai esplicito, il motivo non ha qui ancora quel forte rilievo, anche esteriore, che assumerà nella seconda parte dell'idillio, quando le mucche « parleranno » col pastore, i boschetti « lanceranno richiami » al fiume, e il pastore « innalzerà preghiere » ai crepuscoli e « si comunicherà » presso il ruscello. Questo perché l'energia metaforica di *šepot sosnjaka* appare considerevolmente indebolita dall'uso (i dizionari russi includono ormai il fruscio delle piante tra i sensi figurati correnti della voce *šepot*) e non colpisce direttamente l'immaginazione, per forza propria. Essa opera tuttavia all'interno di un organismo di fattori che, anche senza rafforzarla, la fanno percepire *pur sempre come metafora*; non le rendono il vigore primitivo, ma almeno impediscono che divenga totalmente inerte, cioè che perda la qualità stessa di immagine, che insomma si cancelli la differenza tra « fruscio » e « susurro ». In tal modo un difetto si trasforma in pregio: la debolezza diviene levità.

In che modo questo può avvenire, attraverso quali procedimenti e per quali fini? Innanzi tutto, la situazione idillica introdotta dai vv. 6-7 si sviluppa in evidente contrasto con tutta la parte anteriore della poesia e in particolare col distico che immediatamente precede¹⁵. Tale parte era dominata, lo sappiamo, da un senso di vastità, sonorità (anche materiale, grazie all'onomatopeia *goram-garkom-gulkich*), luminosità (nubi d'oro), mobilità

¹⁵ Alla diversità tra i contenuti dei due distici fanno riscontro analogie di altro genere. Per es. la perfetta analogia grammaticale-sintattica e fonico-ritmica tra *v želtoj pene* e *v tichoj dreme* (appartenenti a due quadri diversi) forma uno sfondo comune su cui la differenza fra i contenuti delle due espressioni e fra i loro contesti acquista un risalto tale da essere percepita come contrapposizione (sottolineata poi dagli antonimi *nad lesom* e *pod navesom*). In generale entrambi i distici rientrano in una costruzione a chiasmo che dà una certa sensazione di moto ascendente nel primo e discendente e distensivo (in armonia col contenuto) nel secondo. I vari quadretti, in definitiva, sono uniti dalla ricorrenza, oltre che di gruppi sonori, anche di schemi sintattici identici (ma corrispondenti a un materiale verbale del tutto diverso).

e dinamismo (rapido spostamento dell'ubicazione entro spazi immensi; intrecciarsi di dettagli realistici e immagini di colorito fiabesco; varietà). Qui, viceversa, il quadro è perfettamente statico soprattutto perché rigorosamente omogeneo: tutti i significati delle parole (come vedremo) convergono in una sola direzione. L'orizzonte spaziale viene di colpo circoscritto, (in seguito alla determinazione limitativa *pod navesom*), alla diffusa sonorità succede un improvviso, profondissimo silenzio (marcata intensificazione semantica di tipo tautologico al v. 7, come vedremo), alla luminosità si contrappone l'ombra del bosco, della tettoia, l'oscurità del sonno (quest'ultima verrà anche nominata espressamente subito dopo: *sutemy*).

In risultato di tutto ciò si crea una forte concentrazione: è il momento-chiave della poesia. Qui per la prima volta il pastorello agisce in veste di personaggio anziché di « cantore » (cioè fattore determinante del tono); in questo punto, si può dire, ha inizio il vero tema del componimento, il mitico colloquio, la familiare intimità del pastore con la natura. Era logico che l'attenzione dovesse venire concentrata, che si evitasse ogni possibile elemento di distrazione o dispersione. Anche l'ovvia connotazione magica che accompagna necessariamente un tema del genere non viene creata, come sopra, mediante l'uso di immagini mitiche o fiabesche o di metafore « forti » — cioè con notevole distanza tra contenuto e veicolo — che per loro natura avrebbero implicato un'« aggiunta », un'introduzione di elementi eterogenei, con conseguente rottura dell'intimità e della concentrazione, ma nasce dalla concentrazione stessa, s'identifica col naturale senso di magia insito nei profondi silenzi specie se improvvisi.

All'interno di questa intimità e su uno sfondo così omogeneo anche una metafora fragile come *šepot sosnjaka* può facilmente percepirsi come anomalia attiva. Essa è funzionale al contesto (che nella sua immobilità non avrebbe tollerato il dinamismo di immagini troppo ardite), ma nel medesimo tempo il contesto è funzionale ad essa, in quanto ne valorizza le possibilità espressive¹⁶.

¹⁶ L'uso metaforico del verbo *šepat'* e composti si ritrova anche in altre liriche di questo periodo: *Čto pod večer putniku / Našepal kovyl'?*, *Pust' poroj mne šepčet sinij večer, ...veter / O nom-to šepčet...* (S. A. Esenin, *Sočinenija*, M. 1956, I t.).

Non avremmo però un'idea adeguata della concentrazione espressiva di questo distico se non rivolgessimo uno sguardo anche a quegli artifici stilistici convergenti (utilizzati tutti sullo stesso piano, al di là di ogni distinzione tra fonici e semantici) a cui s'è fatto cenno altrove. L'intensificazione semantica, per esempio, viene resa operante tramite l'impiego combinato di un procedimento sintattico (iperbato) e di uno metrico (opportuna suddivisione del materiale tra i versi). Le tre determinazioni successive *y tichoj dreme pod navesom* sono riunite in una sola unità metrica, il v. 7, all'interno della quale, trovandosi scissa dal verbo e dal soggetto della loro proposizione, non possiedono ovviamente una realtà sintattica. Data l'omogeneità semantica dei tre termini (compreso *pod navesom*, che racchiude una connotazione di « placido, silenzioso, ombroso » il verso assume un certo significato autonomo e compiuto anche al di fuori della struttura logica del discorso, per cui in definitiva non viene neppure sentita l'urgenza di stabilire un legame immediato con elementi esterni al verso, come la correttezza sintattica richiederebbe in questo caso. Indebolita temporaneamente la funzione sintattica, viene esaltata quella semantica, in quanto i significati, liberi da ogni subordinazione a terzi elementi, agiscono esclusivamente tra di loro, in strettissima connessione e per via diretta. Nel nostro caso, considerata l'omogeneità della serie, quest'azione non può essere che di intensificazione, d'accentuazione di un significato sostanzialmente costante (« pace, intimità, ecc. »), che proseguirà poi anche nella seconda parte del distico, dal momento che il v. 8, come abbiamo rilevato, non introduce fatti qualitativamente nuovi.

Tuttavia un'ulteriore insistenza verbale si sarebbe risolta in un senso di pesantezza e forzatura, mentre invece il quadro suscita, nel suo complesso, una delicata impressione di levità. E questo perché alla persistenza del contenuto si contrappone un mutamento qualitativo del mezzo d'espressione: tutto l'ottavo verso è percorso da un'evidente allitterazione in *š..š..s..s*, i cui suoni smorzati e sommessi non possono, ormai, non venire intesi come una nuova raffigurazione del dolce assopimento del pastore, del magico silenzio che lo circonda. Ma poiché la medesima allitterazione è anche imitazione onomatopeica del fruscio dei pini, il generico senso d'intimità che pervade il distico si precisa in

una suggestiva intimità personale tra pastore e bosco, uniti dal comune mezzo espressivo; un'intimità che è colloquio (ormai, per il suo stretto ed esclusivo legame con un essere umano che lo ascolta, il fruscio degli alberi si conferma definitivamente anche come *sussurro*, come voce), ma che è pure comunione assoluta, poiché il fruscio s'interiorizza, entra a far parte del sonno del pastore, si confonde con esso.

L'elemento fonico dell'allitterazione è dunque sfruttato in tutt'e tre i suoi aspetti: nella sua materialità (onomatopeia), nella sua qualità (poiché un'assonanza in *š* e *s* appartiene a un tipo fonico tra i più evanescenti e incorporei, che perciò sottolinea quel senso di mistero e magia già creato con altri artifici) e infine nella sua intensità, il *pianissimo*, che esprime il silenzio e il sonno, ma dà anche l'idea di una voce che parli in segreto e di cose segrete, e per conseguenza implichi, ancora una volta, un interlocutore e un rapporto d'intimità.

5. Il v. 8 non è il solo a possedere una determinata individualità fonica; possiamo dire al contrario che, a sottolineare l'impressione di un chiamarsi e risponderci di differenti voci, quasi ogni verso della poesia si distingue o per qualità timbriche proprie ad esso solo o per una sua particolare orchestrazione che lo caratterizza in seno alla serie. Tra i versi del primo tipo notiamo il 2, quasi tutto in *y* e *i*, in evidente contrapposizione con i due versi contigui 1 e 3, dotati di una personalità fonica opposta (per il marcatissimo predominio di vocali larghe: *a* e *o*). Il medesimo contrasto si nota tra il v. 13 (tutto in *a* e *o*) e il 14, in *y* e *i* (*o j*) e, in misura minore, tra i due versi estremi della terza strofa (vv. 9 e 12) in cui i suoni maggiormente percepibili sono vocali « chiare » e i due medi (in *o* e *a*). Altri versi unitari sotto l'aspetto timbrico sono il diciottesimo (in *u*) e l'ultimo (per il rilievo assunto dal gruppo *ča*).

Al secondo tipo possiamo attribuire in particolar modo il v. 5 (in cui un notevole gruppo di suoni è orchestrato sotto forma di chiasmo: *vjažu...-užev*) i vv. 1 e 4, per le caratteristiche già indicate a p. 10 e 16, il v. 10 (*pod...top*) il v. 13 (*Govor...korov*) il v. 15 (*Du...ov...ov*) e il v. 20 (in cui la predominante allitterazione in *ča* racchiude in sé una serie, meno sensibile, di *u*: *ča-ča-ju-u-u-ča*).

Alla pari del ventesimo e del tredicesimo, anche il verso testé analizzato, l'ottavo, appartiene sia al primo che al secondo tipo, dal momento che l'unità timbrica è assicurata da un'allitterazione dominante, la quale tuttavia non unifica in modo diretto e grossolano, vale a dire eliminando le altre presenze foniche, ma svolge una vera azione strutturante, ossia, nel caso specifico, orchestrante. Malgrado la sua esteriore uniformità fonica (e a differenza di quasi tutti gli altri) in questo verso risulta assai marcata la variazione delle vocali, specie nella prima parte, grazie alla loro contiguità e all'uniformità dello sfondo consonantico: *yšušo...* L'allitterazione in *š* e *s* non si limita quindi ad «avvolgere» i rimanenti suoni, ma li organizza in un insieme dinamico, poiché il sussurro del bosco è una voce collettiva, le cui caratteristiche globali non fanno dimenticare la pluralità delle voci componenti. La sensazione finale è senza dubbio unitaria (allitterazione), ma la presenza di singole voci, per quanto subordinate alla voce complessiva, viene nitidamente avvertita (variazione vocalica). Se confrontiamo l'ottavo con un altro verso onomatopeico, il ventesimo, osserveremo che quest'ultimo, in cui si imita un suono unico (il fruscio del ruscello), è sostanzialmente unitario sia nelle consonanti che nelle vocali.

6. Il distico che segue (vv. 9-10) è più o meno un prolungamento dell'atmosfera del precedente (l'oscurità, il bosco). Nella prima redazione, pubblicata in «*Ežemesjačnyj Žurnal*», 1915 n. 8, questi versi suonavano: *Svetjat ljustrami v Sutory / Pod rosoj mne topolja*¹⁷: i pioppi, cioè, «mi brillano» nella penombra anziché semplicemente «brillano». Nella successiva edizione di «*Radunica*» il *mne* scompare. Evidentemente Esenin sentiva il motivo del rapporto personale uomo-paesaggio così ben rilevato nell'insieme della lirica, da poterne senz'altro eliminare una delle espressioni esplicite.

Subito dopo compare il verso-ritornello *Ja pastuch...*, che svolge una funzione di carattere musicale, appunto da ritornello (alludere, mediante la ripetizione, al senso di dolce monotonia proprio del canto pastorale), e sottolinea, come abbiamo rilevato, l'intensificarsi della commozione idillica. Nell'ininterrotto e piano

¹⁷ S. A. Esenin, *Sočinenija*, cit.

fluire della melodia esso introduce una pauta inattesa, prelude alla forte concentrazione emotiva delle due strofe finali. Il *palaty* dell'inizio è sostituito dal sinonimo *choromy* e sul piano musicale la piccola variazione accentua, anziché diminuirlo, l' analogia fra i due versi (nota 3); per quanto riguarda, invece, gli effetti semantici, la novità reca conseguenze non prive di significato. La mancanza di *palaty* allenta l'unità formale che caratterizzava il verso d'apertura; ne deriva una valorizzazione della pausa dopo *Ja pastuch* e dell'*enjambement* al termine. La parola mitica *choromy*, sospesa quindi in fin di verso e nello stesso tempo fortemente gravitata in direzione di ciò che segue, crea un senso di aspettazione mitica che non è più il generico stato d'animo, o «modalità di percezione» dell'esordio (e in quel punto non poteva essere altro), bensì l'attesa gioiosamente trepida di qualcosa di più determinato, immediato ed intenso, nel contesto di una situazione emozionale più dinamica e ricca di impulsi irreversibili. E infatti, nella strofa successiva, (notiamo fra l'altro l'evidentissima analogia fonica tra *choromy* e *korovy*) il tema mitico della comunione con le cose e gli esseri della natura si esplica in tutta la sua pienezza: *Govorjat so mnoj korovy / Na kivlivom jazzyke...*

7. *Govorjat, jazzyk*: i pini sussurravano al pastore, ma il loro sussurro doveva esser colto al di sotto di un banale, descrittivo fruscio; le mucche invece esplicitamente *parlano*, e non il linguaggio della trita metafora, di uso corrente anche in russo, del tipo «linguaggio dei fiori» o «linguaggio delle cifre», ma una vera e propria lingua; non un linguaggio che tutti potrebbero interpretare, ma una lingua che per venire intesa deve essere conosciuta, che esclude dalla comunicazione chiunque non ne sia iniziato: ritroviamo dunque quel senso di intimità, di esclusione di ogni elemento estraneo che forma una delle caratteristiche più tipiche dell'affettività.

Nel quadro precedente sotto la descrizione realistica si celava il mito: qui, invece, il mito assume evidenza anche esteriore e, nella sua pienezza espressiva, racchiude in sé fra le altre cose la descrizione realistica: il fatto descrittivo semplicemente partecipa al processo di formazione della dolcissima immagine *kivlivyj jazzyk*, alla cui base sta il verbo *kivat*; cioè una riproduzione

fedele di un movimento del capo dei bovini¹⁸. Ma tale riproduzione non ci dà che il fondamento, il « terreno »¹⁹ dell'immagine: il semplice movimento meccanico dell'animale si tramuta in lingua perché *kivat'* è anche un gesto linguistico dell'uomo (« dire di sì »). La possibile impressione un po' volgare di una lingua composta di una serie di *sì* e quindi grossolanamente determinata e rigida, viene esclusa per la vaghezza e novità della combinazione tra il suffisso *-livyj* e la radice di *kivat'*, che è creazione individuale di Esenin, valorizzata dalla suggestiva levità e immaterialità di tutto il verso, la cui sostanza fonica quasi si perde nell'aria, è aria essa stessa: un finissimo tessuto musicale composto di consonanti sonore e vocali « chiare »²⁰, che nasce e si perde nel nulla di una velare sorda (*k*) ed entra in espressivo contrasto con la sonorità piena e pastosa del precedente *Govorjat so mnoj korovy*. Questo radicale mutamento di registro tra i vv. 13 e 14 ha l'effetto di una sublimazione, o rarefazione, delle figure e dei rapporti evocati nel v. 13, la cui consistenza tematica e fonica era forse troppo determinata e concreta. In ultima analisi, il quattordicesimo verso opera nei confronti del tredicesimo una duplice « riduzione dell'anomalia »²¹: il nucleo descrittivo-realistico rappresentato dalla radice di *kivat'* riduce infatti l'anomalia delle mucche parlanti attribuendo loro un linguaggio adeguato, che coincide con un comportamento effettivo di quella specie animale; viceversa, l'incanto musicale di *Na kivilivom jazyke* genera le medesime conseguenze agendo in direzione opposta, ossia non riportando l'irreale al reale, ma rarefacendo l'atmosfera e sfumando i contorni in modo da impedire ogni confronto tra irreale e reale (nel v. 13 preso a sé questo confronto era possibile e istintivo per l'accostamento troppo netto tra i due termini) e configurare l'irreale

¹⁸ Esenin attribuisce *kivat'* a *korovy* anche in altre liriche: *I nežno ochaet jačmennaja soloma, / Svisaja s gub kivajuščich korov. (Sočineniija cit.)*.

¹⁹ Cfr. Ullmann op. cit. e anche *Stile e linguaggio*, Firenze 1968.

²⁰ Decisivo qui il predominio di *l* e *v*. In italiano, lingua spiccatamente onomatopeica, *v* e *l* si trovano (spesso insieme) in parole designanti qualcosa di leggero o inconsistente: *lieve, fievole, soave, velo, vela, volo, nuvola, veloce* e alcuni composti con *-vole*.

²¹ L'espressione è del Cohen (*Structure du langage poétique*, Paris 1966): « réduction de l'écart ». Ogni testo poetico rappresenta uno « scarto » la cui « riduzione » avviene nella coscienza del lettore.

come l'unica e vera realtà²²: anche in questo modo l'anomalia risulta ridotta.

Il *kiveivij jazyk* è dunque una lingua vaga, impalpabile, misteriosa; il lettore deve soltanto percepire con sicurezza che si tratta di una vera lingua, ma *non* deve comprenderla: essa è un fatto privato tra gli animali e il pastore, una *privacy* inaccessibile e quindi mitica. Ecco un'altra forma di mitizzazione che non esclude affatto la terrenità e quotidianità della cosa mitizzata: non diversamente mitici e misteriosi appaiono a un amante respinto i rapporti tra la donna e l'amante più fortunato, per quanto banali e quotidiani tali rapporti possano essere.

8. Come è stato notato a proposito di tutta la poesia, anche in questa quartina il secondo distico introduce un quadro completamente nuovo e staccato (*Duchovitye dubrovj ecc.*). Permane il colloquio (qui il verbo di « parlare » è *kličut*) ma mutano di colpo il luogo e i personaggi. Tuttavia, come già altrove, le due scene vengono connesse da un legame delicato e invisibile o, più esattamente, da un contrappunto fono-semantico: per es. i vv. 13 e 15, appartenenti a due differenti distici-quadretti, si richiamano l'un l'altro in forza di un evidente parallelismo fonico: *govor-koròv / duchov-dubrov*, in cui la coppia *ov-òv*, sottolineata dalla rima in corrispondenza del secondo elemento, è perfino comune ai due versi e contiene anche quel suono *v* che percorre, in posizione espressiva predominante, tutto l'intermedio v. 14. Il 13 e il 15, di conseguenza, non si riconnettono solo a distanza, per la forza d'attrazione reciproca tra le due coppie del parallelismo, ma anche per virtù di un vero e proprio continuo sonoro. Entra poi in gioco l'assonanza tra *kivilivom* (v. 14) e *kličut* (v. 16), due parole eterogenee nel significato in sé (« di cenni » e « chiamano »), ma tanto simili per funzione semantica, che anche un impulso fonico leggero come quello indicato basta a stabilire una corrispondenza.

Non manca neppure in questo distico una riproduzione di tipo onomatopeico di rumori-voci della natura. Nel v. 13, all'apparire dei personaggi-mucche, assume rilievo la *r* mentre gli ac-

²² Come indica M. Drozda (*Ruská sovětská literatura*, Praha 1961), questa è una caratteristica generale dell'Esenin idillico: « ...sen přestává být snem a stává se skutečností... ».

centi principali cadono su delle o; nel v. 15, dove la voce è quella del bosco, abbiamo un'alternanza di gruppi come *du...du* e *ovitye...ovy*. Ma Esenin non fa concessioni all'onomatopeia senza strumentalizzarla per fini espressivi diversi dalla semplice imitazione. Le voci vengono rappresentate anche nella loro materialità timbrica solo per essere inserite più agevolmente in un contrappunto, ed è questo il fattore espressivo diretto, cioè collegato all'idea basilare della comunione, del rapporto fra le voci, senza del quale esse (e di conseguenza la loro imitazione) non avrebbero alcun significato, anzi non sarebbero nemmeno delle voci ma dei rumori.

9. Abbiamo osservato più volte come alla base della poesia di Esenin stia l'affettività, che può esercitare un'azione poetica tanto importante grazie a un certo suo carattere anomalo, almeno rispetto al senso corrente della parola, trattandosi di un'affettività rivolta per norma a cose piuttosto che a persone. In genere, e in questa lirica in particolare, l'affettività implica un desiderio di *rapporto personale* con i propri oggetti, il che spiega l'*animismo* o l'*antropomorfismo* di molte immagini eseniniane (non essendo possibile un rapporto se non con entità viventi o sentite come tali) ed anche la loro *miticità* (l'animizzare è di per sé un mitizzare). Ma il mito ha anche un'altra radice nel *carattere esclusivistico e limitativo* dell'affettività, nella reiezione di ogni elemento estraneo al mondo dei propri affetti: la cosa mitizzata viene trasposta in una sfera particolare e circoscritta e con ciò stesso preservata da ogni contaminazione estranea. I *palaty* e i *choromy* non sono che in via subordinata delle metafore elogiative; la loro funzione-base è quella di circoscrivere, delimitare: racchiudere, mitizzandolo, tutto ciò che è familiare e intimo ed escludere ogni presenza estranea.

È stato pure constatato come, a dispetto della sua varietà e apparente disorganicità, questa poesia contenga un'insistenza sopra uno stesso motivo (o meglio, sopra i motivi strettamente concatenati che abbiamo or ora esposto) ed implichi di conseguenza una sua intensificazione, che raggiunge il *climax* nell'ultima strofa. Qui, per l'apparire improvviso di una serie di metafore liturgiche, la «reggia» in cui si tessevano merletti e si intrecciavano intimi, soavi colloqui, si trasforma in un tempio, dove si prega

e ci si comunica. Il senso di delimitazione, di esclusione dei non iniziati, aumenta quindi ancora e, per ovvi motivi, aumenta simultaneamente la miticità. Nel verso iniziale dell'ultima quartina, *ljudskoe gore*, non deve certamente interpretarsi come «il mio dolore di uomo» (in tal caso il pastore si proporrebbe di dimenticare la triste condizione umana per potersi godere, solo temporaneamente, la beatitudine campestre); in realtà *ljudskoe gore*, inserito in un sistema di metafore religiose, lascia intravedere una derivazione biblica: il dolore come fatto umano per antonomasia, l'umanità come dolore; in tale contesto *ljudskoe gore* è una tautologia, o meglio una metonimia per *ljudej*. Il pastore dimentica gli uomini in generale, un'umanità di cui non si sente partecipe e che intende escludere dal proprio mondo. Egli non ha «rapporti umani» se non con animali e piante: sono i rapporti del paradiso terrestre, di cui «l'umano dolore», conseguenza e simbolo della cacciata dopo il peccato originale, rappresenta il perfetto antonimo. Non c'è nessuna pietà per questo dolore: il motivo si concreta nell'unica proposizione secondaria di tutta la poesia, in un distaccato, indifferente gerundio. L'umanità che distrugge le piante e uccide gli animali (cfr. questo importante tema in altre liriche di Esenin) appare agli occhi del poeta come il vero intruso, ed egli la respinge dal proprio paradiso unendo *ljudskoe* a *gore*, ossia riproducendo nell'espressione linguistica l'atto con cui, allontanandoli dall'eden, Dio impose agli uomini il dolore come loro condizione normale e tipica. Quest'antica tautologia ha dunque una duplice funzione nell'ultima strofa di *Ja pastuch*: rafforza la contrapposizione tra il mondo del pastore e ciò che egli vuole escludere e integra adeguatamente il v. 17 nel contesto liturgico che caratterizza il finale della lirica.

Le immagini religiose si susseguono fortemente rilevate, una per verso (mentre la restante parte dell'egloga era articolata per distici), ciascuna introdotta da una voce verbale. Il ritmo acquista per conseguenza un andamento incalzante, la tensione si accresce, per placarsi alla fine nel silenzio e nel mistero del verso conclusivo *Pričaščajus' u ruč'ja*. Come in *Slyšu šepot...*, anche qui il materiale fonico dell'onomatopeia (fruscio del ruscello) serve anche a dare la sensazione di parole misteriosamente sussurrate, in armonia col carattere indefinito e suggestivo di questa

arcana « comunione ». Che cosa significa *Pričaščajus' u ruč'ja?* Non certo un atto determinato che il pastore compie e cela ai nostri occhi. C'è senza dubbio anche un intento descrittivo, poiché attraverso l'analogia col silenzio che si crea durante i servizi divini nel momento della comunione (sinestesia con una sensazione d'infanzia?) la magica pace della natura all'ora del crepuscolo viene efficacemente resa (il « sussurrato », il *pianissimo*, agiscono in tal senso, come nell'ottavo verso). Ma prima di ogni altra cosa si deve vedere in questo *pričaščajus'* il condensarsi in una sola parola di tutta la precedente materia poetica. Le nubi d'oro che intrecciano trine, il pineto che sussurra, gli animali che parlano, il bosco che chiama sono divenuti ormai un fatto interiore: un'impressione unica, una commozione indistinta che si esprime nella vaghezza e nell'intensità metaforica del *pričaščajus'*. Ma il carattere indefinito di questa parola non ha la tipica funzione di stimolo dell'ambiguità letteraria, che invoglia il lettore a partecipare attivamente al processo creativo mediante una ricerca di significati nuovi, indeterminabili con il solo aiuto del patrimonio linguistico collettivo. L'ultimo verso non introduce alcun fatto tematico sostanzialmente nuovo, ma rappresenta, se così si può dire, la *risoluzione musicale* di una serie di *dettagli visivi*: non tanto per la sapiente orchestrazione dei suoni, quanto perché la sua stessa sostanza semantica partecipa della natura della musica, in cui l'indeterminatezza non esercita un ruolo particolare ma è una qualità intrinseca dell'espressione, e manca nell'ascoltatore una coscienza della distinzione tra segno e significato.

A prescindere da esperienze poetiche particolari, per quanto significative, come i *Persidskie motivy*, il tema della comunione col paesaggio russo rappresenta il fatto determinante di tutta la poesia di Esenin. Se esaminiamo nel suo complesso la produzione del periodo di *Ja pastuch* osserveremo, in proporzioni analoghe, gli stessi elementi che abbiamo segnalato in queste note: un netto predominio di particolari visivi, metaforici e no; un numero rilevante di metafore religiose; e qua e là, non frequenti ma in sommo grado sintomatiche, certe immagini combinate in modo da far apparire un dettaglio di paesaggio come

inserito nell'interiorità di un altro: il tramonto che entra nei pensieri di una strada (*O krasnom večere zadumals' doroga*), abeti che sognano voci di falciatori (*Temnym eljam snitsja / Gomon kosarej*), una strada che sogna l'appressarsi del « canuto inverno » (*Dremlet vzrytaja doroga. / Ej segodnja primečtalos', / Čto sovsem-sovsem nemnogo / Ždat' zimy sedoj ostalos'*).

Nell'ultima fase dell'attività letteraria di Esenin i motivi e gli stati d'animo saranno diversi, ma il senso di frustrazione e angoscia che la pervade e caratterizza si ricollega senza dubbio al venir meno di quella realtà da cui la poesia precedente derivava i propri temi fondamentali. L'impossibilità dell'egloga produce l'elegia (v. nota 2).

Appunto in una delle sue ultime « elegie » (*Otgovorila rošča zolotaja...*) l'autore ritorna fugacemente sui motivi del tempo di *Ja pastuch*, ma solo per negarli in termini espliciti, come in una palinodia. In *Ja pastuch* i boschetti « chiamavano »: qui « ha smesso di parlare il boschetto dorato »; prima gli uccelli si facevano eco ed altri animali scorrevano con il pastore: qui le gru « volando tristemente, non rimpiangono ormai più nessuno »; la canapaia, è vero, sogna ancora, ma « sogna tutti coloro che sono scomparsi ».

Questa lirica è del 1924, di dieci anni posteriore a *Ja pastuch*. Esenin si suiciderà l'anno seguente.

Sergio Molinari

RECENSIONI

Dějny českého divadla, Akademie, Praha 1968-69.

Dei sei grandi volumi, annunciati nella prefazione al primo tomo della «Storia del teatro ceco», per ora sono stati pubblicati i primi due (*Dějny českého divadla* I, II, Akademie, Praga, '68, '69): il primo abbraccia il periodo dagli esordi alla Controriforma, cioè al periodo del pomposo teatro gesuitico e della particolare cultura del teatro dei contadini, prevalentemente di tradizione orale; il secondo tratta la storia del teatro ceco dall'opera del risveglio della vita e dalla cultura nazionali, negli ultimi decenni del Settecento, fino al 1848. I temi trattati in questi due libri sono però molto più vasti di quanto non suggeriscano i titoli. Gli autori non si sono limitati agli argomenti tradizionali, né hanno preso, al solito le mosse dalle Antifone e dai *Quem quaeritis*. Sfruttando al massimo possibile i risultati delle indagini più recenti, essi hanno inserito nel quadro complessivo anche la preistoria del teatro ceco, tenendo conto della eventuale possibilità di influssi esercitati da parte delle culture pre-slave sul territorio (più tardi) boemo e sugli esordi delle primitive forme teatrali o semiteatrali ceche (particolarmente interessante, fra l'altro, la scoperta delle maschere rituali appartenenti alla cultura di Halstatt). Hanno ricavato dalle prime cronache, dai penitenziali ecc. notizie sulle feste di origine pagana ed analizzato criticamente gli elementi di folklore che sono in parte sopravvissuti fino ai primi decenni del Novecento (anche se la scarsità di testimonianze conduca spesso a giudizi per analogiam, a ricostruzioni, e, conseguentemente a troppi «forse», «probabilmente», «si può presupporre» nella formulazione di tesi ipotetiche). Il concetto di «teatro» è assunto, questa volta, in significato più ampio, prossimo a quello che ha «spettacolo» in italiano: in esso sono fatti rientrare e la storia dei giullari e dei saltimbanchi, e la descrizione dei diversi tipi di folklore e l'analisi dei reciproci influssi fra spettacoli di carattere diverso nell'ambito di una determinata situazione storica (un'analisi che per certi fenomeni della storia del teatro ceco — ad esempio l'importanza del circo per l'estetica dell'avanguardia — è diventata un problema che dura fino ai nostri tempi).

Il testo supera spesso i limiti di una storia del teatro ceco, col portare svariati contributi alla storia del teatro europeo in genere. Ciò avviene, ad esempio, nel capitolo sui rapporti fra teatro ceco e tedesco, e in particolare con l'austriaco, dove si supera l'eredità, spesso infausta, della storiografia romantica di Palacký, (divulgata, e resa poi di pubblico dominio at-

traverso l'opera narrativa dello Jirásek) secondo la quale la storia della nazione boema era storia dell'antagonismo tra elemento ceco e tedesco, e tra protestantismo e cattolicesimo quali forze motrici fondamentali. Un concetto, questo, che era stato precedentemente ripetuto in più di una storia della letteratura e del teatro cechi. *Dějny č. divadla* ci mostrano come, in luogo di un antagonismo, sia da vedere piuttosto la dialettica di una simbiosi fra due culture diverse; simbiosi ricca di consensi e di contrasti, di collaborazioni e di influssi reciproci. Gran numero di drammaturghi, attori, registi, compositori, marionettisti, e cechi e tedeschi, erano — particolarmente alla fine del Settecento e nei primi decenni dell'Ottocento, — bilingui (casi del genere si registrano tutt'oggi). E, del pari, alla gran massa del pubblico erano egualmente familiari le due lingue. Vi sono casi in cui è difficile poter stabilire a quale nazionalità appartenesse, in effetti, un artista del tempo, e esattamente in quale lingua fosse recitato un certo spettacolo. Un confronto tra un rifacimento ceco e l'originale tedesco (o viceversa) o tra il successo riscosso da una stessa commedia a Praga o a Vienna è indispensabile per giungere a un risultato critico serio nella valutazione delle intenzioni ideologiche ed estetiche degli autori e delle compagnie, o nella valutazione degli strati sociali del pubblico e del loro influsso sul teatro del periodo. Ora, questo lavoro è stato compiuto nei «*Dějny*» e costituisce uno dei loro maggiori meriti.

Di carattere più generico sono i contributi alla storia del teatro italiano fuori d'Italia. L'attività svolta dai comici, compositori, cantanti, scenografi ed impresari italiani, con i loro repertori, nell'ambiente ceco-tedesco di Boemia e Moravia nei secoli 17 e 18, corrisponde pressappoco a quella che essi svolgevano a quel tempo, in Austria, in particolare a Vienna (si tratta, molte volte, degli stessi artisti). Gli influssi italiani sulle culture locali sono, in tutti e due i casi, quasi identici. I ricchi materiali contenuti nella «*Storia*» sono in parte frutto di una ricerca recentemente compiuta negli archivi. Abbiamo, dunque, un notevole arricchimento, rispetto alla documentazione già conosciuta, che consente di compiere alcuni rilievi marginali: spiegare ad esempio, il perché delle numerose commedie «*brigantesche*», (così popolari nel preromanticismo e nel romanticismo ceco e tedesco), ambientate nell'Italia del tempo; avere una conoscenza più diretta dei primi spettacoli dei filodrammatici proletari a Praga, recitati negli anni venti dell' '800, dai tipografi, nella sede odierna dell'ambasciata italiana.

Secondo quanto è detto nella prefazione del primo volume il programma degli autori è stato di scrivere una storia marxistica. L'atteggiamento ideologico si vede chiaramente nel metodo critico: gli avvenimenti della storia del teatro vengono collocati nel quadro della storia sociale e politica, ci si interessa moltissimo della presa di posizione politica dei drammaturghi, e dei contenuti ideologici delle commedie, (traduzioni comprese); del modo come queste sono state presentate al pubblico sia in occasione della loro prima assoluta, sia delle repliche in tempi più tardi quando la situazione era cambiata; si cerca di definire la portata politica delle vicende del teatro e di spiegare, anche sul piano estetico, le differenze degli stili dal punto di vista classista; si analizza infine la composizione sociale

del pubblico. Ma nel testo si riscontrano anche certi difetti tipici del marxismo schematico. Come laddove, ad esempio, con un «*corto circuito*» logico e senza una spiegazione esatta e convincente si tenta di stabilire una connessione tra la fondazione della prima Cassa di risparmio ceca, la fondazione del primo Istituto d'assicurazione, la fondazione della prima Unione degli industriali negli anni venti dell' '800, da una parte, e dall'altra, i tentativi, verificatisi in quella stessa epoca, di creare una tragedia letteraria di «*alto stile*», e «*il ridestarsi del teatro lirico, e del teatro professionale*».

Bisogna ricordare che Friedrich Engels già rimproverò Franz Mehring per aver spiegato le sovrastrutture culturali, partendo direttamente dalla base economica. Così, in questi *Dějny*, l'affermazione che la causa del successo mediocre ottenuto dal primo spettacolo ceco de «*Il ratto dal seraglio*» mozartiano fosse dovuto alla mentalità della gente, tormentata dalla miseria, dalle guerre napoleoniche e dalla reazione asburgica, non può essere considerato valido senza prove precise. Basta consultare i repertori del Teatro Nazionale di Praga per vedere come il successo di codesta opera fosse sempre, anche nei tempi più diversi, molto inferiore a quello del «*Don Giovanni*», de «*Le nozze di Figaro*» e de «*Il flauto magico*».

Per fortuna, gli sbagli di questo genere non sono frequenti nel testo. La scelta del metodo è, d'altronde, giustificata da certe particolarità intrinseche alla storia del teatro ceco; il quale, durante il suo sviluppo millenario si è fatto spesso portavoce delle aspirazioni o di tutto il popolo o di certi suoi strati sociali. E non solo la sua funzione culturale e sociale, ma addirittura la sua stessa esistenza divennero spesso un problema cruciale ideologico e politico. Sta a dimostrarlo, nel periodo della Riforma, il ripudio dello spettacolo teatrale da parte della fazione più radicale e più iconoclastica degli ussiti; l'esaltazione di esso, concepito come mezzo di lotta ideologica, da parte dei luterani; la funzione pedagogica e didattica ad esso attribuita da Comenio; il suo sfruttamento propagandistico praticato dai gesuiti nel periodo della Controriforma; l'importanza che esso rivestì per la rinnovazione della lingua, ai tempi del cosiddetto Risveglio nazionale, allorché un drammaturgo, un attore, un poeta, assurgevano alla funzione di rappresentanti politici nella vita del popolo.

Nella maggior parte delle occasioni, il metodo critico degli autori si dimostra abbastanza elastico. I vari capitoli della storia del teatro sono in genere organizzati sulla base dei periodi della storia economico-politica. Ma, quando si arriva a trattare della svolta politica del 1830, per fare un esempio, si confessa apertamente che, secondo i dati che vengono a risultare dalle indagini compiute sul materiale concreto, il 1834 apre un capitolo nuovo, perché, per il teatro, non ebbero tanto importanza decisiva gli avvenimenti politici, quanto la sostituzione del direttore del teatro praghese.

Inoltre, quando, nel corso dell'analisi sociologica del pubblico, si parla di «*aristocratici, borghesi ed intellettuali*», si abbandona implicitamente, con ciò, la tesi marxista (in Italia gramsciana) degli intellettuali prodotto e strato di questa o quella classe sociale. Ci si lagnava, nelle storiografie patriottiche del teatro ceco, della oppressione nazionale e politica a cui questo

nel primo Ottocento era andato soggetto. Si affermava che, a Praga, gli spettacoli in lingua ceca potevano essere recitati soltanto la domenica, e nel pomeriggio. Ma un controllo dei documenti, riferentisi alla economia del teatro e alla composizione sociale del pubblico, ci ha rivelato quasi il contrario: i direttori tedeschi erano interessati agli spettacoli in ceco per arrotondare gli incassi: il pubblico degli spettacoli popolari, non disponeva di altro tempo libero nella settimana, perché impegnato dal proprio lavoro.

Le analisi contenute nei *Dějny*, non rispettano sempre la successione meccanica: fatti politici — dramma — messa in scena. Lo studio del materiale scenico — fondali e quinte disponibili per gli spettacoli nei primi decenni dell'800, — rivela, ad esempio, che la predilezione dei drammaturghi per certi ambienti non fu determinata dalla scelta dell'argomento, bensì dalle possibilità scenografiche del momento, o dal vecchio materiale in deposito. Dal materiale iconografico risulta poi chiaro, (e ciò interessa la critica letteraria) che nel secondo canto del « Maggio » di Mácha la descrizione del carcere dov'è recluso Vilém, (carcere la cui architettura non corrisponde a quella delle prigioni del tempo) deriva dalla scenografia contemporanea, che il giovane poeta conobbe per essere appassionato frequentatore dei teatri.

Merito dei *Dějny* è di presentare la storia del teatro come storia di un'arte autonoma e complessa, e non, come più volte è accaduto in passato, come storia della drammaturgia (e cioè storia letteraria) e di fornire osservazioni sulle messe in scena. La drammaturgia è inserita nel disegno complessivo dello sviluppo del teatro. A conseguire questo risultato opera il metodo critico, comparativo: il confronto vastissimo dei testi (incluse le indicazioni delle didascalie per l'espressione artistica degli attori), dell'iconografia conservata¹, delle partiture musicali, delle recensioni giornalistiche, delle memorie e cronache, degli archivi dei tribunali penali, dei cartelloni, delle informazioni sull'economia dei teatri e della composizione sociale del pubblico, in rapporto alla struttura sociale di tutta la nazione in un determinato periodo. Tutti questi elementi sono stati posti a confronto, non attribuendo, *a priori*, a nessuno di essi un valore determinante e decisivo per lo sviluppo della cultura teatrale. Nonostante la sconfessione dello strutturalismo, come scuola antimarxistica, avvenuta venti anni fa, nel periodo dello stalinismo e dello ždanovismo, nei *Dějny* si colgono tracce del metodo strutturalistico (non a caso sommo protettore e animatore di queste opere, promosse dalla sezione per la storia del teatro ceco presso l'Accademia delle scienze cecoslovacche, è lo *spiritus agens* della vecchia

¹ Le ricerche dei teatrologhi cechi sono sotto questo riguardo facilitate da un fatto eccezionale. Dappertutto in Europa si trovano soltanto disegni scenografici dei secoli 18 e 19; e, come si sa, il disegno ideato dall'artista, e la scenografia realizzata sul materiale secondo il disegno, sono spesso due cose molto diverse. (Fanno eccezione i materiali molto modesti, conservati nel teatro del castello di Brothingholm, vicino a Stoccolma). Soltanto in Boemia ed in Moravia si sono conservati disegni e numerosi fondali, quinte, costumi, e attrezzature originali. Di alcuni, perduti, si hanno fotografie scattate da dilettanti alla fine dell'800.

scuola strutturalistica praghese: J. Mukařovský, e la maggior parte degli autori che collaborano ai *Dějny* sono suoi discepoli).

Gli autori sono riusciti a raccogliere una documentazione vastissima e multiforme, ristampando i materiali vuoi dimenticati, vuoi praticamente inaccessibili al pubblico: brani di testi, manoscritti inediti, testimonianze, iconografia, vecchie partiture conservatesi negli archivi dei castelli e dei municipi. Essi hanno accluso al testo perfino delle carte geografiche, l'elenco completo, per quanto possibile, dell'attività teatrale dei diversi ordini monastici, maschili e femminili, in territorio ceco e moravo durante la Controriforma; le notizie concernenti la dislocazione dei gruppi filodrammatici nel periodo di Risveglio nazionale, corredando l'esposizione con analisi sociologiche della popolazione delle rispettive regioni. Un tale zelo ha, però, anche i suoi pericoli: appesantisce e soverchia il testo.

Il team capeggiato da František Černý, professore di Storia del Teatro presso la Facoltà di Lettere di Praga, ci presenta un lavoro coerentemente collettivo: non solo i singoli capitoli sono stati affidati ad autori specializzati nell'argomento in oggetto, ma anche i singoli paragrafi di ogni capitolo sono stati redatti, ciascuno, da un competente del particolare settore. Così si sono combinate le esperienze degli specialisti del teatro di prosa con quelle degli specialisti del teatro lirico, e con quelle degli storici del teatro di marionette. Qui non sarà superfluo accennare al fatto che la possibilità di raccogliere e strumentare una così vasta schiera di collaboratori non ha costituito un insormontabile problema per la redazione: nella sola Praga esistono oggi sei istituti specializzati: la Sezione teatrale presso il Museo nazionale, l'Istituto del Teatro per la documentazione e la divulgazione, il Dipartimento per la Storia del Teatro ceco presso l'Accademia delle scienze, la cattedra di teoria del Teatro presso la Facoltà di Lettere, la Facoltà del teatro, pratica e teorica, presso l'Accademia delle Arti Musicali, l'Istituto scenografico con alcune decine di specialisti che si dedicano esclusivamente allo studio della storia del teatro o che affiancano, alla loro attività di teorici, quella pratica sulle scene praguesi.

Jaroslav Pokorný

LIBRI RICEVUTI

- Anan'ev A., *Posle Vojny*, Moskva 1969.
 Arnaudov M., *Očerki po bälgarskija Folklor*, Sofija v. I 1968, v. II 1969.
 Baltica, v. IV (1), v. IV (2), Vilno 1968.
 Belotti G., *Le origini italiane del «rubato» chopiniano*, Warszawa 1968.
 Boborykin V., *Aleksandr Fadeev*, Moskva 1968.
 Bilinski B., *Galileo Galilei e il mondo polacco*, Warszawa 1969.
 Bukaček J., *L'Italia e il Romanticismo cecoslovacco*, Budapest 1968.
 Ciachir N., *Contribuția României la eliberarea Cehoslovaciei (1944-45)*, ex *Romanoslavica XVI*, București 1968.
 Denisova, *Michail Lukonin*, Moskva 1968.
 Djamo-Diaconiță, *Contributions à l'étude du lexique d'un patois slave d'Albanie (Bobošica et Drenovjane)*, ex *Romanoslavica XVI*, București 1968.
 Ionescu-Nișcov, *Contacts établis entre l'historiographie roumaine et tchèque dans le problème de la formation du peuple roumain, durant la seconde moitié du XIXe siècle*, ex *Romanoslavica XI*, București 1968.
Istorija ruskoj poezii, vv. I, II, Leningrad 1968.
 IZBORNIK (*Sbornik proizvedenij literatury drevnej Rusi*), Moskva 1969.
 Jedlička A., *Studium současných spisovných jazyků slovanských a problematika variantnosti normy*, ex *Slavia 2*, 1968.
 Kalista Zd., *Die epische Grundlage von Máchas «Máj»*, ex *Zeitschrift für Slavistik*, XI, 4.
 † Kiril Patriarch, *Bälgarskata Ekzarkija v Odrinsko i Makedonija sled osvoboditelnata vojna (1877-1878)*, t. I, v. I, Sofija 1969.
 Mandelštam O., *Sobranie Sočinenij*, v. III, New-York 1969.
 Marčenko A., *Moi pokazanija*, Paris 1969.
 Nowicki A., *Giulio Cesare Vanini*, Warszawa, 1968.
 Pellegrini G. B., *Arturo Cronia* (Bibliografia a cura di J. Marchiori), ex *Atti della Accademia Patavina LXXX*, 1969.
 Picone M., Biliński B., *Maria Skłodowska-Curie in Italia*, Warszawa 1969.
 Plukš P. I., *S. N. Sergeev-Censkiij*, Moskva, 1968.
 Polevoj B., *Doktor Vera*, Moskva, 1969.
Poslední roky Bedřicha Václavka. Sborník vzpomínek, Olomouc 1965.
 Ratkoš P., *Pramene k dejinám Vel'kej Moravy*, Bratislava 1968.
Slavia Orientalis r. XVIII, n. 4, Warszawa 1969.
Slavica Slovaca, r. III, s. 4, Bratislava 1968.

- Soupis publikační činnosti pracovníků Pedagog. Fak. v Plzni (1858-1967),
Plzeň 1968.
- Stanislav J., *Dejiny sloveského jazyka, II Morfológia*, Bratislava 1967; *Texty*,
Bratislava 1967.
- Stepanov N., *Basni Krylova*, Moskva 1969.
- 100 godini bálgarska Akad. na naukite 1869-1969, I, Sofija 1969.
- Stognut A., *F. I. Panferov*, Kiev 1969.
- Struve G., *Some Observations on Paternak's Ternary Metres, ex Studies in
Slavic Linguistics and Poetics Metres in Honor of B. O. Unbegaun*, New-
York, London, 1968.
- Tzavela Ch., *Glagolici*, Sofija 1969.
- Václavkova Olomouc 1963, Ostrava 1965.
- Václavkova Olomouc 1964, Ostrava 1965.

Stampato
nella Stamperia Napoletana s.r.l.
Napoli
Maggio 1970